

Impresszum

Főszerkesztő: *Szécsényi András*

Szerkesztők: *Lengyel Eszter*
Pap Péter István
Takács Tibor

Angol nyelvi szerkesztő: *Hegedüs Gyula*

Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*

Címlapterv és tipográfia: *Gyulai Kati*

Szerkesztőségi titkár: *Jó Adrienn*

Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*

Borítókép: Radó Sándor geográfus, térképész, egyetemi tanár,
a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a szovjet katonai hírszerzés
egykori ügynöke, majd tisztje, 1976. (Fortepan / Bojár Sándor) (részlet).
Szövegközi fotók: a *Fortepan* archívumából.

Kiadja: *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*

A kiadó székhelye: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 2732-186X (nyomtatott)

HU ISSN 1788-7569 (online)

Nemzeti
Kulturális
Alap

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

ABTL |

**Állambiztonsági
Szolgálatok
Történeti
Levéltára**

Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

=== Sorsok és történetek ===

CSEH GERGŐ BENDEGÚZ	
Néhai diktatúrák irathagyatéka	
Emlékezés, felejtés, iratok	7
MARSCHAL ADRIENN	
„Jeladásnak szánták egy újabb fegyveres megmozduláshoz”	
Szelepcsényi István és társai.	27
SZABÓ GÁBOR	
A Wieser-ügy, 1940–1943	55
PAP PÉTER ISTVÁN	
Hogy „minden szabadon folyjék”	
Karátson Gábor és a Duna-mozgalmak, 1985–1998	81
JOÓ ADRIENN	
Családi történet a történelem sodrában	
Róth Miksa levelei és Róth Erzsébet internálása	III

=== Szemle ===

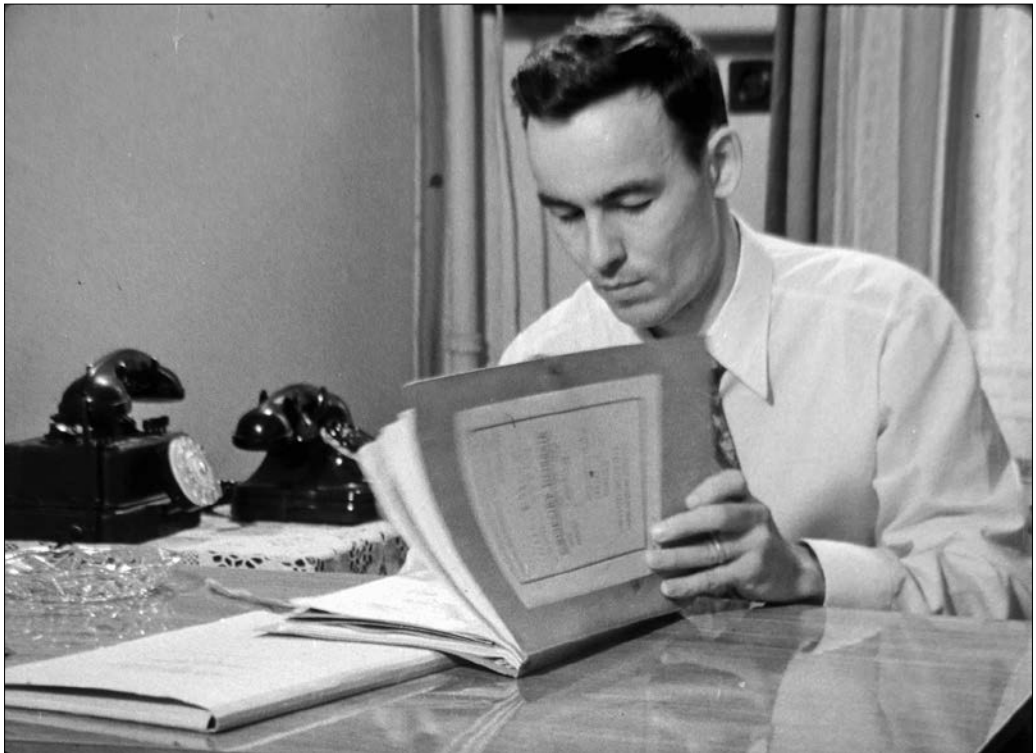
KOLLÁR JÁNOS MIKLÓS	
Az el nem mesélt jobboldali hagyományról	131
CSERÉNYI-ZSITNYÁNYI ILDIKÓ	
Szovjet megszállás szovjet szemszögből	143

Place de Fontenoy, az UNESCO székház előtti
kerámiafal Joan Miro festőművész alkotása (1959).
Párizs, 1964.

Fortepan /Zimre Zsuzsa

= Sorsok és történetek =
////////////////////////////////////

Képkocka a Belügyminisztérium Filmstúdiójának az ügynökbeszerzés módszertanát, a technikai jellegű részleteket oktató filmjéből. Budapest, 1962.

Fortepan /BM Filmstúdió

==== Cseh Gergő Bendegúz =====

/// Néhai diktatúrák irathagyatéka

Emlékezés, felejtés, iratok

„Az iratok kulcsfontosságúak ahhoz, hogy felelősségre vonhatóak maradjunk. Elengedhetetlenek, mert elrettentő példaként szolgálnak a gazemberség megismétlődése ellen, és erőteljes ösztönzést jelentenek számunkra, hogy azt mondjuk: »Soha többé.« Erős védőbástya ez az emberi jogok megsértése ellen. Emlékeznünk kell a múltunkra, hogy ne ismételjük azt meg.”

Desmond Tutu Nobel-békedíjas anglikán lelkész, a dél-afrikai Igazság és Megbékélés Bizottságának (Truth and Reconciliation Commission, TRC) egykori elnöke fogalmazott így 2003-ban a Nemzetközi Levéltári Kerekasztal fokvárosi konferenciáján.¹ Felejtés vagy emlékezet, amnesztia vagy számonkérés, megbocsátás vagy felelősségrevonás kérdésében talán éppen tőle, éppen az emlékezet forrásainak megőrzésére felesküdtött szakma képviselői előtt nem is lett volna elvárható más következtetés. Pedig a történelem számtalan pontján, hatalmi helyzetek fordulása során lényegében mindig felmerült ez a dilemma, és a következtetések talán korántsem olyan egyértelműek, mint ahogy azt jelen pillanatban látjuk, látni véljük.

Egy adott ország belpolitikai erőviszonyainak radikális átrendeződése, a hatalmi struktúrák transzformálódása, az elitek cseréje vagy továbbélése egy demokratikus rendszerváltozás után mindenütt és minden korban felveti ugyanazokat az alapvető dilemmákat. Hogyan tekint a társadalom és az új elit a leváltott, megdöntött, elmúlt rendszerre, miként emlékezik rá vagy hogyan felejt/felejteti azt el? Miként ápolja az áldozatok emlékét és hogyan bánik az elkövetők vagy a kollaborálók emlékezetével? A felejtés vagy az emlékezet szolgálja inkább a társadalmi megbékélést (feltéve, hogy a megbékélés a cél)? Mindebből következően pedig mihez kezd az előző rendszer erőszakos szerveinek és a titkosszolgálatoknak az irataival? Természetesen ezekre a kérdésekre számtalan különböző válasz születet és született is az adott átmenet intenzitásától, annak erőszakos vagy békés jellegétől, a hatalmi struktúrák

¹ == <https://www.ica.org/resource/archbishop-desmond-tutu-keynote-capetown-south-africa-21-october-2003/>

továbbélésétől vagy radikális cseréjétől, a leváltott és az új politikai rendszer működési mechanizmusaitól és sok egyéb tényezőtől is függően.²

A felejtés, a „nem emlékezés” (*amnestia*) évszázadokon keresztül a békekötés előfeltétele, természetes velejárója volt.³ Már az ókori Görögországban is bevett formája volt a pártharcok vagy polgárháborúk lezárásának, amikor a győztes hadviselő felek esküt tettek: nem emlékeznek többé az elszenvedett sérelmekre, ami természetesen az utólagos felelősségrevonás tilalmát is magában hordozta. Megjegyezhető, hogy a felejtés az ókorban nemcsak a megbékélés, de a büntetés, a kiátkozás eszköze is lehetett, elegendő, ha az epheszosi Artemisz-templom felgyújtójának büntetésére, egyiptomi fáraók vagy római császárok emlékezetének rombolására utalunk. Az ókori Rómában alkalmazott *damnatio memoriae*, az „emlékezés elátkozása” mint büntetés természetesen sokkal inkább vezetett az érintettek emlékének negatív összefüggésű megőrzéséhez, mint tényleges felejtéshez. Ennek a rituális büntetésnek a késői továbbéléseként tekinthetünk a kommunista diktatúrák retusálási hajlamára a bukott politikusok fényképei, szobrai, utcanevői tekintetében, de ez mutatkozik meg az 1990-es évek közép-európai rendszerváltásainak „elátkozó” emlékezetpolitikájában is.

A „nem emlékezés”, a felejtés, megbocsátás, amnesztia a békekötések gyakorlatának elengedhetetlen részét képezte a közép- és az újkorban. Ahogy a pusztító harmincéves háborút lezáró 1648-as vesztfáliai (münsteri) békeszerződés szövege is rögzíti: „*Mindkét fél feledkezzen el és ne emlékezzen meg mindazon tettekről, melyeket ezen háborúk kezdete óta bármely helyen vagy módon egyik vagy másik fél kívül vagy belül elkövetett. [...] mindegyik [tett] oly teljesen legyen eltörölve, hogy bármit is követelhetne ezen a címen egyik a másikkal szemben, azt temesse örök feledés.*” Bár a „feledékenységi záradék” jelentősége a 19. században már fokozatosan csökkent a konfliktusok lezárása során, a nemzetközi jogban, a békeszerződésekben egészen az 1918-as breszt-litovszki békekötésig valamilyen formában szerepelt ez a kitétel.⁴

A 20. század a háborúzás és a békekötés terén is minőségi változásokat hozott. Az egész társadalmakat mozgósító, totális konfrontációk, az egymásnak feszülő ideológiák és a gyakran teljes megsemmisítésre, nemritkán népirtásra törekvő globális küzdelmek értelemszerűen hatással voltak a konfliktusok utólagos kezelésére és emlékezetére is. Az első világháborút lezáró Versailles környéki békekötésben az elengedhetetlen nemzetek kölcsönös diszkriminációja már írásos formát is öltött, és a megbékélés-felejtés helyett a „vétkesek” büntetése lett a fő eszköz és cél.⁵ A 20. század népirtásai (holokauszt, holodomor, örmény népirtás) után az örök feledés helyett sokkal inkább az örök emlékezés vált a múltfeldolgozás legfőbb vezérelvévé, még ha

2 = = Vö. Garrett, 2000.

3 = = Vö. Hoeres, 2023: 5-19.

4 = = Hoeres, 2023: 7.

5 = = Vö. Hoeres, 2019.

egy-egy regnáló politikai rendszer időlegesen, tiltásokkal korlátozni is tudta annak nyilvános megjelenési formáit.

Ellenpélda is említhető ugyanakkor, hiszen ha nem is tarthatott örökké,⁶ de a kölcsönös felejtés útját választotta például Spanyolország 1977-ben a Franco-rendszer bukása után az úgynevezett „csendpaktum” vagy a „felejtés egyezménye” (*pacto del olvido*) révén, amikor a bal- és jobboldali pártok a polgárháború elkerülése érdekében egyeztek meg a kölcsönös sérelmek és az áldozatok emlékezetének lezárásában. Az átmeneti igazságszolgáltatás vagy inkább a múlthoz való viszonyulás spanyol példáját nevezi Stephen A. Garrett „amnézia-modellnek”⁷, melyben több speciális történelmi, gazdasági és társadalmi tényező együttállása vezethetett oda, hogy az emlékezet színtere a magánélet keretei közé szorult, és nem került a közpolitika homlokterébe.⁸ (Valójában nem beszélhetünk itt egy tényleges paktumról vagy aláírt egyezményről, hanem egy széles körű, társadalmi-közéleti hallgatásról.) A spanyol csendpaktum jó példája annak a helyzetnek, amit David Rieff amerikai elemző provokatív kötetében így jellemez: „Ezek azok az esetek, melyek száma kétségkívül csekély, de az emberi szenvedés kockázata nagy, és amelyekben lehetséges, hogy míg a felejtés igazságtalan a múlttal szemben, az emlékezés igazságtalanságot követ el a jellel szemben.”⁹

Érdekes azonban különbséget tenni polgárháborúkat vagy nemzetközi konfliktusokat lezáró konszenzusok, megegyezések, valamint a diktatúrák bukása között is. Nyilvánvalóan az elszenvedett/okozott sebek, veszteségek, traumák kölcsönössége, egyensúlya esetén szélesebb alapokra épülhet egy felejtéssel járó kiegyezés (annak minden kihatásával a levéltári iratok sorsára is), míg egyeduralmi rendszerek, katonai diktatúrák bukása után a felelősségre vonás és a méltó emlékezés társadalmi igénye értelemszerűen felülírja ezeket a szempontokat, ami a levéltári iratok emlékezetpolitikai értékét is máshogyan pozicionálja. Az áldozatok és/vagy leszámoltak szempontjából természetesen a megbékélés előfeltétele az elismerés, valamilyen elégtétel, a lehetséges kártérítés, illetve a bűnösök felelősségre vonása. Mindez feltételezi a levéltári iratok megőrzésének, a titkosítások feloldásának és a szabad

6 = = A spanyolországi „felejtés” időszakához hozzávetőleg három évtizedre tehető, hiszen az áldozatok leszámoltjai és emberjogi szervezetek nyomására a 2000-es évek elején kezdett megkérdőjelezni a társadalmi konszenzus a hallgatás körül. Végül 2007-ben fogadták el a Történelmi Emlékezet Törvényét (*Ley de Memoria Histórica*), elismerve a polgárháború és a diktatúra áldozatainak jogait és az elkövetett bűnök feltárásának szükségességét.

7 = = Vö. Garrett, 2000.

8 = = A spanyol megbékélési aktusban alapvető szerepet játszhatott, hogy a rendszer bukása és a legsúlyosabb emberjogi sérelmek elkövetése között három évtized is eltelt, így a spanyol társadalom többségében nem élt elemi erővel az igazságtétel igénye.

9 = = Rieff, 2017: 121.

hozzáférésnek a biztosítását. (Elgondolkodtató lehet ugyanakkor, hogy az elszennvedett sérelmek továbbélése és átöröklődése vagy akár sok évszázad múltán új tartalommal való bővülése egyáltalán nem jelent garanciát azok megismétlődésének elkerülésére, sőt nemritkán azok forrásává válik, mint azt Európa vagy a Közel-Kelet számos 20. századi konfliktusa is mutatja.¹⁰)

Felejtés és emlékezet, megbékélés és elszámoltatás kettőssége jellemezte és jellemzi máig a 20. század diktatórikus vagy autokratikus rendszereinek utóéletét Európában és annak határain túl is. Leggyakrabban pedig valamilyen átmeneti igazságszolgáltatás bevezetésével hidalgják át ezeket az ellentéteket, amelynek során a szabad megemlékezés, az elkövetett bűnök feltárása és megnevezése, a súlyos bűncselekmények szankcionálása kell megelőzze a kölcsönös megbékélést. Jó példa lehet erre a dél-afrikai apartheid rendszer bukása után működött Igazság és Megbékélés Bizottság, mely a bűnösség megvallása fejében ígért és nyújtott büntetlenséget.¹¹

A múlttal való szembenézés, a megismerés, az elszámoltatás és a jóvátétel egyik alapvető feltétele a vonatkozó levéltári iratok megléte és szabad hozzáférhetősége. Éppen ezért is törekszenek a bukásban lévő diktatórikus rendszerek az érintett erőszakszervezetek és titkosszolgálatok iratainak eltüntetésére és/vagy megsemmisítésére. Mindez természetesen nem kizárólagosan magyar jelenség:¹² a chilei Pinochet-rendszer ugyanúgy megsemmisítette a terror levéltári forrásait, mint a dél-afrikai apartheid rezsim a faji alapú üldözés, vagy a feloszlítás előtt álló Stasi a külföldi hírszerzés archívumait.¹³

Az átmeneti igazságszolgáltatás valamiféle köztes útjának tekinthető a görögországi katonai ezredek juntájának bukását követő megoldás 1974 után, ahol az iratok adminisztratív célú felhasználását – kárpótlás és az állami intézmények megtisztítása – követően a katonai rendőrség (ESA) iratait törvényi felhatalmazás alapján megsemmisítették.¹⁴ Ezzel a demokratikus görög kormány számos további vitának, bosszúállásnak elejét vette, és éles vonallal lezárt egy korszakot, megfosztotta ugyanakkor a társadalmat saját emlékezetének egy nem jelentéktelen darabjától és a szembenézés lehetőségétől.

= = Rendszerváltások és levéltárak

Az 1990 környékén lezajlott közép-európai politikai rendszerváltozásoknak is szimbolikus vitapontja volt az egykori titkosszolgálati iratok sorsa, azok megsemmisítése vagy eltűnése, illetve a megmaradt források kezelése és nyilvánossága. (Mindez természetesen nem volt független a titkosszolgálatoknak a rendszerváltozás folyamatában betöltött, gyakran túldimenzionált szerepéről szóló közbeszédtől sem.)

10 = = Rieff, 2017: 22–42.

11 = = Merwe, 2023: 149–205.

12 = = Vö. Baráth, 2004.

13 = = Archives of the security services of former repressive regimes, 1997: 7.

14 = = uo.

Bár a kérdést Magyarországon is – mint mindenütt – át- és átszínezték napi politikai célok, egyéni törekvések, titkosszolgálati érdekek, kül- és biztonságpolitikai szempontok és még ki tudja, hányféle meggondolás, a kérdéskör térben és időben is sokkal tágabb összefüggések közé illeszthető. A hazai közbeszédben a leváltott rendszer titkosszolgálati iratainak sorsa elsősorban belpolitikai összefüggésekben, legfeljebb – többé-kevésbé megalapozott – közép-európai dimenziókban jelent meg, a levéltáros- és történészszakma pedig még adós a kérdéskör szélesebb körű, nemzetközi kitekintésű vizsgálatának elvégzésével. Jelen írásban egy rövid kitekintést teszünk a megbukott diktatúrák utáni múltfeldolgozás nemzetközi jogi hátterére és levéltári kihatásaira.

Az 1970-es évek közepétől az 1990-es évek közepéig terjedő két évtized elsöp-
rő erejű politikai és társadalmi változásokat eredményezett világszerte. E hatalmas demokratizálódási hullám Dél-Európában kezdődött az akkor ott még létezett diktatórikus rendszerek bukásával Görögországban (1974), Portugáliában (1974) és Spanyolországban (1975)¹⁵, majd folytatódott a kambodzsai Vörös Khmer rendszer megdöntésével (1979), ezt követték a latin-amerikai diktatúrák bukásai a 80-as évek közepén, majd 1990 környékén szinte az összes szocialista rendszer összeomlása Közép- és Kelet-Európában, ezután pedig a dél-afrikai apartheid fokozatos lebontása 1994-ig. A felsorolt országok mindegyikében szembesült a politika és a társadalom a múltfeldolgozás alapkérdéseivel, köztük az emberi jogok megsértését dokumentáló archívumok, levéltárak, irattárak kezelésének és nyilvánosságának problémáival.

Ezekkel a nemzetközi folyamatokkal párhuzamosan a levéltárhasználat, a levéltárak funkcióinak és önképének terén is jelentős átalakulások mentek végbe a világban.¹⁶ A levéltári anyag funkcióinak és használatának sok évszázados evolúciója újabb fejezetéhez érkezett éppen ebben az időszakban azzal, hogy a korábbi jogbiztosító vagy tudományos célú felhasználás mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott az archívumok iratanyagának kezelésében az emberi jogok, az átmeneti igazságszolgáltatás vagy a történelmi emlékezet kérdése. Ezekhez a folyamatokhoz társult egy másik globális folyamat: az információszabadság, a közérdekű adatokhoz való állampolgári hozzáférés követelménye. Bár az információszabadságra vonatkozó első jogi szabályozások már a 18. században megszülettek, igazi lendületet ez a mozgalom a 20. század második felében kapott.¹⁷ A '80-as évektől kezdődően az egységesülő európai intézményrendszer politikai, igazgatási, törvényhozói szerveiben végbemenő egyik jelentős változás volt, hogy az irattári és levéltári iratokhoz való állampolgári

15 == Francisco Franco 1975-ös halála fordulóponthoz jelentett ugyan, de a politikai rendszer demokratizálódása csak fokozatosan történt meg. 1977-ben született meg az amnesztiatörvény az 1977 előtt elkövetett politikai bűncselekmények tekintetében ("csendpaktum").

16 == Boel–Canavaggio–Quintana, 2021: 11–20.

17 == Vö. Banisar, 2006.

hozzáférést alapvető állampolgári jogként definiálták, melynek révén a közintézmények működésének átláthatóságát vélték garantálni.¹⁸ Ennek a jelenségnek számos oka között¹⁹ kiemelt jelentőségű az is, hogy az újonnan létrejött demokráciákban a múlttal való szakítást, az elkövetett/elszenvedett bűnök megismerését és a kárpótlás folyamatát egyaránt támogatta, segítette az archívumokban megőrzött bizonyítékok tömege, pontosabban azok felhasználása a kormányzati, jogorvoslati szervek és a társadalmi nyilvánosság részéről.

= = A múlt megismerésének joga

E folyamatok hatásait felismerve az Egyesült Nemzetek Szervezete is olyan alapelvek kidolgozását kezdeményezte a '90-es években, melyek a diktatórikus rendszerek felszámolásának és az átmeneti igazságszolgáltatásnak a folyamatához nyújtanak támpontokat. Ezek úgymond az igazságos és tartós megbékélés feltételeként garantálják a jogsértések áldozatainak jogát az ellenük elkövetett bűnök és az azt elkövetők kilétének megismerésére. A múltfeldolgozás, a múlttal való szembenézés²⁰ alapfogalmai ezekben az ENSZ-dokumentumokban az igazságszolgáltatáshoz és a jóvátételhez való jog, de ezzel párhuzamosan, hasonló jelentőséggel jelenik meg a múlt megismerésének a joga is.²¹

A folyamat részeként, az elnyomó rendszerek hagyatékának nemzetközi szinten is hatékony és igazságos feldolgozása céljából született meg az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága által megbízott szakértői jelentés, amely 2005-ben az emberi jogok védelmére és előmozdítására vonatkozó, a büntetlenség elleni küzdelemmel kapcsolatos elvek frissített gyűjteménye.²² A Diane Orentlicher független szakértő által jegyzett dokumentum valójában az 1997-ben Louis Joinet francia bíró – az ENSZ emberi jogok büntetlenségével kapcsolatos kérdésekkel foglalkozó különmegbízottja – az igazságszolgáltatásról és a büntetlenség kérdéséről szóló zárójelentésének a felülvizsgálata. Az abban foglalt iránymutatásokat emiatt azóta Joinet–Orentlicher-alapelvekként tartják számon. Ezek az alapelvek túlmutatnak az elnyomó rendszerekben elkövetett bűncselekmények büntethetőségének biztosításán, mivel annak egyfajta garanciájaként tekintenek a bizonyítékokat őrző archívumok megőrzésének kötelezettségére, illetve az abban fellelhető bizonyítékok megismerhetőségére. A Joinet–Orentlicher-alapelvek 38 pontban összefoglalt iránymutatássort tartalmaznak a diktatórikus rendszerek demokratikus átalakítása kapcsán. Az ENSZ-alapelveket tartalmazó dokumentum négy nagy területet határoz meg, melyek egyúttal keret-

18 == Trócsányi, 2007: 69.

19 == Vö. Canavaggio, 2014.

20 == Erre külön kifejezés és rövidítés is született angol nyelvterületen: DwP, Dealing with the Past.

21 == Vö. Ketelaar, 2007.

22 == Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity 2005.

rendszer is szolgáltathatnak a múlt feldolgozása szempontjából. Az első területet (*Combating Impunity: General Obligations*) azok az általános kötelezettségek jelentik, melyek az államokat terhelik az elkövetett bűnök kivizsgálására, a büntetlenség elkerülésére, a hatékony jogorvoslatra, illetve a múlt megismerésével kapcsolatos elidegeníthetetlen jogok biztosítására. A második – jelen témánk szempontjából legfontosabb – területet a dokumentum az igazság megismeréséhez való jognak nevezi (*The Right to Know*), mely nemcsak az elkövetett bűnök áldozatainak *egyéni*, de az egész társadalom *kollektív* jogait is magában foglalja a személyes, a családi és a közösségi múlt megismeréséhez. Az egyéni jogok kapcsán a dokumentum így fogalmaz: „...az áldozatoknak és családtagjaiknak sérthetetlen joga, hogy megtudják az igazságot a jogsértések körülményeiről, és halál vagy eltűnés esetén az áldozatok sorsáról.” Ugyanezt az alapelvet szélesíti ki kollektív joggá az ENSZ-dokumentum a következőképpen: „...minden népnek elidegeníthetetlen joga, hogy megismerje az igazságot a múltbeli eseményekről, a szörnyű bűncselekmények elkövetéséről, valamint azokról a körülményekről és okokról, amelyek tömeges vagy szisztematikus jogsértések révén e bűncselekmények elkövetéséhez vezettek. Az igazsághoz való jog teljes körű és hatékony gyakorlása létfontosságú biztosítékot nyújt a jogsértések megismétlődésével szemben.” Az egyéni és a kollektív megismeréshez való jog mellé – mintegy előfeltételként – a legszorosabban hozzárendeli a dokumentum az „emlékezet megőrzésének kötelezettségét” (*The Duty to Preserve Memory*) is, mely magában foglalja a közösségi emlékezetet őrző archívumok védelmének feladatát is. (Ez utóbbi kötelezettséget egyébként az ENSZ-dokumentum nemcsak a kulturális örökség általános védelme, hanem az elkövetett bűnök negligálásának vagy relativizálásának a megelőzése szempontjából is alapvetőnek tekinti.) A harmadik terület az igazsághoz, vagy inkább az igazságtételhez való jog (*The Right to Justice*), mely az államok igazságszolgáltatási kötelezettségeit taglalja és foglalja pontokba a diktatórikus rendszerek bűnöseivel szemben. Az alapelvek negyedik nagy területe a jóvátétellel és az elkövetett bűnök megismétlődése megakadályozásának garanciáival foglalkozik.

A Joinet–Orentlicher-alapelveket tartalmazó ENSZ-dokumentum fontosnak tartja definiálni, mit is nevez archívumnak, a múltfeldolgozás egyik kulcsfogalmának. A meghatározás szerint:

„Ezen elvek értelmében az »archívum« kifejezés az emberi jogok és a *humanitarius* jog megsértésével kapcsolatos dokumentumok gyűjteményére utal, amelyek a következő forrásokból származnak:

a) nemzeti kormányzati szervek, különösen azok, amelyek jelentős szerepet játszottak az emberi jogok megsértésével kapcsolatban;

b) helyi szervek, például rendőrkapitányságok, amelyek részt vettek az emberi jogok megsértésében;

c) állami szervek, köztük az ügyészség és az igazságszolgáltatás, amelyek részt vesznek az emberi jogok védelmében; és

d) az igazságügyi bizottságok és más nyomozó szervek által gyűjtött anyagok.”

A fenti felsorolás első három pontja értelemszerűnek tűnhet, a negyedik pont azonban egy kevésbé ismert dokumentumforrásra hívja fel a figyelmet. Diktatórikus rendszerek bukása után számos országban hoztak létre különböző hatáskörű és összetételű bizottságokat, melyek a humanitárius jogsértéseket voltak/vannak hivatva feltárni és dokumentálni. Ezek a testületek levéltári értelemben önmagukban is forrásképző szervekként funkcionálnak, hiszen vizsgálataik dokumentációja általában a legkoncentráltabban tükrözi vissza az adott országban elkövetett jogsértéseket. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az ENSZ-dokumentum legalább két olyan területről nem tesz említést, amelyet mindenképpen érdemes és célszerű figyelembe venni a múltfeldolgozás forrásainak megőrzése terén. Az egyik az egykori áldozatok, a jogsértések elszenvedőinek személyes irathagyatékai, visszaemlékezései, naplói, melyek rendkívül fontos ellenpontjai és kiegészítői lehetnek az intézményi keletkeztetésű levéltári forrásoknak. Ezek feltárása, összegyűjtése és megőrzése is fontos részét kell(ene) képezze a múltfeldolgozás folyamatának, melynek támogatása, finanszírozása is állami kötelezettséggé tehető, teendő. Egy további korlátja a fenti felsorolásnak, hogy elsősorban nemzeti keretekben gondolkodik, holott a diktatúrák gyakran valamiféle nemzetközi együttműködésben, formális vagy informális szervezetben kooperálva működtek, így egy érintett ország releváns levéltári forrásai vagy az adott országban elkövetett jogsértések bizonyítékai külföldi levéltárakban, iratőrző helyeken maradhattak fenn. Az egykori keletnémet hírszerzés nyilvántartási adatait a CIA-tól kellett visszaszereznie az illetékes németországi levéltárnak,²³ a dél-amerikai katonai diktatúrák összehangolt baloldallelenez megtorlássorozata, az ún. Kondor-ügy bizonyítékai részben Paraguayban,²⁴ részben az Egyesült Államokban²⁵ kerültek elő. De nem is szükséges ilyen messzire tekintenünk: a szovjet „tanácsadók” az egykori Varsói Szerződés minden tagállamában a legfontosabb katonai, belügyi és titkosszolgálati szervek központjában ültek, így az általuk szolgáltatott információk alapvető forrásként szolgálhatnának a gyakran megselejtezett helyi archívumok mellett/helyett. Az 1990 előtti magyar titkosszolgálatok hiányzó iratainak pótlására vagy a döntések hátterének feltárására is minden bizonnyal moszkvai források alapján lenne a legnagyobb esély.²⁶

Az említett 38 alapelv közül témánk szempontjából érdemes külön is kiemelni öt pontot, mert ezek konkrétan is a levéltárak, archívumok megőrzésének, kezelésének és használatának kérdéseire koncentrálnak. A 14. számú alapelv kimondja:

23 == Vö. Oseh, 2021: 77–91.

24 == Boel–Canavaggio–Quintana, 2021: 29.

25 == McSherry, 1999: 144–174.

26 == Az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – más hazai levéltárakhoz hasonlóan – több kezdeményező lépést is tett különböző oroszországi és ukrán állami levéltárakkal való együttműködésre a magyar vonatkozású források feltárása érdekében, 2022 tavasza, az orosz–ukrán háború kitörése óta azonban ezek a kapcsolatok lényegében megszűntek.

„A megismeréshez való jog azt jelenti, hogy az archívumokat meg kell őrizni. Technikai intézkedéseket és szankciókat kell alkalmazni az archívumok eltüntetésének, megsemmisítésének, elrejtésének vagy meghamisításának megakadályozására, különösen, ha az az emberi jogok és/vagy a humanitárius jog megsértéséért felelős személyek büntetlenségének biztosítása érdekében történne.” A fenti kötelezettség annak fényében értelmezhető, ha tudjuk: ezeknek a levéltári forrásoknak a megsemmisítése világszerte gyakorlat volt vagy még ma is az, esetenként még demokratikus, jogállami keretek között, parlamenti felhatalmazás alapján is. (Az ezzel kapcsolatos görögországi példát korábban említettük.) A 15. számú alapelv az archívumok nyilvánosságával foglalkozik: eszerint az egykori áldozatok és családtagjaik, valamint a tudományos kutatás számára meg kell könnyíteni a jogsértések iratanyagainak megismerését (ez utóbbit más személyek magánéletének és biztonságának ésszerű védelme mellett). A 16. alapelv a jogsértéseket vizsgáló bíróságok és egyéb nyomozó hatóságok szabad hozzáférését írja elő a levéltári iratokhoz, melyet csak nagyon indokolt és igazolt nemzetbiztonsági érdekek korlátozhatnak. A 17. alapelv az azonosítható személyes adatokat tartalmazó iratok esetében írja elő az érintett jogát a rá vonatkozó információk érvényességének a vitására és saját helyesbítésének csatolására.²⁷

Az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa a Joinet–Orentlicher-alapelvek megalkotása után tovább foglalkozott az emberjogi szempontból jogsértő rendszerek bukása utáni kívánatos átmenettel és a demokratikus jogszolgáltatás követelményeivel. Az ENSZ Emberi Jogi Főbiztos 2006-ban készített először jelentést az Igazsághoz való jogról,²⁸ melynek egy év múlva frissített verziója is elkészült, majd a vizsgálatok további bővítésének eredményeként született meg az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosának második jelentése 2009-ben²⁹ Az igazsághoz való jogról (*Right to the Truth*), mely a jogsértések tanúinak védelme mellett kiemelten foglalkozik az archívumok és nyilvántartások szerepével az átmeneti igazságszolgáltatásban és az emlékezet megőrzésében egyaránt. Ahogy a dokumentum bevezetése a két fogalmat összekapcsolva fogalmaz: „Az emberi jogok súlyos megsértésére vonatkozó archívumok és nyilvántartások védelme, valamint az ilyen jogsértésekkel kapcsolatos perekben részt vevő tanúk és más személyek védelme egymást kölcsönösen erősítő elemek, amelyek elengedhetetlenek az igazsághoz való jog hatékony végrehajtásának biztosításához.” A nemzeti levéltári rendszerek kívánatos megerősítése és támogatása mellett két olyan területet is kiemel a jelentés, mely más dokumentumokban alig kevésbé hangsúlyozottan szerepel.

27 = = Magyarországon a 2003. évi III. törvény 6. § (3) ezt így fogalmazza meg: „Az érintett az iratokban szereplő, rá vonatkozó adatok tekintetében helyesbítési jogát az eredeti adat változatlanul hagyása mellett a helyes adatot tartalmazó feljegyzésnek az irathoz történő csatolásával érvényesítheti.”

28 = = Study on the right to the truth. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. 2006.

29 = = Report of the Office of the High Commissioner for Human Rights. 2009.

Az egyik ilyen tényező, hogy elnyomó rendszerek emberjogi jogsértéseit elsősorban állami szervek archívumai dokumentálják ugyan, de mindenképpen figyelmet kell fordítani olyan egyéb szereplőkre (nem kormányzati szervek, gazdasági társaságok, társadalmi szervezetek, magánszemélyek) magántulajdonú iratainak megőrzésére és hozzáférhetőségére is, melyek szintén tartalmazhatnak fontos adalékokat a rendszer működésével és az egyes jogsértésekkel kapcsolatban is. A jelentés másik lényeges eleme, hogy felhívja a figyelmet az adott ország demokratizálódási folyamata során létrehozott átmeneti igazságszolgáltatási intézmények – vizsgálóbizottságok, kárpótlási intézmények – iratképző szerepére, hiszen ezek a szervek megszűnésük után rendkívül koncentrált, egyéni és társadalmi emlékezeti szinten is kiemelt jelentőségű dokumentációt hagynak hátra maguk után, melynek szintén a köz javát kell szolgálnia.

Az ENSZ emberjogi testületei mellett a nemzetközi kulturális és levéltári szervezetek is reagáltak a fent vázolt globális folyamatokra a 20. század utolsó harmadában, és kiemelt figyelmet fordítottak a diktatúrák bukása után fennmaradt, az emberi jogsértéseket dokumentáló archívumok, levéltárak, hagyatékok megőrzésének, kezelésének és nyilvánosságának problémáira. Az UNESCO és a Nemzetközi Levéltári Tanács (ICA) 1993-ban a Nemzetközi Levéltári Kerekasztal Konferencia (CITRA) mexikói ülésén szakértői csoportot bízott meg egy jelentés készítésével a korábbi elnyomó rendszerek biztonsági szolgálatainak iratainak kezeléséről. Az Antonio Gonzalez Quintana³⁰ spanyol levéltáros vezette bizottság 1995-re készítette el jelentésének első verzióját, melyet az UNESCO 1997-ben hivatalosan is elfogadott és közzétett *A korábbi elnyomó rendszerek biztonsági szolgálatainak levéltárai* címmel.³¹ Mivel ezt a jelentést elsősorban levéltári szakemberek készítették, a dokumentum fókuszja – ellentétben a jogászok által összeállított Joinet–Orentlicher-alapelvekkel – az iratanyagok kezelésére, megőrzésére, felhasználásának problémáira került. A dokumentum szerzői – elismerve, hogy minden ország helyzete és minden átmenet jellege más és más – nem általános szabályrendszert vagy módszertant próbálnak adni, sokkal inkább helyzetfelmérést végeztek, és politikai, illetve levéltári természetű ajánlásokat tettek. Mivel a jelentés készítői pontosan ismerték a tárgyalt iratanyagok szenzitív jellegét, levéltárosi etikai kódexre is javaslatot tettek a szövegben ezeknek az iratoknak a kezelésével kapcsolatban. Ennek az etikai kódexnek a javasolt tartalmát érdemes részletesebben is idézni.

Az elnyomás dokumentumai a nép örökségének részét képezik. Ezeket sértetlenül kell megőrizni, hogy az intolerancia, a rasszizmus és a politikai totalitarizmus memóriaként szolgáljanak.

30 == Antonio Gonzalez Quintana ebben az időben a Nemzetközi Levéltári Tanács Levéltárak és emberi jogok szekciójának vezetője volt, korábban a Salamancai Nemzeti Történelmi Levéltár Polgárháborús részlegének igazgatója, 2010 és 2018 között pedig a Madridi Központi Levéltár igazgatóhelyettese.

31 == Vö. Archives of the security services of former repressive regimes. 1997.

A levéltárosok a nép akarátának végrehajtói az átmeneti időszakokban.

A politikai elnyomás áldozatainak egyéni jogai elsőbbséget élveznek a történelmi vizsgálattal szemben.

Az archívum egyetlen dokumentumot sem selejtezhet történelmi kutatás szempontjából való értékén alapuló kiválasztási kritériumok alapján.

A levéltárosok nem cenzorok. A törvény határozza meg, hogy mely dokumentumokat és hogyan kell hozzáférhetővé tenni.

Ha a jogszabály nem elég részletes, a levéltárosok a közigazgatási jogi szakértők jogi tanácsainak fényében értelmezhetik azt. Azokban az esetekben, amikor a magánélethez való jog és a történelmi kutatáshoz való jog ellentétes, megoldást jelenthet az eredeti dokumentumok olyan reprodukcióinak használata, amelyekből az áldozatok vagy harmadik személyek nevét törölték.

A levéltárosoknak a lehető legnagyobb gondossággal kell kezelniük minden, az elnyomás áldozatait vagy más személyek állításainak igazolására [...] irányuló kérelmet.

A levéltárosoknak meg kell teremteniük az érzékeny információkat tartalmazó dokumentumok védelméhez szükséges feltételeket. Az elnyomással kapcsolatos dokumentumokat az általános levéltárban kell tárolni, de különálló, különlegesen őrzött raktárakban. Ezekhez az iratokhoz csak a levéltári személyzet férhet hozzá.

A levéltárosoknak az elnyomás áldozataira vonatkozó automatizált adatbázisok használatát az információs önrendelkezés gyakorlásához szükséges mértékre kell korlátozniuk. Ezeket az adatbázisokat csak keresési segédletként szabad használni, más – adminisztratív vagy kormányzati – felhasználásuk nem engedélyezhető.

Mint az a fentiek alapján is látható, az UNESCO már 1997-ben állást foglalt olyan alapvető kérdésekben, melyek Magyarországon és minden, hasonló helyzetű államban felmerültek: meg kell-e őrizni egyáltalán a megbukott diktatúrák titkosszolgálati iratait, a kutatásnak vagy az információs önrendelkezésnek van-e elsőbbsége, szabad-e bármit selejtezni a történelmi érték/értéktelenség alapján, lehet-e anonimizálni a másolatokat, vagy hogy nyilvánosságra hozhatók-e a nyilvántartási adatbázisok.

A Quintana-bizottság a munkája során számos olyan ország gyakorlatát dolgozta fel, ahol a tárgyalt időszakban, vagyis 1970 és 1994 között valamilyen autokratikus vagy diktatórikus rendszer bukása után a múlttal való szembenézés megkezdődhetett. Ezek között a jelentés megemlíti Brazília, Chile, Németország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Paraguay, Lengyelország, Portugália, Oroszország, Dél-Afrika, Spanyolország és Zimbabwe példáját.³² Megjegyzendő, hogy a bizottság javasolta a 25 országba kiküldött kérdőívek alapján dolgozott, ennek tanúsága szerint pedig két ország – Magyarország és Dél-Afrika – arról számolt be, hogy a vizsgálat idején nem voltak elérhetők a korábbi rendszer fontos elnyomó szerveinek iratai. Megjegyzendő: Magyarországon az 1944 és 1990 között keletkezett államvédelmi/állambiztonsági iratoknak a kezelésére hivatott intézmény, akkori nevén a Történelmi

32 == Archives of the security services of former repressive regimes. 1997. 3.

Hivatal, 1997 őszén kezdte meg tevékenységét, 2003 után pedig új néven, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltáraként folytathatta működését. Dél-Afrikában az apartheid-rendszer 1994-es bukása után felállított ún. Igazság és Megbékélés Bizottsága (*Truth and Reconciliation Commission*, TRC) volt hivatott kivizsgálni az elkövetett bűnöket. A Desmond Tutu érsek által vezetett bizottság 1995 és 2000 között folytathatta tevékenységét, kutatásai eredményét pedig hét terjedelmes kötetben tette közzé.

Antonio González Quintana a fenti jelentését 2009-re kiegészítette és aktualizálta *Levéltári politikák az emberi jogok védelmében* címmel.³³ Ebben a dokumentumban a szerző már nem csak a rendőrségi, titkosszolgálati iratanyagokkal foglalkozik, figyelmét kiterjeszti a több helyütt felállított, bíróságon kívüli szervek (különféle vizsgálóbizottságok, megbékélési bizottságok vagy a nemzetközi büntetőbíróságok), illetve az emberjogi szervezetek levéltáaira is. A dokumentum felhívja a figyelmet egy átfogó archiválási politika fontosságára, illetőleg nyomatékosan jelzi az államok felelősségét ezen levéltárak anyagi, emberi erőforrások terén történő támogatása kapcsán is.

A nemzetközi levéltári szakmai közösség legnagyobb szervezete, a Nemzetközi Levéltári Tanács (ICA) 2010-ben elfogadott – és magyarul is megjelent –, illetőleg 2011-ben az UNESCO által is magáévá tett *Egyetemes Nyilatkozat a Levéltárakról* című kiáltványa konkrétan nem foglalkozik ugyan az elnyomó rendszerek iratanyagával, de a levéltárak szerepét egyebek mellett a demokratikus működés előmozdításában és az állami igazgatás elszámoltathatóságában határozza meg.³⁴

A Nemzetközi Levéltári Tanács 2012-ben fogadta el azokat az alapelveket, melyek az állami intézmények átláthatóságának és az állampolgári információszabadság érvényesülésének garanciájaként és eszközeként tekintve a levéltárakra, iránymutatásként szolgálhatnak azok kezelésében is.³⁵ Ez a dokumentum már konkrétan is foglalkozik az elnyomó rendszerek irataival, amikor a következőket mondja: „*A levéltárakkal rendelkező intézmények biztosítják, hogy a nemzetközi jog szerinti súlyos bűncselekmények áldozatai hozzáférhessenek az archívumokhoz, amelyek az emberi jogaik érvényesítéséhez szükséges bizonyítékokkal szolgálnak, és amelyekkel dokumentálják az emberi jogok megsértését, még akkor is, ha ezek a levéltárak a nagyközönség előtt el vannak zárva.*”

A fentieknél is egyértelműbben fókuszál a jogsértő politikai rendszerek levéltárainak sorsára az ICA Emberjogi Munkacsoportjának 2016-os munkaanyaga.³⁶

33 == Archival Policies in the Protection of Human Rights. 2009.

34 == Egyetemes Nyilatkozat a Levéltárakról, 2011.

35 == Principles of Access to Archives. 2012.

36 == Basic principles on the role of archivists and records managers in support of human rights. 2016.

A dokumentum öt csoportra bontott huszonöt alapelvet fogalmaz meg a levéltárosok és irattárosok szerepéről az emberi jogok érvényesítése terén.

Az alapelvek első fejezete az iratok értékeléséről és azok megőrzéséről szól. Ezek közül kiemelendő a nemzetközi szabványoknak megfelelő levéltári megőrzési gyakorlatok alkalmazása, az emberjogi kérdéseket érintő iratanyagok megsemmisítésének, meghamisításának, eltüntetésének megakadályozása vagy megelőzése technikai és büntetőjogi eszközök segítségével, az emberi jogok megsértését dokumentáló iratanyagok esetében a felelősség megállapítását is lehetővé tevő iratértékelési gyakorlat alkalmazása, vagy az ilyen levéltárak megfelelő állami finanszírozása, valamint az esetenként felállított átmeneti igazságszolgáltatási testületek iratainak megőrzése.

Az ENSZ-munkacsoport által kidolgozott alapelvek második fejezete az információkhoz való hozzáférés kérdéseit tárgyalja. Ezen alapelvek között nyomatékkal szerepel a levéltárosok felelőssége is az emberjogi tárgyú iratanyagok megfelelő feltárásában, segédletekkel való ellátásában, az azokról szóló korrekt és részrehajlás nélküli tájékoztatásban. Ez a részrehajlás nélküli tájékoztatási kötelezettség és hozzáférés biztosítása azt is kell jelentse, hogy az iratokat kezelők nem tehetnek különbséget vádlók és vádlottak között a megismerés tekintetében. Az iratokat kezelő levéltárosok, irattárosok felelősségét azonban nem csupán a levéltári források megismerhetősége, de az azokban szereplők személyes adatainak védelmében is látja a dokumentum.³⁷ A korrekt levéltári tájékoztatáson túl a társadalom mind szélesebb körének felvilágosítása és iratmegismerési joguk tudatosítása is ezen levéltárosi felelősségi körbe tartozik.

A további alapelvek közül témánk szempontjából érdemes még kiemelni, hogy mind a levéltári intézményeknek, mind pedig egyénileg a szakma képviselőinek törekednie kell a külföldre került (vagy más országban keletkezett, de az érintett állam polgáraitra vonatkozó) iratanyagok hazajuttatásában, kivéve, ha az adott információk ott további jogsértések forrásává válhatnak.

= = Tanulságok

Általánosságban elmondható tehát, hogy a nemzetközi közösségben több 20. századi párhuzamos folyamat – több elnyomó rendszer látványos bukása, az információszabadság, az állami transzparencia, illetőleg a személyes adatvédelem eszméjének elterjedése, a múlttal való szembenézés társadalmi igénye, valamint a levéltárak funkcióváltása – vezetett a fent említett dokumentumok megszületéséhez, illetőleg az azokban megtestesülő felismerésekhez. A közép-európai rendszerváltásokat követően ezek a felismerések, tapasztalatok és európai irányelvek mentén alakult ki

³⁷ = = „Az archívumok kritikátlan megnyitása az egyének magánéletének megsértését eredményezheti, és megtorláshoz vezethet velük szemben. A levéltárosok és iratkezelők egyensúlyt teremtenek az igazsághoz való jog és az azonosítható személyek magánélete védelmének szükségessége között.”

a megismerés szabadsága és az áldozatok adatvédelme (a kettő konfliktusa esetén pedig az utóbbi primátusa), illetőleg a dokumentálható nemzetbiztonsági érdekek egyensúlyán épülő gyakorlat, mely az egykori titkosszolgálati szervek iratainak megismerhetőségét szabályozza. Ezekre az alapelvekre épült 1990 után a közép-európai mintaként szolgáló BStU³⁸, az egykori keletnémet Stasi iratait kezelő levéltár iratkezelési gyakorlata. A Stasi-iratok használatára és nyilvánosságának szabályaira vonatkozóan az 1990-ben meghozott német törvény³⁹ négy pontban foglalja össze a teendőket:

annak biztosítása, hogy az egyének megismerhessék az állambiztonság róluk gyűjtött adatait,

az egyén személyiségi jogainak védelme,

az állambiztonság tevékenységének történeti, politikai és jogi feldolgozása, illetve annak biztosítása,

adatok szolgáltatása az állami és nem állami szervek részére a törvényben meghatározott célok érdekében.

Mint látható, a jogalkotó kiemelt célja volt egyensúlyt teremteni az információs önrendelkezés lehetősége, a múlttal való szembenézés és a személyes adatok szigorú védelme között. Ez a mindenkori titkosszolgálatok által gyűjtött információk – zsarolásra alkalmas magánéleti, szexuális, egészségügyi adatok – ismeretében különösen fontos célja volt a jogalkotónak.

Az egykori Varsói Szerződés tagállamaiban pedig – már ahol létrejöttek hasonló intézmények⁴⁰ – egyedi sajátosságokkal ugyan, de máig ugyanezek az alapelvek határozzák meg az 1990 előtti rendszerek titkosszolgálati iratainak megismerhetőségét. Nyilvánvalóan mindenütt az adott rendszerváltozások jellege és az új döntéshozó elitnek a (közel)múlthoz való viszonya árnyalja a fenti alapelvek „erősorrendjét”, mégis sokkal több a közös ezen országok gyakorlatában, mint amennyi elválasztja őket. Egy markáns sajátosságot érdemes talán mégis megemlíteni: az egykori szocialista blokk országai közül egyedül Magyarországon jött létre „élő” titkosszolgálati levéltár, mely nemcsak az 1990 előtti állambiztonsági/államvédelmi iratok kezeléséért felelős, de a jövőben archiválni fogja a jelenleg működő nemzetbiztonsági szolgálatok levéltári anyagát is.

38 == Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen, az Egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának Iratait Felügyelő Szövetségi Biztos Hivatala.

39 == Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, röviden Stasi-Unterlagen-Gesetz (StUG).

40 == 2024 végén Németország, Lengyelország, a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Románia, Bulgária, Albánia és Magyarország működtetett az 1990 előtt keletkezett titkosszolgálati szervek iratait kezelő speciális levéltárakat. További országokban is folyamatban van ugyanakkor hasonló levéltárak létrehozása, vagy pedig egyéb formában működtetnek hasonló intézményeket, mint például Észtországban, Lettországon, Litvániában, Szlovéniában és Ukrajnában.

=== Nyomtatásban megjelent források ===

Egyetemes nyilatkozat a levéltárakról, 2011.

Egyetemes Nyilatkozat a Levéltárakról. *Levéltári Szemle*, 4. sz. 3–4.

=== Internetes hivatkozások ===

Archival policies in the protection of human rights. 2009.

<https://www.ica.org/resource/archival-policies-in-the-protection-of-human-rights/>

(utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.)

Archives of the security services of former repressive regimes. Paris, UNESCO, 1997.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140074>

(utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.)

Basic principles on the role of archivists and records managers in support of human rights. International Council on Archives, Human Rights Working Group, 2016. <https://www.ica.org/resource/basic-principles-on-the-role-of-archivists-and-records-managers-in-support-of-human-rights/>

(utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.)

Principles of Access to Archives, 2012. <https://www.ica.org/resource/principles-of-access-to-archives/>

(utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.)

Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity, Diane Orentlicher, 2005.

<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/go5/109/00/pdf/go510900.pdf?OpenElement>

(utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.)

Study on the right to the truth. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. 2006.

<https://www.refworld.org/reference/themreport/unchr/2006/en/43598>

(utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.)

Report of the Office of the High Commissioner for Human Rights. 2009.

<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/go5/109/00/pdf/go510900.pdf?OpenElement>

(utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.)

=== Hivatkozott irodalom ===

Banisar 2006

Banisar, David: *Freedom of Information Around the World 2006: A Global Survey of Access to Government Information Laws*. Privacy International. London.
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1707336

Baráth, 2004

Baráth Magdolna: Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése. In *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Szerkesztette: Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. 255–279.

Boel–Canavaggio–Quintana, 2021

Boel, Jens – Canavaggio, Perrine – Quintana, Antonio González: *Archives and Human Rights*. Routledge, London – New York.

Canavaggio, 2014

Canavaggio, Perrine: *Vers un droit d'accès à l'information publique: Les avancées récentes des normes et des pratiques*. UNESCO, Paris.

Cseh, 2021

Cseh Gergő Bendegúz: Auf Wiedersehen, BStU! Egy legendás intézmény hagyatéka. *Betekintő*, 2. sz. 77–91.

Garrett, 2000

Garrett, Stephen A.: *Models of Transitional Justice – A Comparative Analysis*. International Studies Association, Los Angeles.

Hoeres 2019

Hoeres, Peter: Versailler Vertrag: Ein Frieden, der kein Frieden war. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 15. sz. 38–44. <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/288788/versailer-vertrag-ein-frieden-der-kein-frieden-war/>

Hoeres, 2023

Hoeres, Peter: Historical Perspectives on Transitional Justice. In *After Dictatorship. Instruments of Transitional Justice in Post-Authoritarian Systems*. Eds. Peter Hoeres – Hubertus Knabe. De Gruyter, Berlin–Boston. 5–19.

Ketelaar, 2007

Ketelaar, Eric: Access. The Democratic Imperative. *Archives and Manuscripts*, 2. sz. 62–81.

McSherry, 1999

McSherry, Patrice J.: Operation Condor: Clandestine Inter-American System. *Social Justice*, 4. sz. 144–174.

Merwe 2023

Merwe, Hugo van der: South Africa: Addressing the Unsettled Accounts of Apartheid. In *After Dictatorship. Instruments of Transitional Justice in Post-Authoritarian Systems*. Eds. Peter Hoeres – Hubertus Knabe. De Gruyter, Berlin–Boston. 149–205.

Rieff, 2017

Rieff, David: *In Praise of Forgetting*. Yale University Press, New Haven.

Trócsányi, 2007

Trócsányi Sára: *Forradalom az irattárban*. Holnap Kiadó, Budapest.

Kulcsszavak

=====

történelmi emlékezet, Történelmi Levéltár, vasfüggöny

New York, balra az ENSZ látogatóközpontja és
székháza, 1969.

Fortepan / Szentkuthy Ibolya

/ Documentary Legacy of Former Dictatorships /

Remembering, Forgetting, Documents

The article examines the dilemmas of coming to terms with the past following the fall of dictatorial regimes in the second half of the 20th century, with particular regard to the fate of the archives of the enforcement organizations and secret services. It highlights that issues of memory and forgetting, amnesty and accountability are deeply determined by historical and political factors, and that different societies have responded differently to these challenges. The paper examines the regulation of the preservation and accessibility of archival documents in the light of various international examples (e.g. South Africa, Spain, Greece, Germany) and documents from international human rights, cultural, and archival organizations. The article attempts to provide a comprehensive picture of the role of archival records in transitional justice, freedom of information, and historical memory, while also highlighting how the right to know about the past becomes a fundamental condition for the functioning of the rule of law and social reconciliation.

Gyömrői út 101., kerthelyiség a Villamosgép- és Kábelgyár Kultúrházának udvarán, 1959.

Fortepan / Bauer Sándor

==== *Marschal Adrienn* =====

/// „Jeladásnak szánták egy újabb fegyveres megmozduláshoz”¹

Szelepcsényi István és társai

== Előzmények. Javítóintézetből a börtönig

Szelepcsényi István² jómódú polgári családba született egyetlen gyermekként. Szülei már hatéves korától különböző budapesti, bentlakásos iskolákba írták. Iskola helyett viszont többször inkább csavargott,³ s tetteivel egyre messzebb ment az egyszerű gyerekcsínyeknél. 1945-ben, tizenhárom évesen, barátjával, Saáry Ákossal elhagyott fegyvereket kerestek. Majd létrehozták a „Földalatti mozgalom” nevű ifjúsági csoportjukat, ahova főleg az iskolatársaikat vonták be. Ezután együtt többféleképpen is megpróbálták kisiklatni a fogaskerekű vasutat, ami egyszer sikerült is nekik. Emellett 1947 novemberében a kerepesi temetőben társaival, Saáry Ákossal, Szauter Endrével, Schrötter Tiborral és Páska Ottóval feldöntötték a három partizán néhány nappal korábban felavatott síremlékét.⁴ Továbbá ellopta otthonról a családi ékszereket, amit édesapja jelentett a rendőrségen. Ennek eredményeként 1947. december 17-én orgazdaság miatt elítélték,⁵ és tizenöt éves korában javítóintézetbe

1 == ÁBTL 4.1. A-3206/4. 67–85. Szelepcsényi István és társai szervezkedési ügye, [1961. szeptember].

2 == Szelepcsényi István (1932–1959) életrajzát lásd a tanulmányban; lásd még Eörsi, 2021: 457–458.; 1956 *Kézikönyve III.*, 1996: 168.; perek56.hu (Szelepcsényi István életrajza); rev.hu (Szelepcsényi István életrajza).

3 == ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 106–107. Szelepcsényi Pál levele, 1947. december 20.

4 == „Hétfőre virradó éjjel a három sírkövet ismeretlen tettesek ledöntötték, a koszorúkat széttépték és a sírdombokat feldúlták.” Fasiszta merénylet! *Szabad Nép*, 1947. november 12. 3.

5 == Ez az 1947-es ítélet nem szerepel a dossziében, így arról csak a későbbi ítéletekből és egyéb dokumentumokból tájékozódhatunk.

került. Így a következő két évet Székesfehérváron töltötte.⁶ Ezen időszak alatt édesapja, aki a Magyar Nemzeti Banknál volt nyugalmazott tisztviselő, öngyilkosságot követett el.⁷

Társai Szelepcsényi távollétében Saáry Ákos vezetésével folytatták tevékenységüket, robbanóanyagot tettek a távvezeték alá Hűvösvölgyben, valamint Rákosi autójának útvonala alá is, de egyik sem robbant fel. 1949-ben Saáry önként bevonult katonának, ahol további embereket gyűjtött maga köré.⁸ Közben 1949 októberében Szelepcsényi kijöhetett a javítóintézetből és a Ganz Vagon és Gépgyárban helyezkedett el.⁹

Ekkor úgy látszott, hogy rendezett körülmények között folyik tovább az élete. Később erre az időszakra vonatkozóan meg is állapították róla, hogy *„megfelelően elhelyezkedett, a szervezettől és volt bűnözőtársaitól már távol tartotta magát. Reá a javító nevelés valóban javító hatással volt, s így társadalmi veszélyessége csökkentnek tekintendő.”*¹⁰

Ez annyiban igaz is volt, hogy társaival már nem csináltak semmi rendkívülit, mivel 1950 januárjában mindannyiukat letartóztatták. Arról, hogy hogyan vagy ki révén kerültek a rendőrség látókörébe, eddig nem került elő irat.¹¹ Ügyükben összesen 15 vádlott volt, s két külön perben ítélték el őket.¹² A budapesti büntető tör-

6 == ÁBTL 3.1.9. V-90059. 5–20. A budapesti büntetőtörvényszék ítélete, 1950. április 28.; 3.1.9. V-144991. 98/a-101. Szelepcsényi István kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 7.

7 == Két öngyilkos. *Magyar Nap*, 1948. január 17. 4.; Rosszmagaviseletű gyermeke miatt felakasztotta magát egy apa. *Világosság*, 1948. január 17. 3. Az előbbi cikkben művezetőnek, míg az utóbbiban a Nemzeti Bank nyugalmazott altisztjének nevezik. Egy 1926-os újságcikkben („Mindenkinek, aki családjából megöregszik, bolondokházába kerül!” *Magyarország*, 1926. november 23. 17.) a Magyar Nemzeti Bank pénzbeszedőjeként írnak róla. Az iratokban olvashatjuk azt is, hogy a Kereskedelmi Bankban volt altiszt, és azt is, hogy a Nemzeti Bankban volt tűzoltó vagy pénzbeszedő.

8 == ÁBTL 3.1.9. V-90059. 5–20. A budapesti büntetőtörvényszék ítélete, 1950. április 28.

9 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 98/a-101. Szelepcsényi István kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 7.

10 == ÁBTL 3.1.9. V-90059. 666–669. A Legfelsőbb bíróság ítélete Szelepcsényi István és társai ügyében, 1950. szeptember 30.

11 == Schrötter Tibor visszaemlékezése szerint a csoport a következőképpen bukott le: „A vezetőnk halálosan szerelmes volt egy szép lányba, és elmesélte neki, hogy nem sikerült a tervünk. Arról nem tudott, hogy ez a lány vele párhuzamosan egy ávós őrmesterrel is randevúztatott.” <https://mandiner.hu/belfold/2023/10/vannak-dolgok-amiket-nem-lehet-megbocsatani-schrotter-tibor-a-mandinernek>.

12 == Saáry Ákos és társai a Budapesti Katonai Törvényszék elé kerültek, mert az esztergomi 1. légvédelmi tüzérsztály állományához tartoztak. Saáry Ákost a demokratikus államrend megdöntésére irányuló bűntett, hűtlenség és tiltott határátlépés miatt halálra ítélték. Társait, Bihari Antalt 5 év fogházra, míg Köles Károlyt és Bárány Istvánt 10-10 év kényszermunkára ítélték szervezkedésben való tevékeny részvétel vádjával. 1950. október 23-án a Katonai Főtörvényszék Bárány István és Köles

vényszék az elsőrendű vádlott Szelepcsényi és tíz társa felett 1950. április 28-án hirdett ítéletet. Eszerint szervezkedésük célja robbanóanyagok és fegyverek gyűjtése, valamint szabotázs-cselekmények elkövetése volt, hogy elősegítsék az amerikai megszállást.¹³ A vádlottak közül Szelepcsényi István helyzete különleges volt, mivel őt a fogaskerekű kisiklatásáért és a lopásért 1947-ben egyszer már felelősségre vonták. 1950-es újbóli elítélését azzal indokolták, hogy „*az eljáró fiataalkorú bíróság előtt ismeretlen volt az a körülmény, hogy vádlottnak ez a cselekménye az ez ügyben tárgyalt államrend ellenes tevékenységéhez kapcsolódik*”.¹⁴ Viszont javítóintézeti éveinek köszönhetően a rá kiszabott büntetés mértéke jelentősen csökkent, három és fél évet kapott.¹⁵ Bár fellebbezett, de a másodfokú tárgyaláson 1950 szeptemberében az ő büntetésén nem változtattak.¹⁶ Újbóli elítélését teljesen igazságtalannak érezte.¹⁷

Az elítéltek többsége a Ceglédi Fiataalkorúak Büntetőintézetébe került, ahol Szelepcsényi elvégezte a villanszerelő ipari iskolát. Itt társai őt választották meg vezetőnek, valamint újabb csatlakozókkal kiegészülve¹⁸ fogadalmat is tettek, hogy az ellenállást kiszabadulásuk után is folytatni fogják. Szelepcsényi István évekkel későbbi kihallgatásán így utalt a megegyezésükre: „*...a ceglédi börtönben a politikai foglyok többsége megállapodott abban, hogy szabadulásunk után a kapcsolatot szoroson fogjuk tartani egymással arra az eshetőségre, ha a politikai helyzet megváltozik, akkor könnyen szervezhető és cselekvőképes legyen ez a gárda*”.¹⁹ Társa, Szauter Endre pedig így emlékezett vissza erre: „*Szelepcsényi kezdeményezésére úgy emlékszem, hogy a po-*

Károly ítéletét 5 év fegyházra és 10, illetve 5 év jogvesztésre, Bihari Antalét pedig 3 év fegyházra csökkentette. Saáry Ákos viszont nem kapott kegyelmet, ezért őt 1950. november 24-én kivégezték. ÁBTL 3.1.9. V-90059. 40–50. Budapesti Katonai Törvényszék ítélete Saáry Ákos és társai ügyében, 1950. június 1. Az ítélet végén elérhették a dátumot, mivel az ítéletet a tárgyalás végén, 2-án hozhatták meg. Uo. 119/34–35. Kérdőjegy 1968. április 10.; uo. 119/11. Kérdőjegy, 1985. május 3.; uo. 101. A BM II/II. osztályának levele, 1960. május 21. (A dossziéból hiányzik a jogerős másodfokú ítélet.) Saáry ügyéről lásd még: Fehérváry, 1978: 33.

13 == ÁBTL 3.1.9. V-90059. 5–20. A budapesti büntetőtörvényszék ítélete, 1950. április 28.

14 == Uo.

15 == Társai közül Szauter Endrét 8 év, Schrötter Tibort 5 év, Mittmann Imrét 4 év, Steiner Jánost 4 év, Páska Ottót 3 év, Dohándi Pákozdi Bélát 8 év, Bogár Ibolyát 8 év, Gömbös Nándor Károlyt 6 év, Iványos Endrét 3 év, Papp Kovács Ervint 3,5 év börtönbüntetésre ítélték.

16 == ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 94–97. A Legfelsőbb bíróság ítélete, 1950. szeptember 30. Steiner János büntetését 6 évre, Papp Kovács Ervinét 5 évre emelte, míg Gömbös Károlyét 3 évre csökkentette a Legfelsőbb Bíróság, Páska Ottó pedig börtön helyett javítóintézetbe kerülhetett.

17 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 102–103. Kihallgatási jegyzőkönyv. 1959. május 9.

18 == Baranya Sándor, Daróczi Sándor, Szalai Gábor, Bognár Jenő, Karácsony Sándor, Nagy István és Gyüre Bertalan Barna.

19 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 41–43. Szelepcsényi István kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 24.

litikai hálóban egy fogadalmat tettünk, mely arról szólt, hogy amíg a szovjet csapatok Magyarországon lesznek és míg ez a rendszer fennáll, ellenséges tevékenységünket nem hagyjuk abba. [...] megállapodtunk abban, hogy a szabadulásunk után ezek a személyek, akik a fogadalomba részt vettek lakhelyükön szerveznek hasonló gondolkodású személyeket.²⁰ [...] A létrejött csoportok feladatául azt határoztuk meg, hogy röpcédulázzal fel kell kelteni a tömegek figyelmét szervezetünkre, a tömegek hangulatát be kell folyósolni a fennálló társadalmi rendszerrel szemben. Terveztük még szobrok robbantását, emlékművek döntögetését is.²¹ Szervezetüket ekkor Magyar Ellenállási Mozgalomnak nevezték el, jelképnek a Kossuth-címert választották.²²

Az 1950-ben elítéltek, miután elérték a 18 éves életkort, más börtönökbe, táborokba lettek átszállítva, többségük a kisgyóni bánya mellett létrehozott táborba került. Szelepcsényi István is innen szabadult 1953 júniusában.²³ Ezután néhány hónapig a Földalatti Vasút építésénél dolgozott, majd decembertől kétéves kötelező katonai szolgálatát töltötte le a műszaki kisegítő alakulatnál. Komlón szerelt le, majd néhány hetes budapesti munkavállalás után visszament a Pécs melletti bányába dolgozni, mert időközben oda nősült.²⁴

= = Tevékenysége az 1956-os forradalom alatt

Szelepcsényi István 1956 nyarán friss házasként költözött vissza a fővárosba, ekkor születtek gyermekei is.²⁵ Rövidesen a Kábel- és Sodronykötélgyárban helyezkedett el, majd részt vett a forradalomban.²⁶ Október 23–27. között egy volt iskolatársa,

20 == Elhatározásukat egyedül Baranya Sándor valósította meg, aki társaival írógépet és egyéb műszaki cikkeket lopott a több mint 150 km-re levő tiszabezdédi iskolából, mert korábban az ottani iskola telefonvezetékét ő újíttotta fel, és így látta az eszközöket, továbbá rölapokat is szórtak Berettyóújfaluban. Emellett Karácsony Sándor, Daróczy Sándor, Pongrácz Ferenc, Bereczki Károly, Szoboszlai István és Karácsony Imre társaival rendszeresen megbeszélték a politikai helyzetet. A szervezethez való tartozás jeleként volt tagsági könyvük, szervezeti szabályzatuk, tagsági díjat is fizettek, valamint 9 pontban a résztvevők elvárt magatartását is összefoglalták. Az 1956-os forradalom alatt egy pisztolyt is vásároltak, majd többségük elhagyta az országot. ÁBTL 3.1.5. O-10483/a. 503–507. Javaslat Baranya Sándor és társai szervekedési ügyének lezárására, 1959. június 4.; uo. 567–572. Jegyzőkönyv Pongrácz Ferenc 1. kihallgatásáról, 1959. május 13.; uo. 589–591. Szatmári Zsigmond vallomása, 1959. április 17.; uo. 599–608. Összefoglaló jelentés Szelepcsényi és Baranya ellenforradalmi szervezkedéséről, d. n.

21 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 10–19. Szauter Endre kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 11.

22 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 82–84. Szelepcsényi István 8. kihallgatása, 1959. április 14.

23 == ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 58–59. Feltételes szabadságra bocsátott igazolványa, 1953. június 17.

24 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 98/a–98/o. Szelepcsényi István kihallgatása, 1959. május 7.

25 == Szelepcsényi Márta 1956-ban, öccse István 1957-ben született.

26 == Később, amikor kihallgatásai során megkérdezték tőle, hogy miért fogott fegyvert 1956-ban, azt válaszolta, hogy támogatni akarta a Nagy Imre-kormányt, mert egyetértett – és jelenleg is egyetért – a forradalom célkitűzéseivel.

Majoros László révén a János kórháznál volt vöröskeresztes kíséret, majd amikor látta, hogy volt ceglédi társai, Gömbös Nándor Károly és Szalai Gábor ávósokat kísérték a Maros utcai laktanyába,²⁷ elhatározta, hogy ő is nemzetőrnek áll. Először a Maros utcában jelentkezett, de amikor megtudta a feltételeket, hogy egyenruhát kell felvenni és a laktanyát csak engedéllyel hagyhatja el, nem vállalta. November 2-án társaival együtt beléptek a Mechwart téren székelő Volt Politikai Foglyok Szövetségébe, ahol igazolványt kaptak.²⁸

Szelepcsényi aznap találkozott össze Som Gyula honvéd századossal, aki azért jött be a Maros utcába, hogy embereket kérjen Nagykovácsiba.²⁹ A százados ismerete Szalait, akit a társaság vezetőjének nevezett ki,³⁰ és megbízta a hattagú csoportot, hogy a Nagykovácsiban letartóztatott ávósokat hozzák be a Maros utcai laktanyába.³¹ Itt fegyvert, Nagykovácsiban pedig karszalagot és nemzetőr igazolványt³² kaptak. Innen hét ávóst kísérték be, valamint Som utasítására a piliscsabai laktanyából fegyvereket, míg a nagykovácsi híradólaktanyából rádiókat hoztak a fővárosba. November 4-e után is működött még a nemzetőrség, így két volt csolnoki őrt is igazoltattak.³³ November 6-án Budapestre indultak, de tűzharcba kerültek a Budagyöngyénél, ezért visszamentek a faluba. Szelepcsényi másnap hazatért (a többiek is feloszlottak néhány napon belül), viszont két fegyvere közül csak a géppisztolyt adta le, a TT pisztolyt hazavitte és az íróasztalába tette.³⁴

== Szervezkedés 1956 után

Szelepcsényi István az 1956-os forradalom leverése után tartotta a kapcsolatot néhány régi barátjával, valamint albérletet is kiadott. Erre az adott lehetőséget számára, hogy

27 == A társaival való találkozás kapcsán a nyomozás befejezéséről szóló határozat még azt tartalmazta, hogy október 31-én ő is részt vett a Városmajor utca 43. alatti BM objektum megtámadásában. Viszont az ítéletből ez már kimaradt. ÁBTL 3.1.9. V-144991/1. 101–106. Határozat a nyomozás befejezéséről, 1959. május 8.; 3.1.9. V-144991. 252–282. A budapesti katonai bíróság ítélete, 1959. július 17.

28 == ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 60. Volt Politikai Foglyok szervezetének igazolványa, 1956. november 2.

29 == Som Gyuláról lásd még: Böör, 2015: 20.

30 == Az ítéletben már úgy szerepel, hogy Szelepcsényi vezette a csoportot. ÁBTL 3.1.9. V-144991. 252–282. A budapesti katonai bíróság ítélete, 1959. július 17.

31 == A csoport tagjai: Szalai Gábor, Iványos Endre, Gömbös Nándor Károly, Dohándi Pákozdi Béla, Steiner János. A bekísért ávósok többsége sorkatona volt, akiket még aznap éjjel hazaszállítottak a Maros utcából.

32 == ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 60. Szelepcsényi István nemzetőr igazolványa, 1956. november 2.

33 == Bessenyei Lajos és Szabó Ferenc csolnoki őröket november 5-én Nagykovácsiban igazoltatták, akik a Maros utcából való kiengedésük után igyekeztek vissza Csolnokra. ÁBTL 3.1.5. O-10483/a. 645–646. Felismerési jegyzőkönyv, 1959. február 21.; uo. 659–660. Felismerési jegyzőkönyv, 1959. március 17.

34 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 37–40. Szelepcsényi kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 23.

egy hámoszobás lakásban élt feleségével, édesanyjával és kicsi gyerekeivel. A harmadik, üres szobát ajánlotta fel régi és új ismerőseinek, illetve munkatársainak, akiket ezután sorban be is avatott a terveibe.

Vallomása szerint volt társai közül először Szauter Endrét kereste fel 1957 januárjában, akivel már 1950-ben is együtt töltötték büntetésüket Cegléden. Ezután Békés Pál következett, akit kötelező katonai szolgálata alatt a bányászszázalójnál ismert meg. 1957 végén munkatársát, Ács Lajost is bevonta, akivel együtt dolgozott a Kábel- és Sodronykötélgyárban, valamint 1957 júliusától Szelepcsényinél lakott albérletben. Szerette volna, ha Baranya Sándor és Bogár Ibolya is csatlakozik, akik régi ceglédi társai voltak. Ennek érdekében 1957–1958 telén meglátogatták őket, de egyikük sem vállalta a részvételt, csak egy-egy igazolványképet adtak neki. Így ők csak tagsági igazolványt kaptak, semmilyen más tevékenységben nem vettek részt. Bekerült viszont Gurszky István, akit szintén a ceglédi börtönből ismert Szelepcsényi, és aki szintén albérlője lett (Ács Lajos helyére költözött be 1958 augusztusában).³⁵

Utolsóként Szatmári Zsigmond csatlakozott hozzájuk, akit 1958 októberében Baranya Sándor levélben ajánlott Szelepcsényinek. Mivel őt személyesen nem ismerte, a többiekkel ellentétben a következő szövegű eskü letételére kötelezte: „...*esküszöm, hogy a mai naptól kezdve, életemet és véretem kész vagyok hazámért, Magyarországért, és megsanyargatott népe, mielőbbi felszabadulásáért, sorsa jobbra fordításáért feláldozni, bajtársaim színe előtt fogadom, a reámbízott feladatokat haladéktalanul, a legjobb tudásom szerint végrehajtom. Feletteseimnek feltétlen engedelmességgel tartozom. Árulásra sem ígéret, sem fenyegetés, semmilyen körülmények között nem készíthet. Ha eskümet megszegném, sújtson bajtársaim és népem igazságos büntető keze.*”³⁶ Bár Szelepcsényi szerette volna még bevonni új tagként munkatársát, Bobroszki Tamást, illetve volt iskolatársát, Majoros Lászlót is,³⁷ ez csak terv maradt. Így végül hatan voltak: Szelepcsényi István, Szauter Endre, Békés Pál, Ács Lajos, Gurszky István és Szatmári Zsigmond. Emellett fent említett későbbi vallomásában „pártoló tagnak” nevezte még feleségét, Szelepcsényi Istvánnét, unokaöccsét, Danka Károly segédmunkást, valamint Gömbös Károlyt és Gurszky Oszkárt, akik bár tudtak a tevékenységükről vagy a fegyverről, mégsem tettek feljelentést a rendőrségen.³⁸

= = Tevékenységük

A csoport tagjai 1958 januárjától jöttek össze rendszeresen, általában havonta egyszer-kétszer, többnyire vasárnap, Szelepcsényi István lakásában. Ezen alkalmakon

35 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 193–195. Gurszky István kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 21.

36 == ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 44. Esküszöveg, d. n.

37 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 142. „Lakatos” jelentése, 1959. január 22.

38 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 32–36. Szelepcsényi István kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 21.

azonban nemcsak a Szabad Európa Rádióban hallott híreket beszéltek meg. Szelepcsényi kihallgatásain így fogalmazta meg céljaikat: „...arra számítottam, hogy nem végleges állapot az, ami a forradalom után itt kialakult. Én azon fáradoztam, hogy ne is legyen végleges ez az állapot.”³⁹ Máskor azt mondta, hogy „a forradalom idején megalakult Volt Politikai Foglyok szervezetéhez hasonló szervezetet akartunk létrehozni, melynek egyébként tagja voltam”.⁴⁰ Társa, Szauter Endre sokkal konkrétabban határozta meg a távlati elképzeléseiket: „...egy újabb forradalom esetén fegyveres akcióban vennénk részt, de addig is röpcédulákat készítenénk és terjesztenénk, szobrokat robbantanánk”.⁴¹

Ezek megvalósítása érdekében 1958-ban minden tagtól 10 forint, 1959-től 15 forint tagdíjat szedtek.⁴² Ezt nem mindenki fizette be rendszeresen, de 1958-ban így is 593 Ft-ot gyűjtöttek össze.⁴³ Ebből egy-egy tag kamatmentes kölcsönként kisebb összegeket kaphatott, például Gurszky István 1959-ben 200 forintot,⁴⁴ és ebből vásároltak egy nyomdát is. Legnagyobb hatású, eltervezett és végrehajtott akciójuk egy röplapszórás volt, amelyet 1958. április 3-án az esti órákban valósítottak meg. Ennek érdekében Szelepcsényi István egy Móricz Zsigmond körtéri játékboltban 1958 márciusában vett egy guminyomdát, kliséket és tintapárnát, valamint papírt és borítékokat is beszerzett. A röplapokat 5x10 cm-es cédulákból készítették, ezek egyik oldalára lila festékkel a „Ki innen elnyomó szovjet hatalom” feliratot, míg a másikra a „Független, szabad Magyarországot!” szöveget nyomták. Ebből körülbelül 450 darabot készített Szelepcsényi István, majd Ács Lajossal borítékokba rakták.⁴⁵

A szétszórásukat először március 15-ére tervezték, de addigra nem készültek el, így április 4-ére halasztották azt. Ennek külön aktualitását adta, hogy 1958. április 3-án a szovjet pártfőtitkár, Hruscsov Magyarországra látogatott, valamint hogy április 4-e hivatalos állami ünnep, a „felszabadulás” napja volt. Végül április 3-án, az esti órákban hajtották végre az akciót. Eredetileg négyen vettek volna részt benne, de Szauter Endre munkahelyi kötelezettsége miatt kimaradt belőle. Ács Lajos a Margit híd pesti hídfőjétől indulva 100 röplapot dobott be a körüli házak levelesládáiba, míg Szelepcsényi István Békés Pállal a Szabadság híd pesti hídfőjétől indulva az Üllői út, Ferenc körút, Rákóczi út, Váci utca útvonalon 250 db-ot dobott be a postaládákba.⁴⁶ A maradékot megsemmisítették. Saját tevékenységük értékeléséről

39 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 32–36. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. március 21.

40 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 41–43. Szelepcsényi István kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 24.

41 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 10–19. Szauter Endre kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 11.

42 == ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 75–90. Tagsági díjak befizetésének nyilvántartása, különböző dátumú bélyegzőkkel.

43 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 94–97. Jelentés, 1959. január 12.

44 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 193–195. Gurszky István kihallgatása, 1959. március 21.

45 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 32–36. Szelepcsényi István 1. kihallgatása, 1959. március 21.

46 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 325–327. Ács Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 21., 3.1.9. V-144991. 163–165.; Békés Pál kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 21.

egy közel egy év múlva készült ügynöki jelentésből értesülhetünk. Eszerint Szelepcsényi István az „akciójukat” követő vasárnap, még 1958 áprilisában, azt állapította meg, hogy „*jól sikerült a röpcédulaszórás, zajtalanul folyt le az egész*”.⁴⁷

Azt tervezték, hogy egy év múlva, 1959 tavaszán, március 15-ére, majd április 4-re is fognak röplapokat szórni. Ehhez Gurszky István ajánlotta fel, hogy hoz egy verset, amelyet sokszorosíthatnak. Végül mindebből semmi sem valósult meg, mert Szelepcsényi István ekkor már válófélben volt, és attól félt, hogy felesége feljelenti.

A szervezethez való tartozás bizonyítékeként Szelepcsényi István 1958 év elejére tagkönyveket készített. Ezek fehér, kinyitható kartonlapok voltak, melyek egyik oldalán a tag fényképe, míg a másikon a Hősök terén lévő millenniumi emlékmű fényképe volt. A lapokat fémkeretes bérletigazolvány-tokba tették. Ilyen tagsági könyve ekkor Szelepcsényi Istvánnak, Ács Lajosnak, Szauter Endrének, Békés Pálnak, Baranya Sándornak és Bogár Ibolyának volt. 1959-ben az igazolványokat lecserélték, az újakba egy betétlap is került, amelyet negyedévente dátumbélyegzővel érvényesítettek. Azok a tagok, akik részt vettek az 1958. áprilisi röpcédulázásban, egy külön betétlapot kaptak ennek dátumával. Az új igazolványokban egyébként a neveket számok helyettesítették, egytől hatig. Ezekből Szelepcsényi István, Szauter Endre, Gurszky István, Békés Pál, Szatmári Zsigmond és Baranya Sándor kapott.⁴⁸ A szervezetnek címert is terveztek, a Kossuth címert látták el felül MNŐ, azaz Magyar Nemzetország rövidítéssel.⁴⁹

Szelepcsényi birtokában volt egy be nem jelentett fegyver is, a forradalom alatt kapott TT pisztoly, amelyet november 4-e után nem adott le, emellett kb. 118 lőszerrel, illetve egy kézigránát-gyutaccsal is rendelkeztek.⁵⁰ A fegyver kipróbálására egy, a Kis-Svábhely oldalában lévő óvóhely biztosított lehetőséget, amelyet Szelepcsényi kerületi lakosként ismert. Ide vitte el barátait, Szautert és Ácsot 1958 elején lőni, mint a kihallgatásán indokolta, „*azért, hogy adott esetben a politikai helyzet változásával, ha arra kerül a sor, a szervezet tagjai bánni tudjanak a fegyverrel*”.⁵¹ Egy esetben Szauter és Ács mellett unokaöccsét, Danka Károlyt is elhozta ide lőni. A fegyveres „kiképzés” részeként elméleti oktatásra is sor került: az egyik 1959. februári összejövetelükön Szelepcsényi a kézigránátokról beszélt Békés Pálnak.⁵²

A pisztolyt Szelepcsényi István kezdetben íróasztalfiókjában tartotta, majd amikor megromlott a kapcsolata feleségével, akkor unokatestvérére, Danka Tiborra bízta, aki budapesti albérletébe vitte és 1958 szeptemberétől 1959 januárjáig ott tartotta,

47 = = ÁBTL 3.1.5. O-10483. 156–160. „Lakatos” jelentése, 1959. február 2.

48 = = ÁBTL 3.1.5. O-10483. 296–300. Szelepcsényi István kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 21., 3.1.9. V-144991/2. 45–53. Igazolványok fényképei, d. n.

49 = = ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 69. Címerrajz, d. n.

50 = = ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 91–92. Fegyverszakértői vélemény, 1959. április 1.

51 = = ÁBTL 3.1.9. V-144991. 32–36. Szelepcsényi István kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 21.

52 = = ÁBTL 3.1.5. O-10483. 162–164. Jelentés, 1958. február 9.

majd Szelepcsényi visszakérte.⁵³ Ezután 1959 január–februárban Gurszky Istvánnak adta oda, aki először testvéreére, Oszkára akarta rábízni, ő viszont nem vitte el.⁵⁴ Így Gurszky saját, Szelepcsényiéknél bérelt szobájában tartotta, ahol a házkutatás során meg is találták.⁵⁵

= = További terveik, ötleteik

Szelepcsényiek megkísérelték felvenni a kapcsolatot az amerikai nagykövetséggel, ahonnan erkölcsi és anyagi támogatást szerettek volna kapni. A kapcsolatfelvételre a lehetőséget az adta, hogy Békés Pálnak, Szelepcsényi egykori katonatársának az édesapja a követségen dolgozott portásként. Az volt a tervük, hogy bélyeggyűjtés ürügyén mennek el hozzá. 1958 márciusában fel is keresték, ő azonban féltette az állását, ezért néhány bélyeggel a kezükben, bármilyen segítség vagy tanács nélkül elküldte őket. Ezután nem próbálkoztak újra, és más külföldi követségekkel sem keresték a kapcsolatot.⁵⁶

Felmerült közöttük a bolgár kommunista vezető, Dimitrov szobra felrobbantásának ötlete is.⁵⁷ Ez spontán módon vetődött fel, amikor 1958 februárjában vagy márciusában a Dimitrov (a mai Fővám) téren sétáltak. Robbanóanyaguk azonban nem volt, így puskaporból terveztek robbanóanyagot készíteni, mivel Szelepcsényinek volt egy vegyi ismeretekről szóló könyve, amiért a rendőrök egy második házkutatásra is visszamentek hozzá.⁵⁸ El is kezdett fészert építeni az udvarukban, de rövidesen rájött, hogy nem tudja beszerezni a robbantáshoz szükséges alapanyagokat.

A náluk lévő fegyver legalizálása érdekében azt tervezték, hogy belépnek a Munkásőrségbe vagy a Magyar Honvédelmi Sportszövetségbe (MHS), mivel annak tagjai legálisan tarthattak fegyvert. Szelepcsényi ezért megbízta a büntetlen előéletű Szatmárit, hogy lépjen be az MHS-be, és gyűjtsön lőszert és robbanóanyagot, valamint a Pajtás telefonját alakítsa át tábori telefonná. Szatmári viszont egyik kérésnek sem tett eleget.⁵⁹ Szelepcsényi a Munkásőrségbe való belépésen is gondolkodott, de eh-

53 = = ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 65–68. Danka Károly kihallgatása, 1959. április 1.

54 = = ÁBTL 3.1.9. V-144991. 200–201. Gurszky István 2. kihallgatása, 1959. március 23.

55 = = ÁBTL 3.1.9. V-144991. 190–191. Házkutatási jegyzőkönyv, 1959. március 21.

56 = = ÁBTL 3.1.9. V-144991/1. 228–235. Wolf István és felesége tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1959. április 15.; 3.1.9. V-144991. 49–51. Jegyzőkönyv Szelepcsényi István 4. kihallgatásáról, 1959. március 31.

57 = = ÁBTL 3.1.9. V-144991. 49–51. Jegyzőkönyv Szelepcsényi István 4. kihallgatásáról, 1959. március 31.; uo. 173–175. Jegyzőkönyv Békés Pál 4. kihallgatásáról, 1959. április 3.

58 = = ÁBTL 3.1.9. V-144991. 49–51. Jegyzőkönyv Szelepcsényi István 4. kihallgatásáról, 1959. március 31.; uo. 59. Házkutatási jegyzőkönyv, 1959. április 1.

59 = = ÁBTL 3.1.9. V-144991. 49–51. Jegyzőkönyv Szelepcsényi István 4. kihallgatásáról, 1959. március 31. Szatmári Zsigmond kihallgatásán nem merültek fel ezek, valamint bizonyítékként sem szerepeltek sem a kihallgatások, sem a tárgyalás során. Ha elkészült volna a telefon átalakítása, vagy lett volna lőszere, biztosan felhasználták volna ellene.

hez először be kellett volna lépnie a Magyar Szocialista Munkáspártba. Agitáltak is a gyárban, de amikor elmondta, hogy büntetett előéletű, és még tart a politikai jogvesztése, felhagytak ezzel.⁶⁰

Tervezték még egy nagyobb nyomda és egy használt írógép vásárlását, valamint karszalag készítését fegyveres harc esetére MNŐ (azaz Magyar Nemzetőrség) felirattal, illetve gondolkoztak más találkozási hely bérlésében is, amit közösen fizettek volna, de ezek megvalósítása érdekében nem tettek lépéseket. Az egy alkalommal megvalósított röplapszórás és a lőfegyver kipróbálása mellett a szervezkedés gyűlései legtöbbször nem szóltak másról, csak a Szabad Európában vagy az Amerika Hángájában hallottak megbeszéléséről és a tagdíjak befizetéséről. Mindemellett megnézték az 1959-ben bemutatott, *Tegnap* című, 1956-ról szóló propagandafilmet, 1958–1959-ben a partizán-, a tűzoltó- és az atombomba-kiállítás, valamint voltak együtt a Hadtörténeli Múzeumban is. Szelepcsényi kihallgatásai során ezek nem kerültek szóba, Gurszky is csak a partizánkiállításról beszélt,⁶¹ Szauter viszont a többi esetet is megemlítette.⁶² Mindezen, bárki által elérhető programok a későbbi perben már szervezkedésük veszélyességét támasztották alá.

== Az állambiztonság célkeresztjében. Ügynöktől ügynökig

Mindezekről a tervekről és tevékenységekről már jóval letartóztatásuk előtt értesült az állambiztonság, mert Szelepcsényit már a letelején feljelentették. Szelepcsényi Istvánra a „Csőri Miklósné” fedőnevű hálózati személy 1958 márciusában önszorgalomból hívta fel tartótisztje figyelmét. (Az illető 1958-ban lezárt munkadossziéját [M-3165] a nyilvántartás szerint megsemmisítették, azonosítása nem vezetett eredményre.) Az ügynök, aki a közelben lakott, *„hosszabb ideig nem volt foglalkoztatva”*, és 1956 után a fenti volt *„az első jelentése, melyet ő derített fel”* – jegyezte meg Somlai László százados a jelentés értékelésében. „Csőri Miklósné” a jelentésében beszámolt arról, hogy kertszomszédja, Rendek Károlyné elmondta neki, fegyverrel látta a hozzá közel lakó Szelepcsényit az 1956-os forradalom alatt.⁶³ Ezután „Csőri Miklósné” segítségével elkezdtek az információszerzést, így ő májusban már kapott feladatként kereste fel Szelepcsényiék egyik volt albérlőjét, özv. Ruppert Sándornét, aki elmondta, amit tudott a családról.⁶⁴ Mivel az ügynök tőle nem tudott meg többet az

60 == ÁBTL 3.1.2. M-21626. 69–71. „Lakatos” jelentése, 1959. február 9.

61 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 210–211. Gurszky István 6. kihallgatása, 1959. április 2.

62 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 98–132. Feljegyzés „Lakatos József” fn. ügynökkel megtartott találkozóóról, 1959. január 15. Uo. 176–188. Összefoglaló jelentés, 1959. február 18.

63 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 17. Jelentés, 1958. március 23.

64 == Benéné házfelügyelő és Ruppert Sándorné véleménye szerint *„az egész Szelepcsényi családot a legrövidebb időn belül el kellene távolítani a házból. Ezek mindenre, ami a gazemberséghez tartozik, kaphatók és minden szavuk csak elégedetlenség, szidni a kormányt.”* ÁBTL 3.1.5. O-10483. 21–23. „Csőri Miklósné” jelentése, 1958. május 12. Ruppertné mindezek ellenére a kihallgatásakor nem tett terhelő

1956-os eseményekről, „Csőríné” javaslatára⁶⁵ a hónap végén beidéztek a rendőrségre Rendek Károlyt és feleségét, akik kertszomszédai voltak Szelepcsényinek, s kihallgatták őket. Rendek Károly és felesége is elmondta vallomásában, hogy Szelepcsényi felesége még 1956 októberében elmesélte nekik azt, hogy majdnem ráült a férje pisztolyára.⁶⁶ Bár mindkettőjükkel titoktartási nyilatkozatot íratnak alá, utána mégis beszéltek kihallgatásukról, amiről így Szelepcsényi is tudomást szerzett. Valószínűleg ebből kifolyólag később az operatív feldolgozó szakasz hiányosságaként értékelték az ő „*minden komolyabb ok nélküli*” kihallgatásukat.⁶⁷

Ezután, hogy ne történjen dekonspiráció, ún. operatív kombinációt hajtottak végre: az állambiztonság munkatársai írtak egy hamis feljelentő levelet visszadátumozott, április 2-ai keltezéssel, ami azt tartalmazta, hogy Szelepcsényi fegyverrel megfenyegette az 1956-os forradalom alatt náluk lakó Ruppert Sándornét.⁶⁸ Ezután júliusban Szelepcsényit és egy másik, szintén a házban lakó férfit is beidéztek, és elmondták nekik, hogy valaki névtelen feljelentést tett ellenük.⁶⁹ A levelet megmutatták Szelepcsényinek, aki úgy reagált, hogy azon „*a családhoz tartozó személyek irását vélem felismerni, melyet nem kívánok közölni [sic!]*”.⁷⁰ Így sikerült elhítenni vele, hogy felesége jelentette fel, akitől ekkor már válófélben volt.⁷¹ Ugyanakkor meg is nyugtatták: „*...megállapítottuk, hogy a bejelentés rágalom, az eljárást Ön ellen megszüntettük*”.⁷² Így tovább folyhatott a bizalmas nyomozás,⁷³ „Csőríné” pedig augusztus 5-én azt jelentette, hogy „*Szelepcsényiék megnyugodtak az ügyvel kapcsolatosan*”.⁷⁴ Ugyanakkor Ács Lajos megijedhetett, mert elköltözött tőlük,⁷⁵ valamint Szelepcsényi elővigyázatosságból a fegyvert ekkor adta oda Danka Tibornak, aki magával vitte albérletébe.

vallomást a családra, Szelepcsényiről azt mondta, hogy „*fegyvere nem volt, [...] egy nagyon rendes ember, aki tisztel és szeret engem*”. Uo. 54. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1958. július 2.

65 == ÁBTL 4.1. A-3206/4. 67–85. Szelepcsényi István és társai szervezkedési ügye, [1961. szeptember].

66 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 33–38. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1958. május 30.

67 == ÁBTL 3.1.5. O-10483/a. 489–502. Kiértékelő jelentés, 1959. május 16.

68 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 51. Tisztelt rendőr főnök úr! kezdetű levél, 1958. április 2.

69 == ÁBTL 4.1. A-3206/4. 67–85. Szelepcsényi István és társai szervezkedési ügye, [1961. szeptember].

70 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 52. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1958. július 3.

71 == Lánya, Szelepcsényi Márta még 1995-ben is úgy tudta, hogy édesanyja jelentette fel az édesapját, ami nem volt igaz. Veritas OHA 643. sz. Szelepcsényi Márta-interjú. 38–39. Ezúton is köszönöm az interjú elküldését Kőrösi Zsuzsannának.

72 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 52. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1958. július 3.

73 == ÁBTL 3.1.5. O-10483/a. 489–502. Kiértékelő jelentés, 1959. május 16.

74 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 62–66. Jelentés, 1958. október 2.

75 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 58. „Csőríné” jelentése, 1958. augusztus 2.

Közben júniusban munkahelyétől, a Kábel- és Sodronykötélgyártól is kértek információt róla, ahol 1956 augusztusa óta dolgozott. Innen az üzemi alapszervi párttitkárt, Edelényi Aladárt hallgatták meg, aki azt mondta róla, hogy „*az ellenforradalom óta rendkívül óvatos, politikai megnyilvánulásoktól tartózkodik. A munkához rosszul viszonylik, az üzem legrosszabb munkása*”.⁷⁶ Egy másik feljegyzésben pedig „*megbízhatatlan és hanyag munkaerő*”-ként jellemezte.⁷⁷ Negatív megítélését mutatja az is, hogy amikor munkahelyén tűz ütött ki, és a kérdéses helyiségből látták őt kijönni, egyből meggyanúsították a tűz okozásával.⁷⁸ Renoméját tovább rombolta, hogy több méter vezetékelt lopott el a munkahelyéről.⁷⁹

Az állambiztonság fő információforrása kezdetben kizárólag – az értékelő jelentésben területi informátornak nevezett⁸⁰ – „Csőri Miklósné” volt, aki azonban „*még csak körvonala sem tudta az ügyet*”.⁸¹ A tanúkihallgatásokkal és a munkahelyi jellemzéssel sem jutottak messzebbre, ekkor még csak azt feltételezhatték, hogy egy fegyverrejtegetési vagy 1956-os ügyről van szó. A további információszerzés érdekében 1958 októberében hoztak határozatot előzetes ellenőrző személyi dosszié nyitására,⁸² s 1958 novemberében megkezdték a tervszerű, operatív munkát. Ennek egyik első lépéseként 1958 novemberében külső figyelmet alkalmaztak, vagyis hat napon át követték a „Hegy” fedőnevű célszemélyt, Szelepcsényit.⁸³

A következő, sorsdöntő lépést egy új ügynök beszerzése jelentette 1958 decemberében. Hálózati személynek Bogár Ibolyát és Szauter Endrét tartották a legalkalmasabbnak. Végül utóbbi mellett döntöttek, mert akkor még nem voltak tisztában a szerepével.⁸⁴ Szautert forradalmi tevékenységére vonatkozó terhelő adatokkal szervezték be „Lakatos József” néven. 1958. december 29. és 1963. április 7. között adott jelentéseket. Az elsőben a Szelepcsényivel folytatott beszélgetését részletezte,⁸⁵

76 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 43–44. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1958. június 18.

77 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 275. Feljegyzés, d. n.

78 == Később kiderült nem volt köze a tűzesethez. ÁBTL 3.1.5. O-10483. 62–66. Jelentés, 1958. október 2.

79 == „5 köteg szigetelt új vezetékdrót”, ÁBTL 3.1.9. V-144991. 28-28/1. Házkutatási jegyzőkönyv, 1959. március 21.

80 == ÁBTL 4.1. A-3219. 1–15. Értékelő jelentés, 1959. szeptember 8.

81 == ÁBTL 3.1.5. O-10483/a. 489–502. Kiértékelő jelentés, 1959. május 16.

82 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 11. Határozat előzetes ellenőrző személyi dosszié nyitására, 1958. október 16.

83 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 72–82. Jelentés külső figyelésről, 1958. november 15–21. Uo. 150. Jelentés külső figyelésről, 1959. január 25. 1959 első hónapjaiban levelezését is ellenőrizték. 3.1.5. O-10483. 199–203. Operatív terv, 1959. február 21.

84 == ÁBTL 3.1.2. M-21626. 1–305. „Lakatos József”.

85 == ÁBTL 3.1.2. M-21626. 35–36. Jelentés, 1958. december 29.

majd a barátaival való találkozásokról számolt be, míg nem 1959 januárjában említést tett a „szervezkedésükről” is, amivel tartóisztjét is meglepte.⁸⁶ Ezután folyamatosan jelentett erről, így az állambiztonság előre tudta, hol fogják megtalálni a fontos bizonyítékokat, a nyomdát és a fegyvert, illetve tudtak arról is, mi hangzott el az egyes találkozókon, milyen tervei, ötletei voltak a társainak. Szauter még a kihallgatások alatt is informált, hiszen áprilisban, a többiek letartóztatása után is adott le jelentéseket.⁸⁷

Hosszú távú foglalkoztatásra azonban nem tartották alkalmasnak: „*az ügynök a kapott utasításokat maradéktalanul végrehajtotta, de nem olyan képességű személy, akit a későbbiek során alkalmazni lehetne*” – állapították meg róla.⁸⁸ Később úgy látták, jobb lett volna mást beszervezni, „*aki kevésbé van kompromittálva*”.⁸⁹ Az ügyből végül feljelentőként vonták ki Szautert, aki ezzel elkerülte a bíróság elé állítást és a börtönt is, a perben csak tanúként szerepelt.

Feltételezhető, hogy ha nem került volna sor „Csőríné” 1958. márciusi feljelentésére, 1959 februárjában akkor is elkezdődött volna a nyomozás Szelepcsényi és társai ügyében, ugyanis sógora, Márton Attila ekkor lényegében feljelentette. Az 1958 szeptemberében – fegyverrejtegetés miatt – letartóztatott rokon nemcsak arról számolt be, hogy Szelepcsényinek fegyvere van, hanem mindenről, amit a szervezkedésükkel kapcsolatban tudott.⁹⁰

== A bűnvádi eljárás

A hivatalos nyomozást végül nem a sógora, hanem társa, Szauter Endre 1959. március 9-én megtett feljelentése következtében indították meg. Szauter tettét a következőkkel indokolta: „*...azért jelentkeztem, mert a továbbiakban nem akarom azonosítani magam a csoport tevékenységével és kérem, hogy felelősségem elbírálásánál ezt a körülményt vegyék figyelembe*”.⁹¹ A nyomozás elrendeléséről szóló határozatban még csak azt állapították meg, hogy: „*a szervezkedés tagjai több főből áll [sic!], rendszeresen összejárnak Szelepcsényi lakásán, s ott az ellenséges rádió adásai alapján értékelve a napi politikai helyzetet terror és diverziós cselekmények végrehajtására készülnek*”.⁹²

86 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 94–96. Jelentés, 1959. január 12.

87 == Néhány példa: ÁBTL 3.1.2. M-21626. 97–100. Jelentés, 1959. április 6.; uo. 101–104. Jelentés, 1959. április 9. Uo. 107–109. Jelentés, 1959. április 25.; uo. 111. Jelentés, 1959. április 18. Ezen utóbbi jelentésre rá is írták: „*A vizsgálat részére volt szükséges a 2 személyről leírni amit tud.*”

88 == ÁBTL 3.1.5. O-10483/a. 489–502. Kiértékelő jelentés, 1959. május 16.

89 == ÁBTL 4.1. A-3219. 1–15. Értékelő jelentés, 1959. szeptember 8.

90 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 168–174. Feljegyzés, 1959. február 11.

91 == Ez a néhány sort utólag írták rá a papírra. ÁBTL 3.1.9. V-144991. 10–19. Szauter Endre kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 11.

92 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 24. Határozat a nyomozás elrendeléséről, 1958. március 23.

Az őrizetbevételekkel megvárták Szelepcsényi valóperének tárgyalását,⁹³ majd azokat a politikai vizsgálati osztály vezetője, Korom Mihály utasítása alapján március 21-én hajtották végre. Ennek egyik indokául azt nevezték meg, hogy „*ez év március 21-re, a Tanácsköztársaság évfordulójára több külföldi párt és kormányvezető érkezik hazánkba és az egyik fő közlekedési útvonaluk a szervezkedés vezetőjének lakása közelében van*”.⁹⁴ A csoport tagjait külön tartóztatták le, így nem tudhatták, társaik közül ki van szabadlábon. Csak Szelepcsényi és Gurszky tudott egymásról, mivel egy helyen laktak.

Mivel a Szelepcsényi lakásán tartott házkutatás során a rendőrség megtalálta a fegyvert és a nyomdát,⁹⁵ kihallgatásai során ő részletes beismerő vallomást tett. Elmondta: „*Saját elhatározásomból létrehoztam egy szervezetet, abból a célból, hogy röpcédulázáson keresztül a tömeghangulatot a szovjet csapatok és a magyar kormány ellen hangoljuk. [...] a szervezetet azokból a személyekből akartam létrehozni és hoztam létre, akikkel korábbi hűtlenségi ügyekben együtt szerepeltem vagy a börtönbüntetésem letöltése idején ismertem meg.*”⁹⁶ Védekezésül előadta, hogy gyerekkorában rossz társaságba keveredett, igazságtalannak tartotta az 1950-ben rá kiszabott büntetést, a ceglédi börtönben létrehozott csoportot csak kalandvágyból szervezte meg, 1956 után pedig „*részben az amerikai rádió sugárzása*”, részben pedig családi körülményei készítették a szervezkedésre. Végül hozzátette, hogy válása után fel akarta oszlatni a társaságot.⁹⁷ A többiek is beismerő vallomást tettek tevékenységükről; Ács kezdetben tagadott, de a bizonyítékok hatására megtört. Egyedül Gömbös Károly tagadott végig szinte mindent, társai vallomásai ellenére, valamint a szembesítések során is.⁹⁸

Az eljárást igyekeztek teljes kontroll alatt tartani, és a beismerő vallomások ellenére Szelepcsényi Istvánt lehallgatták és fogdaügynökkel is ellenőrizték: „*...technikás zárkába helyeztük és ügynök fogolytársat tettünk mellé. Az egyes kihallgatások után tudomására hoztuk azt, hogy a legközelebbi kihallgatáson milyen kérdésekről lesz szó. Ennek következtében Szelepcsényi előre elmondta az ügynöknek, hogy az adott kérdésben mit fog vallani, technikán viszont értesültünk arról, hogy milyen vallomást*

93 == A válás megtörténte kérdéses. A tárgyalás 1959. március 17-én volt. Szelepcsényi lánya elmondása szerint édesanyja már 1960-ban újraházasodott, Szelepcsényi 1989 után kikért halotti anyakönyvi kivonatán viszont az szerepelt, hogy házas. Veritas OHA 643. sz. Szelepcsényi Márta-interjú. 38–39.

94 == ÁBTL 3.1.5. O-10483. 256–261. Összefoglaló jelentés, 1959. március 12.

95 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 28–28/1. Házkutatási jegyzőkönyv, 1959. március 21.; uo. 190–191. Házkutatási jegyzőkönyv, 1959. március 21.

96 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 32–36. Kihallgatási jegyzőkönyv. 1959. március 21.

97 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 102–103. Kihallgatási jegyzőkönyv. 1959. május 9.

98 == ÁBTL 3.1.5. O-10483/a. 489–502. Kíértékelő jelentés, 1959. május 16.

*várhatunk tőle az adott kérdésben. [...] Ennek az lett az eredménye, hogy az első próbálkozások után Szelepcsényi meggyőződött arról, hogy nincs értelme a taktikázásnak, mivel a nyomozó hatóság mindennel tisztában van, az a leghelyesebb, ha őszintén beszél.”*⁹⁹ A fegyver kipróbálása kapcsán helyszínelésre is sort kerítettek: 1959. április 6-án Szelepcsényinek a kis-svábhegyi óvóhelynél meg kellett mutatnia, hogyan tartottak itt lőgyakorlatokat, s mindezt fényképekkel is dokumentálták.¹⁰⁰ Fegyverszakértőt is kirendeltek, aki megállapította, hogy a pisztoly emberi élet kioltására alkalmas.¹⁰¹ A nyomdai kellékeket és a különféle levelezéseket pedig írásszakértő vizsgálta meg.¹⁰²

Az ügyben összesen 16 tanút idéztek be.¹⁰³ Közülük hat budapesti lakost az általuk talált röpcédulákról, négy főt pedig Szelepcsényi István és Ács Lajos 1956-os tevékenységével kapcsolatosan kérdeztek ki. Szerepelt a sorban az amerikai követség portása és felesége, Szelepcsényi két munkatársa és Ács Lajos két lakótársa is. A kihallgatások során viszont nemcsak Szelepcsényi István és társai tetteire derült fény, hanem Baranya Sándor 1953-ban Berettyóújfaluban létrehozott csoportjára is, melynek tagjai ellen külön emeltek vádat. Ugyanakkor azt is megállapították, hogy „szorosán értelmezett alá-fölérendeltségi viszony nem volt közöttük, erre vall az a körülmény, hogy egyik vezető sem tudott átfogó vallomást tenni a másik csoportot illetően”.¹⁰⁴ A kihallgatások után előzetes letartóztatásban hagyták Szelepcsényi Istvánt, Baranya Sándort, Gurszky Istvánt, Ács Lajost, Békés Pált és Szatmári Zsigmondot, míg Gömbös Károly, Bogár Ibolya és Danka Károly szabadlábban védekezhetett.¹⁰⁵

Szelepcsényi István és társai ügyét első fokon a Budapesti Katonai Bíróság különtanácsa¹⁰⁶ tárgyalta zárt ülésen 1959. július 14–17. között, kirendelt védője dr. Kósa Sándor volt. Mindannyiukat szervezkedésben való tevékeny részvételben találták bűnösnek. Szelepcsényi Istvánra ezért, valamint a szervezkedés kezdeményezéséért és vezetéséért, lőfegyver- és lőszerrejtegetésért, robbanóanyaggal való visszaéléért és társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett kisebb súlyú lopásért halálbüntetést

99 == ÁBTL 3.1.5. O-10483/a. 489–502. Kiértékelő jelentés, 1959. május 16. A fogdahálózati jelentések nincsenek a dossziében.

100 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 66–69. Jegyzőkönyv a nyomozási kísérletről, 1959. április 6. Ugyanakkor a nyomozóknak a helyszín nem volt újdonság, mivel előtte már „Lakatos” is megmutatta nekik az óvóhelyet, ahol kipróbálták a fegyvert.

101 == ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 91–92. Gáspár Lajos fegyverszakértő véleménye, 1959. április 1.

102 == ÁBTL 3.1.9. V-144991/2. 66–67. Molnár Rezső írásszakértő véleménye, 1959. április 8.

103 == ÁBTL 3.1.5. O-10483/a. 489–502. Kiértékelő jelentés, 1959. május 16.

104 == ÁBTL 4.1. A-3219. 1–15. Értékelő jelentés, 1959. szeptember 8.

105 == ÁBTL 3.1.9. V-144991/1. 96–100. Javaslat az ügy lezárására, 1959. május 7.

106 == Azért kerültek mindannyian katonai bíróság elé, mert a másodrendű vádlott, Ács Lajos letartóztatásakor katonai szolgálatát töltötte.

és teljes vagyonekobzást szabtak ki.¹⁰⁷ Ugyanezt a büntetést kapta Ács Lajos is, ugyanakkor az ő esetében az 1956-os tevékenysége volt az, ami döntő szerepet játszott a súlyos döntésben.¹⁰⁸ Békés Pál tíz év, Gurszky István és Danka Károly ugyanezért, valamint lőfegyver- és lőszerrejtegetésért egyaránt öt év, Gömbös Nándor – feljelentési kötelezettség elmulasztásával kiegészülve – egy év hat hónap, Steiner János pedig nemzetőri tevékenységéért egy év börtönbüntetést kapott.¹⁰⁹

A vádlottak – Steiner János kivételével, akire vonatkozott az 1959-es amnesztia – enyhítésért nyújtottak be fellebbezést a tényállás részbeni téves megállapítása miatt, míg a katonai ügyész a harmad- és negyedrendű vádlottnál súlyosbításért fellebbezett. A Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumának különtanácsa 1959. szeptember 3-án részben megváltoztatta az elsőfokú ítéletet. Ács Lajost a szervezkedésben való tevékeny részvétel mellett többrendbeli, szám szerint meg nem határozható gyilkosság kísérletében is bűnösnek mondták ki. A Gurszky Istvánra kiszabott büntetést ötről nyolc évre, Gömbös Nándorét pedig másfélről három évre emelték, továbbá elrendelték Békés Pál lefokozását.¹¹⁰

107 = = Ítéletének indoklásában szerepelt a BHÖ 1. pont 1. bekezdés, a 33., 34. és 230. pont is. Az 1. pont 1. bekezdésben meghatározott cselekmények (vagyis a népi demokratikus államrend vagy népköztársaság megdöntésére irányuló cselekményt követ el, mozgalmat vagy szervezkedést kezdeményez, vezet vagy azt lényeges anyagi támogatásban részesíti) büntetése halál vagy életfogytig tartó börtön, avagy öt évtől tizenöt évig terjedhető börtön. BHÖ, 1958: 58. A 33. pont 1. és 2. bekezdése szerint robbanószer tartásáért 1 és 5 év közötti börtön, a 34. pontban kifejtett fegyverrejtegetésért 6 hónaptól 5 évig tartó börtön, míg a 230. pont alatti társadalmi tulajdon elleni büntett esetén 6 hónaptól 5 évig tartó börtönbüntetés volt kiszabható. Uo 64, 65, 138–139.

108 = = Ács Lajos október 30-án jelentkezett nemzetőrnek Budapesten, a Víg utcai kapitányságon, ahol karszalagot és fegyvert kapott, majd a *Szabad Nép* székházánál járőrszolgálatot látott el, valamint letartóztatottakat őrzött. Esetében az számított a legsúlyosabb tettnek, hogy a székházból november 4-én szovjet harckocsikra tüzelt. Továbbá azzal is meggyanúsították társa, Kálomista Imre vallomása alapján, hogy részt vett két kivégzésben is, de ezt nem tudták bizonyítani. Ács mindvégig azt hangoztatta, hogy nem ő lőtte le a korábban általa is őrzött két embert. ÁBTL 3.1.9. V-144991. 114–115. Ács Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. március 20.; uo. 150–151. Ács Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 5.; 3.1.9. V-144991/1. 218–219. Kálomista Imre kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 4. Vele kapcsolatban lásd még: Eörsi, 2021: 29–30.; perek56.hu (Ács Lajos életrajza). Ács Lajost egyébként korábban a Szelepcsényi István sógora, Márton Attila és társai ellen indított perben is elítélték fegyver- és lőszerrejtegetésért. (A két férfi egy helyen lakott.) Első fokon 6 hónapot kapott, amit 3 évre felfüggesztettek. ÁBTL 3.1.9. V-144991. 220–227. A budapesti XII. kerületi bíróság ítélete, 1958. október 31.

109 = = A börtönbüntetés, illetve halálbüntetés mellett Szelepcsényit és Ács Lajost még teljes vagyonekobzásra, Békés Pált teljes vagyonekobzásra és 10 év politikai jogvesztésre, Gurszky Istvánt vagyona felének elkobzására és 5 év politikai jogvesztésre, Gömbös Károlyt, Danka Károlyt és Steiner Jánost pedig vagyona egytizedének elkobzására és 3 év politikai jogvesztésre ítélte az elsőfokú bíróság. ÁBTL 3.1.9. V-144991. 252–282. A budapesti katonai bíróság ítélete, 1959. július 17.

110 = = ÁBTL 3.1.9. V-144991. 283–291. A Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumának különtanácsa ítélete, 1959. szeptember 3.

Szelepcsényi esetében három helyen is enyhítették az elsőfokú ítélet tényállását. A fegyverrejtegetést a szervezkedési bűntett részének állapították meg, kimondták, hogy a kézigránát-rejtegetés iratellenes, mert csak egy égőgyújtó volt nála, illetve a kábellopást ismételten elkövetett, kisebb súlyú társadalmi tulajdon elleni bűntettre változtatta a bíróság. Ugyanakkor róla és Ácsról azt is megállapították, hogy „mindkét vádlott esküdt ellensége népi demokratikus rendszerünknek”.¹¹¹ Ez a megállapítás az enyhítő körülmények ellenére sem hagyott kétséget afelől, hogy másodfokon is kimondják rájuk a halálos ítéletet, és hogy kegyelemben sem reménykedhetnek. Így is történt: 1959. szeptember 8-án a Kozma utcai börtön udvarán Szelepcsényi Istvánt és Ács Lajost kivégezték.¹¹²

Baranya Sándort és Szatmári Zsigmondot négy másik berettyóújfalui lakossal együtt egy másik perben ítélte el a katonai bíróság különtanácsa az 1953–1956 közötti tevékenységükért. Baranyát, mint vezetőt, 1959. július 29-én első fokon szintén halálra és teljes vagyonekobjzásra ítélték, Szatmári Zsigmond kétéves börtönbüntetést kapott.¹¹³ Másodfokon viszont a fővádlott ítéletén is enyhítettek, s halál helyett életfogytiglani börtönt szabtak ki rá.¹¹⁴ Bogár Ibolya ügyét is külön tárgyalták, őt 1959. november 20-án feljelentési kötelezettség elmulasztásáért a Budapesti Fővárosi Bíróság két év börtönre és három év politikai jogfosztásra ítélte.¹¹⁵ Ezt viszont összevonták korábbi büntetésével, amiből 1956 nyarán csak feltételesen szabadult, és így, összevonva, kilenc évet kapott.

== = Párhuzamok

Szelepcsényi István tetteivel már fiatalkorától kezdve folyamatosan a szovjet megszállás elleni cselekvésre akarta felhívni az ország lakosságának figyelmét. Ennek érdekében társaival partizán síremléket döntött le, kisiklatta a fogaskerekűt, 1956-ban nem-

111 == Mindezekén túl Gurszky Istvánt teljes vagyonekobjzásra és 10 év politikai jogvesztésre, míg Gömbös Károlyt 5 év politikai jogvesztésre ítélte a másodfokú bíróság. ÁBTL 3.1.9. V-144991. 283–293. A Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumának külön tanácsa ítélete, 1959. szeptember 3.

112 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 295–296. Nagy Illés börtönparancsnok jelentése a kivégzésekről, 1959. szeptember 8.

113 == A harmadrendű vádlott, Pongrácz István életfogytiglani börtönbüntetést kapott, míg Szoboszlai István 1 év 8 hónap, Nagy István Endre 1 év 4 hónap, Kurucz Sándor pedig 1 év börtönbüntetésben részesült. Szatmári Zsigmondot emellett 1/4 vagyonekobjzásra és 2 év politikai jogvesztésre, Pongrácz Istvánt teljes vagyonekobjzásra és 10 év politikai jogvesztésre, Szoboszlai Istvánt, Nagy István Endrét és Kurucz Sándort pedig 1/10 vagyonekobjzásra és 3 év politikai jogvesztésre ítélték. ÁBTL 3.1.9. V-145289. 81–88. A Budapesti katonai bíróság ítélete, 1959. július 29.

114 == Pongrácz István ítéletét 15 évre csökkentették. ÁBTL 3.1.9. V-145289. 79–80/1. A Legfelsőbb Bíróság katonai kollégiumának külön tanácsa ítélete, 1959. szeptember 3. Baranya Sándor 1963-ban szabadulhatott. Uo. 91/1. Jelentés a politikai szabadultról, 1963. március 27.

115 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 247–251. A budapesti Fővárosi Bíróság ítélete, 1959. november 20.

zetőr volt, majd a forradalom után röpcédulákat szórt, és engedély nélkül tartott fegyvert. Sorsa több 56-os felkelő élettörténetéhez hasonlít, hiszen előfordult deviancia a családjában, mert édesapja öngyilkosságot követett el, ő pedig így 16 évesen félárva lett, már 1956 előtt javítóintézetben, majd börtönben volt, mert kétszer is elítéltek, továbbá alacsony volt a társadalmi státusza, mert ahhoz képest, hogy édesapja banktisztviselő volt, ő csak villanyszerelő gyári munkás lett, katonai kiképzés helyett munkaszolgálatosként kellett dolgoznia, majd feleségével is megromlott a kapcsolata és elvált. Így a Kozák Gyula által megfogalmazott 14 anómiafaktor közül több is igaz volt rá.¹¹⁶ Ezek egy részét kihallgatásain ő maga is megfogalmazta: „*Erre a magatartásomra az eddigi meghurcoltatásom készítetett.*”¹¹⁷

Motivációi között, akár nem tudatos szinten, de szerepet kaphatott az is, hogy az idegen megszállók elleni fellépés minden időben elismerendő, hősiességnek tekinthető. Cselekedetei kapcsán azt is fontos megemlíteni, hogy mindig csak aktuális lehetőségeihez mérten tartotta fontosnak a hatalom elleni fellépést, így például munkaszolgálatát két éve alatt nem tett semmit, ellentétben gyerekkori barátjával, Saáry Ákossal, aki bevonulása után katonatársait is maga köré gyűjtötte.

Ugyanakkor nemcsak a gyermek- és fiatalkora kapcsán találhatunk hasonlóságokat több 56-os felkelő sorsával, hanem pere tekintetében is, mivel ez is mutat azonososságokat az 1956-os forradalom leverése után létrehozott más „szervezkedésekkel”. Csák Gábor és társai 1956 decemberében az egri sortűz után határozták el, hogy létrehozzák a Bolsevizmus Elleni Harci Csoportot. Mindannyian nemzetőrök voltak a forradalom alatt és így fegyverrel rendelkeztek, valamint tagsági könyvet készítettek, mint Szelepcsényiek. A különbség az volt, hogy Csákék nem röplapot szórtak, hanem az iratok szerint öt egri kommunista funkcionárius ellen terveztek merényletet. Ezt meg sem kísérelték végrehajtani, majd szervezetük 1958 tavaszán feloszlott. 1958. nyári és őszi perükben nem született halálos ítélet, az első három vádlott életfogytiglani büntetést kapott, míg a többiekre 15 és 1 év közötti börtönbüntetést szabtak ki.¹¹⁸

Hasonló, illegális, fegyveres szervezkedés létrehozásával vádolták meg Folly Gábort, aki szintén nemzetőr volt, majd november 4-e után csoportjával állítólag szabotázsakciókat tervezett, és az 56-os emigrációval is fel akarták venni a kapcsolatot. Részükről azonban semmilyen konkrét cselekedetre nem került sor, már csak azért sem, mivel 1957 januárjában letartóztatták őket. Mindezek után meglepő Folly halálos ítélete, amihez a beismerő vallomások mellett biztosan jelentős mértékben hozzájárult az, hogy őt már 1956 előtt is 10 év börtönbüntetésre ítélték szervezkedés miatt.¹¹⁹

116 == Kozák, 1999: 255–281.

117 == ÁBTL 3.1.9. V-144991. 32–36. Kihallgatási jegyzőkönyv. 1959. március 21.

118 == perek56.hu (Csák Gábor pertörténete).

119 == Eörsi, 2021: 147–148.; perek56.hu (Folly Gábor életrajza, pertörténete).

Giez István és társai szintén nemzetőrök voltak Kiskunlacházán, illetve Ráckeven, röplapokat készítettek, és volt le nem adott fegyverük is, amit viszont a többi csoporttal ellentétben használtak is. Egyikük, Sallai Gábor 1956. december elején két alkalommal is belőtt egy idős kommunista házaspár ablakán, másodszor életveszélyesen megsebesítette az otthon lévő férfit. Emellett kézigránátot dobta az őrszobára, ahol karhatalmisták tartózkodtak, ám az lepattant az ablakkeretről, így nem sérült meg senki. Mindezek ellenére mindkettőjüket „csak” életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.¹²⁰

Még enyhébb büntetést kapott Sinkovits Gyula, aki az ítélet szerint társaival 1956 novemberétől 1957. februári őrizetbevételéig szervezkedett. Ennek keretében fegyvereket gyűjtöttek, röplapokat szórtak és megbeszéléseket tartottak. Tevékenységüket december közepén abbahagyták, letartóztatásukkor pedig már nem volt fegyverük sem. Mégis 15 és 1 év közötti börtönbüntetést szabtak ki rájuk.¹²¹ Többek között szintén szervezkedéssel vádolták meg Sipos Zsigmondot és társait, akik 1957-ben röplapokat szórtak, fegyvereket gyűjtöttek és szabotázsakciókat terveztek, emellett köztörvényes bűncselekményeket is elkövettek, több betöréses lopás mellett megölték Bojti Imre őrnagyot és két idős asszonyt is. Ezért rá és társára, Erdész József-re másodfokon is kimondták a halálos ítéletet, amelyet végre is hajtottak.¹²² Mansfeld Péter és társai szintén követtek el egyéb bűntetteket (többek között fegyverrejtegetést, lopást, rablást), de a halálbüntetést rá is 1956 utáni szervezkedés vezetése és gyilkosságra szövetkezés miatt szabták ki. Ő szintén részt vett a forradalomban, a Széna téren volt gépkocsis összekötő, majd 1958 februárjában társaival lefegyverzett, elrabolt, majd elengedett egy rendőrt. Ebből kreálták azt az ügyet, aminek a végén 1959. március 19-én, másodfokon halálra ítélték, míg társai életfogytiglanitól három évig terjedő börtönbüntetést kaptak.¹²³

Bár több hasonlóság van az imént ismertetett szervezkedési esetek és Szelepcsényiek ügye között, a bíróságokon mégis jelentős különbségek voltak az egyes csoportok tevékenységének megítélésében. 1957-ben halálos ítéletet hoztak Folly és Sipos ellen, ugyanakkor Sinkovits ellen nem, bár első fokon mindhármat a budapesti Fővárosi Bíróság gyorsított különtanácsa tárgyalta. A két 1958-as perben, Csák és Giez ügyében nem született végrehajtott halálos ítélet, míg Mansfeldében és Szelepcsényiekében 1959-ben igen. Olyan tekintetben sem volt döntő különbség az ítéletek között, hogy ki került polgári és ki katonai bíróság elé, mivel Szelepcsényit és Ácsot halálra ítélte a katonai bíróság, míg Csák Gábort és társait nem.

120 == perek56.hu (Giez István pertörténete); lir.abtl.hu (pertörténet).

121 == perek56.hu (Sinkovits Gyula pertörténete).

122 == perek56.hu (Sipos Zsigmond életrajza, pertörténete).

123 == perek56.hu (Blaski József pertörténete).

A jelek szerint a földrajzi szempont lehetett a döntő: Szelepcsényiek, Follyék, Mansfeldék és Siposék Budapesten tevékenykedtek, míg a 15 éves és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték mindannyian vidéken (Csák Egerben, Giez Ráckevén, Sinkovits Karcagon). A másik döntő tényező az ítéleteket illetően a büntetett előélet volt. Folly, Szelepcsényi és Sipos is volt börtönben 1956 előtt, és ők halálos ítéletet kaptak, míg a többiek (Csák, Giez és Sinkovits), akik először csak 1956 után kerültek bíróság elé, nem. Igaz ugyanakkor, hogy Mansfeld és Csák is állt már bíróság előtt 1956 után, de csak előbbi ítélték halálra. Mansfeldet 1958. január 29-én egyéves börtönbüntetésre ítélték, melynek végrehajtását háromévi próbaidőre felfüggesztették, Csákot pedig az egri eseményekben való részvétele miatt vonták felelősségre 1957-ben, és izgatásért 1 év 4 hónap felfüggesztett börtönbüntetést kapott.¹²⁴

Mindezek alapján az látszik, hogy a halálos ítéletek tekintetében nem az volt a döntő, hogy konkrétan ki mit csinált, például okozott-e életveszélyes sérülést, vagy csak röplapokat szórt, hanem sokkal inkább az, hogy hol követte el a cselekményt, és milyen volt az előélete. Ezek a tényezők nagymértékben meghatározták, hogy valakit a rendszer az ellenségének vagy csak megtévedt dolgozónak minősített-e. Továbbá az sem volt mellékes, hogy mi volt a politikai szándék egy-egy per megindításakor, mivel a rendőrség, a bírók és az ügyészek is politikai alapú utasításokat kaptak. Néhány jellemző példa erre: Kádár az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. február 26-ai ülésén a következők miatt panaszkodott: „...mindig mi szólunk, hogy ezt vagy azt le kell tartóztatni, bíróság elé kell állítani.”¹²⁵ De megemlíthetjük Brusznai Árpád halálos ítéletét¹²⁶ is, melynek meghozatala Pap János párttitkár utasítására történt, illetve az 1957. december 10-ei párthatározatot is, amelyben felszólították a bűnüldöző és igazságügyi szerveket, hogy a „megtévedt, félrevezetett” dolgozókkal szemben az eljárás és az ítélet ne büntető, hanem nevelő jellegű legyen, míg „az ellenséges elkövető, osztályidegen és huligán elemeket a törvény teljes szigorával kell büntetni”.¹²⁷ Ez utóbbi szemléletet már az 1952-es BHÖ¹²⁸ előszava is hasonlóan fogalmazta meg: a „jogalkalmazók [...] a büntető igazságszolgáltatásunkat

124 = = lir.abtl.hu (ÁBTL 3.1.9. V-143827. Csák Gábor dossziéleírás); Kétévi börtön izgatásért, *Népújság*, 1957. augusztus 7. 1.

125 = = Zinner, 2001: 45.

126 = = Kahler, 2001.

127 = = Iratok I, 1993: 611–614.

128 = = Az 1962-ben hatályba lépett új büntető törvénykönyvig az ún. BHÖ, vagyis *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállításának* 1958-as kiadása szolgált az ítéletek alapjául, mely tartalmazta az 1950. évi II. törvényt és a vonatkozó jogszabályokat is.

az ellenség felé sújtó karrá, a dolgozók felé pedig a fegyelemre nevelés eszközévé tudják tenni”.¹²⁹ Vagyis nem sok változás történt a Rákosi-korszakhoz képest a törvény előtti egyenlőtlenségben.

A súlyos ítéletek meghozatalához megtörtént a magyar jogrendszer szovjet mintára történt átalakítása is, így a büntetőjog alapelve lett a társadalom – valójában a rendszer – védelme.¹³⁰ Ezzel az is lehetővé vált, hogy szándékosság hiányában, gondatlanság esetén vagy a tett elkövetése nélkül is bűnösséget állapítsanak meg.¹³¹ A halálos ítéletek meghozatalában pedig sokszor döntő szerepe volt a javarészt kommunista meggyőződésű népi ülnököknek,¹³² a súlyosítási tilalom eltörlésének és az akár kényszer hatására tett beismerő vallomásoknak.¹³³ Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy sokan voltak olyanok, akik nem akartak szerepet vállalni a megtorlásban, így 1957-ben a bírók száma III-gyel, az ügyészeké pedig 84 fővel csökkent.¹³⁴

== Összegzés

Szelepcsényi István és társai peréről nem írt a korabeli sajtó. Viszont pere más esetek mellett 1962-ben egy belügyi kiállítás anyagát képezte,¹³⁵ amely egy 1961-ben kiadott belügyi tanulmányon alapult. Ez utóbbiban Horváth János rendőr őrnagy megállapította, hogy az operatív és a vizsgálati szervek együttműködése és munkája eredményes volt. Még akkor is, ha „a felületes operatív munka, a sematikus, betűragó bírósági eljárás, valamint a börtönelhárítás hiánya mind hozzájárultak ahhoz, hogy ebbe a csoportba újra jelentős időt lekötő és sok költséget felemésztő operatív munkát kellett beleölni”. Vagyis első elítélésük után alaposabban szemmel kellett volna őket tartani, mivel „ügyet csak akkor lehet lezárni, ha többoldalú ellenőrzés megnyugtatóan bizonyítja, hogy a szereplők elálltak bűnös szándékuktól, meghaltak vagy olyan körülmények közé kerültek, hogy bűnös tevékenységük folytatására lehetőség nincs”. A tanulmány köztörvényes rablóbandaként jellemezte Szelepcsényiéket: „Anarchiát akartak előidézni, mint az ellenforradalom idején, hogy kedvükre rabolhassanak, tölthessék ki bosszújukat azokon, akik korlátozni merték őket. [...] elméleti platformjuk,

129 == BHÖ, 1958: 14.

130 == „A büntetőtörvények feladata, hogy védelmet biztosítsanak a társadalomra veszélyes cselekményekkel szemben.” 1950. évi II. törvény. BHÖ, 1958: 17.

131 == Mezey, 2007: 386.

132 == Papp, 2017: 455–460.

133 == A megtorlás jogi vonatkozásairól lásd még: Kahler, 1993.

134 == Zinner, 2001: 185, 186.

135 == Kémek, diverzánsok, embercsempészek. Vas Népe, 1962. november 28. 5.

*ideológiai elképzeléseik, a fasiszta csőcselék, a huligános, lumpen elemek világnézete.*¹³⁶ Ebből a megfogalmazásból határozottan érződik az ellenforradalmi ideológia túlzó narratívája, mivel Szelepcsényi az 1956-os forradalom alatt nem élt vissza nemzetőri kinevezésével, így nem használta a fegyverét, nem állt bosszút senkin, nem vett részt fosztogatásokban.¹³⁷

Érthető okokból ezzel teljesen ellentétes lánya, Szelepcsényi Márta véleménye. Ő hároméves volt édesapja kivégzésekor, ezután nevelőotthonba került öccsével együtt. Ő később így emlékezett vissza: „Nekem csak a fájdalom maradt belőle. Nagyon kicsi voltam, nem tudom, hogy végül is pontosan mit akartak.” Ugyanakkor azt is hozzátette: „Ha az életüket adták, akkor volt. Valami értelme volt.”¹³⁸ Elmondta azt is, hogy édesapját egykori szomszédai örültnek tartották. De, nem meglepő módon, ő büszke volt rá: „...én magamban mindig hősnek tartottam, s mindig hozzá akartam hasonlítani.” Unokája is hasonlóan vélekedett róla: „...hős volt, mert ő is megtehetette volna azt, mint más, hogy elmegy külföldre. Ő nem menekült el, ő vállalta azt, amit csinált.”¹³⁹

Vizsont a hatalom szemében – s ez volt a döntő – Szelepcsényi István alkalmas volt a valódi veszélyt jelentő, visszaeső politikai bűnöző szerepére. Annak ellenére is, hogy Szelepcsényi és a hatóságok is tisztában voltak azzal, hogy a csoport nyilvánvalóan nem lett volna képes megdönteni a rendszert: „...a vizsgálat és a bírósági tárgyalás során egyikük sem tudott elfogadható magyarázatot adni, hogy mit akartak,

136 == ÁBTL 4.1. A-3206/4. 67–85. Szelepcsényi István és társai szervezkedési ügye, [1961. szeptember]. Hollós Ervin *Kik voltak mit akartak?* című 1967-ben megjelent könyve szintén említést tesz Szelepcsényi Istvánról és társairól, azonban pontatlanságokkal vagy szándékos csúsztatásokkal van tele. Eszerint: „Ott voltak a felvonulók között, a Rádiónál folyó tűzharcban. [...] Ez a csoport is előre készült az eseményekre. Partizánalakulatot szervezett, Magyar Nemzetőrség feliratú karszalagokat készített, röpiratokat gyártott és terjesztett.” Hollós, 1967: 34. (Kiemelés – M. A.) Ennél sokkal pontosabb Berecz János *Ellenforradalom tollal és fegyverrel* című munkája, aki az 1950-es szervezkedést is megemlíti, s arról is pontosan ír, hogy Szelepcsényi a Maros utcai csoport tagja volt, s arról is, hogy Nagykövácsiban volt nemzetőr. Továbbá megemlíti a Berettyóújfaluban szervezett csoportot is. Berecz, 1981: 43. Szelepcsényi István neve nem negatív kontextusban először az 1989. június 16-ai újrateremtésen hangzott el a kivégzettek neveinek felsorolásánál, majd külön egyházi szertartás keretében is megemlékeztek róla. Viszont sírjának helye ekkor még ismeretlen volt. Sírja ma a 301-es parcella 21-es sorában van.

137 == ÁBTL 3.1.9. V-144991/1. 163–167, 170–171. A Maros utcába bekísért ÁVH-sok tanúkihallgatási jegyzőkönyvei, Kucséra János, Hevér Antal, 1959. április 8.; uo. 193/2-1993/4. Som Gyula elítélt kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. május 4.

138 == Kőrösi–Molnár, 2000: 142.; Veritas OHA 643. sz. Szelepcsényi Márta-interjú. 37, 52.

139 == Veritas OHA 643. sz. Szelepcsényi Márta-interjú. 36, 44.

mi volt tevékenységüknek tulajdonképpeni célja. Veszélyes és izgalmas kalandot, bosszújuk kielégítését látták abban, amit tettek. Jeladásnak szánták egy újabb fegyveres megmozduláshoz.”¹⁴⁰ Ezek a jeladási, ellenállási kísérletek voltak azok a cselekedetek, amiket a hatalom ezekben az években a legkeményebben megtorolt, hiszen Kádár legfőbb célja ekkor a megtorláson keresztül a rendszer megszilárdítása volt. Ezért vezettek be a forradalom leverése után statáriumot a fegyverüket le nem adókra, majd sortűzekkel letörték a munkástanácsok ellenállását, végül súlyos ítéletekkel felszámoltak minden, a változás lehetőségét hirdető csoportot. Köztük az örök lázadó, Szelepcsényi István sem kaphatott kegyelmet.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.2. Munka dossziék

M-21626. „Lakatos József”

3.1.5. Operatív dossziék

O-10483. „Szelepcsényi István és társai”

O-10483/a. „Szelepcsényi István és társai”

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-90059. Saáry Ákos és társai

V-144991. Szelepcsényi István és társai

V-144991/1. Szelepcsényi István és társai

V-144991/2. Szelepcsényi István és társai

V-145289. Baranya Sándor és társai

4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok

A-3206/4. Felszámolt államellenes bűnügyek 4.

A-3219. Tanulmány Szelepcsényi István és társai szervezkedési ügyéről

==== Sajtó ====

Magyarország, 1926

Magyar Nap, 1948

Népújság, 1957

Szabad Nép, 1947

Vas Népe, 1962

Világosság, 1948

140 == ÁBTL 4.1. A-3206/4. 67–85. Szelepcsényi István és társai szervezkedési ügye, [1961. szeptember].

==== Interjú ====

Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum (Veritas OHA)
643. sz. Szelepcsényi Márta interjú. Készítette: Kőrösi Zsuzsanna, 1995.

==== Hivatkozott irodalom ====

1956 Kézikönyve III., 1996

1956 Kézikönyve III. *Megtorlás és emlékezés. Főszerkesztő:* Hegedűs B. András.
Szerkesztette Kende Péter. 1956-os Intézet, Budapest.

Berecz, 1981

Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel.* Kossuth, Budapest.

Böőr, 2015

Böőr László: Nemzetőrparancsnokok Pest megyében 1956 októberében.
In *Nemzetőrjelvény. Tanulmányok az 1956-os nemzetőrségről, 2009–2013.* Szerkesztette: Bokodi-Oláh Gergely. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, Budapest.

BHÖ, 1958

A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása. Szerkesztette:
dr. Popovics Béla. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Eörsi, 2021

Eörsi László: „Irgalomnak helye nincs.” *Az 1956-os forradalom és szabadságharc kivégzett résztvevői.* Kossuth, Budapest.

Fehérváry, 1978

Fehérváry István: *Börtönvilág Magyarországon 1945–1956.* Alpha Publications,
De Kalb Pike.

Hollós, 1967

Hollós Ervin: *Kik voltak, mit akartak?* Kossuth, Budapest.

Iratok I., 1993

Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez I. Szerkesztette: Dr. Solt Pál – dr. Horváth
Ibolya – dr. Szabó Győző – dr. Zanathy János – dr. Zinner Tibor.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Kahler, 1993

Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945–1989*. Zrínyi, Budapest.

Kahler, 2001

Kahler Frigyes: *A Bruszniai-per*. Kairosz, Budapest.

Kozák, 1999

Kozák Gyula: Szent csőcselék. In *Évkönyv 1999. Magyarország a jelenkorban*.

Szerkesztette: Standeisky Éva – Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest.

Kőrösi-Molnár, 2000

Kőrösi Zsuzsanna- Molnár Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elitéltek gyermekeinek sorsa*. 1956-os Intézet, Budapest.

Mezey, 2007

Mezey Barna: *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest.

Papp, 2017

Papp Attila: Ülnökökről – ülnököknek: elválaszthatatlanul összefonódva?

Gondolatok egy értekezletről. *JURA*, 2. sz.

Zinner, 2001

Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Hamvas Intézet, Budapest.

=== Internetes hivatkozások ===

lir.abtl.hu (ÁBTL 3.1.9. V-143827. dossziéleírás) (utolsó letöltés: 2025. március 27.).

mandiner.hu (Schrötter Tibor-interjú) <https://mandiner.hu/belfold/2023/10/vannak-dolgok-amiket-nem-lehet-megbocsatani-schrotter-tibor-a-mandinernek>
(utolsó letöltés: 2025. február 28.).

perek56.hu (Ács Lajos életrajza) https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:8928401870196:::2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81548,76038
(utolsó letöltés: 2025. március 23.).

perek56.hu (Blaski József pertörténete) https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:5021820975015:::2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81458,79443
(utolsó letöltés: 2025. március 25.).

perek56.hu (Csák Gábor pertörténete) https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:10812863737895:::2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:845949
(utolsó letöltés: 2025. március 23.).

perek56.hu (Folly Gábor életrajza, pertörténete) https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:10812863737895:::2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81473
(utolsó letöltés: 2025. március 23.).

perek56.hu (Gíz István pertörténete) https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:10812863737895:::2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:724128 (utolsó letöltés: 2025. március 23.).

perek56.hu (Sinkovits Gyula pertörténete) https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:10812863737895:::2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:696399 (utolsó letöltés: 2025. március 23.).

perek56.hu (Sipos Zsigmond életrajza, pertörténete) https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:10812863737895::NO:2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81540
(utolsó letöltés: 2025. március 23.).

perek56.hu (Szelepcsényi István életrajza) https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:15787520133110:::2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81548,79626
(utolsó letöltés: 2025. március 23.).

rev.hu (Szelepcsényi István életrajza) http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:honapkepei/02nov/szelepcsényi (utolsó letöltés: 2025. március 3.).

Kulcsszavak

=====

ellenállás, Kádár-rendszer, politikai perek

/ “They Want to Give a Sign to Begin a New Revolution” /

István Szelepcsényi and his Fellows

István Szelepcsényi was a rebel from his childhood, and he consistently opposed the communist regime. He collected firearms, destroyed the tomb of three communist martyrs, and damaged the Budapest rack railway with his friends. When he stole his parents' jewellery, he was sentenced to reformatory and later to prison. After his second release in 1953, he completed his compulsory military service, married, and had two children. He participated in the 1956 revolution as a militiaman. After the Soviet army crushed the fight for freedom, he organized a movement with his colleagues and prison friends. They devised minor conspiracy plans, listened to Radio Free Europe, tested a firearm, and distributed 300 flyers to mailboxes in Budapest. However, an informant reported him, and the authorities arrested the entire group. The court sentenced Szelepcsényi and Lajos Ács to death in 1959, because they were ideal subjects for the Hungarian totalitarian system to create a perfect example of the “enemy of the regime”. Their case became “the sample”, and some years later the Ministry of the Interior included it in an internal educational material and showcased it at an exhibition.

Radó Sándor geográfus, térképész, egyetemi tanár,
a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a szovjet
katonai hírszerzés egykori ügynöke, majd tisztje, 1976.

Fortepan / Bojár Sándor

==== Szabó Gábor¹ =====

/// A Wieser-ügy, 1940–1943

== Bevezetés

A hazai történetírás csekély figyelmet szentelt a brit orientációjú hírszerzési és kémelhárítási ügyek vizsgálatára. A témával kapcsolatban érdemes megemlítenünk Bán D. András monográfiáját,² amely a magyar–brit diplomáciai kapcsolatokat vizsgálta 1938 és 1941 között, valamint ne felejtjük el Czettler Antal opus magnumát sem, amely egészen az 1944-es német megszállásig vizsgálta Magyarország külpolitikáját.³ Külön kiemelendő Pritz Pál *Az objektivitás mítosza* című munkája,⁴ amelyben Barcza György emlékiratát vizsgálja. A brit titkosszolgálatok korabeli tevékenységével kapcsolatban a vizsgált időszakot tekintve kevés magyar nyelvű feldolgozás született.⁵ Faragó László újságíró és történész a *The Game Of The Foxes: The Untold Story of German Espionage in the United States and Great Britain During World War II*⁶ című könyvében azt állítja, hogy újlaki Utassy Loránd értékes és kulcsfontosságú jelentéseket jutatott el Berlinbe. Sajnos a kötetet nem látták el olyan jegyzetapparátussal, amelyre nyugodt szívvel lehetne hivatkoznunk. Végül Révész Béla⁷ könyvét sem szabad elfeledni, aki kötetében akkurátusan vizsgálja a brit kémelhárítás történetét és jelentős ügyeit, ebből kifolyólag a munkája hiánypótlónak számít, de Wieser Jenő rádióbeszerzési tevékenységéről nem ejt szót.

Az alábbi írás Wieser Jenő életútjának bemutatása mellett kísérletet tesz, hogy a brit titkosszolgálatok által feltételezett kémtevékenységét bemutassa az egykori

1 == Köszönettel tartozom mindazoknak, akik a tanulmány korábbi változataihoz értékes megjegyzéseket fűztek: Joó Andrásnak, Kovács Zoltán Andrásnak, Szécsényi Andrásnak, Takács Tibornak.

2 == Bán, 2004.

3 == Czettler, 2000.

4 == Pritz, 2011.

5 == Megkerülhetetlen munkák: Faragó, 1971; Kovács, 2023; Peterecz, 2019; Pomogács, 2023; Révész, 2018.

6 == Faragó, 1971: 266–268.

7 == Révész, 2018.

Nagy-Britanniában, továbbá a második részben megpróbál adalékokkal szolgálni újlaki Utassy Loránd vkszt. (vezérkari szolgálatot teljesítő) őrnagy, későbbi vezérkari ezredes, londoni és washingtoni (1937–1941), mexikóvárosi katonai attasé (1941–1942) Nagy-Britanniából való kiutasításának diplomáciai történetéhez, és végül a magyar követség tagjainak Egyesült Államokba és Lisszabonba való beutazásának körülményeit kívánja rekonstruálni. Utassy diplomáciai mentességet élvezett, ezért Wieser Jenőt a brit elhárítás (Military Intelligence Service – MIS) szoros ellenőrzés alatt tartotta annak érdekében, hogy bizalmas információkat szerezzenek arról, hogy a második Teleki-kormány és a Bárdossy-kabinet katonadiplomatai milyen bizalmas információkat adtak át a Deutsches Reich (Német Birodalom) számára. Utassy a második világháború kitöréséig szoros kapcsolatot tartott fenn a londoni német nagykövetség katonai képviselőjével, különösen Anton Reichard Freiherr von Mauchenheim Bechtolsheimmel (született Bechtolsheim),⁸ a Londonba akkreditált német katonai attaséval és Albrecht Soltmann Wehrmacht századossal. Átnézve Soltmann százados magánaktáját, nem bukkantam Utassy nevére – ami meglehetősen különös.⁹ A magyar–brit diplomáciai kapcsolatok szüneteltetése után jelentősen megszorodtak Nagy-Britanniában a magyarok által Londonban működtetett hálózatok tevékenységei, amelyek felett a brit külügyminisztérium és a brit kémelhárítás/hírszerzés nem hunyhatott szemet; úgy ítélték meg, hogy ellenőrzés alá kell vonni azokat a személyeket, akik veszélyeztethetik a brit érdekeket. Wieser és Utassy kiutasításának diplomáciai afférja a Nagy-Britannia és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolat megromlásának történetébe illeszkedik bele. Kutatásom a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a НМ НМ Hadtörténelmi Levéltár, a Brit Nemzeti Levéltár (The National Archives) és a Német Szövetségi Levéltár–Katonai Levéltár (Bundesarchiv-Militärarchiv) forrásbázisa alapján törekszik rekonstruálni a Foreign Office és a brit hírszerző és elhárító szolgálatok Utassyra és Wieserre vonatkozó tevékenységét. A brit kémelhárításnak az volt a feladata, hogy az akkreditált szakdiplomatakat ellenőrizze aszerint, hogy visszaéltek-e a bécsi döntés által garantált mentességükkel, vagy esetleg ellenérdekelt szándékkal (rejtett hírszerzési) tevékenységet folytattak. A Wieser-ügy megértéséhez elengedhetetlen egy rövid történeti áttekintés, amely vázlatosan bemutatja, milyen külpolitikai események láncolata és légköre vezetett oda, hogy a brit hírszerzés és a brit külügyi hivatal jelentős vizsgálatot kezdeményezzen Wieserrel és Utassyval szemben 1940 és 1943 között.

8 = = 1937. augusztus 1-én Anton Reichard von Mauchenheim Bechtolsheim őrnagyot előléptették alezredessé, majd október 12-től a Német Birodalom Londonba akkreditált katonai attaséjává nevezték ki.

9 = = BA-MA RH 67/66 Enthält v.a. Vorläufige Dienstanweisung für den Amtsgehilfen der Wehrmachts attachés. – Entwurf Merkblatt über Kassen- und Rechnungswesen Anweisung für Sparmaßnahmen Abschrift des Artikels „Bekanntnis zum Wortbruch“ aus der Berliner. Börsenzeitung, 1939.

= = = Történeti áttekintés

Az az 1939. április 27-én kelt számjeltávirat, amelyet Csáky István¹⁰ küldött Villani Frigyes¹¹ római rendkívüli és meghatalmazott miniszternek, kiemelkedő jelentőséggel bírt. Magyarország kormánya nem szeretett volna fegyveres konfliktusba kerülni Lengyelországgal, sem közvetve, sem közvetlenül.¹² 1939 szeptemberében Csáky elutazott Berlinbe, ahol megpróbálták megkísérelni Magyarország bevonását a háborúba. Az év végén a Foreign Office kijelentette, hogy a brit garancia, amelyet Románia élvez, csak a nemzeti függetlenségre vonatkozik, a területi sérthetlenségre nem. Barcza György londoni követ és meghatalmazott miniszter decemberben megkapta az utasításokat a magyar kormánytól, hogy semmiféleképpen nem szabad engedni a lényegi kérdésekben a tárgyalásokon, ezenfelül Magyarország szuverenitása és az alkotmány becsülete összeegyeztethetetlen a német fél kéréseivel. 1940. szeptember 27-én Németország, Olaszország és Japán aláírta a háromhatalmi paktumot Berlinben. A Teleki Pál és Csáky vezette delegáció november 20-án csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, majd december 12-én Belgrádban a magyar és a jugoszláv felek aláírták a barátsági szerződést. Azonban ez a lépés egyenlő volt azzal, hogy Magyarország ellenfelévé válik majd Nagy-Britanniának. A magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés megszegése egy fordulópontra volt a magyar–brit diplomáciai kapcsolatban. Amikor a Foreign Office tudtára adta Barczának, hogy abban az esetben, ha Magyarország megadja az engedélyt az Oberkommando des Heeres (OKH) (Német Szárazföldi Erő) csapatainak, hogy a területén keresztül megtámadjon egy Nagy-Britanniával szövetséges szatellitállamot, vagy csatlakozik hozzá, akkor ezt Londonban casus bellinek fogják tekinteni.

1941. április 2-án Barcza György távirati jelentést küldött Budapestre: amennyiben a kormány hozzájárul a német csapatok Magyarországon való átszállításához, a Churchill war ministry (Churchill háborús kabinetje) azonnal hadüzenetet küld Magyarországnak.¹³ Teleki Pál 1941. április 3-ai öngyilkossága után Bárdossy László lett a miniszterelnök és külügyminiszter. Magyarország agresszív katonai lépései Nagy-Britannia szövetségese ellen a Szovjetunió területén egyenlő volt a német birodalmi törekvések elfogadásával, amelyhez a magyar kormánykabinet asszisztált. Többben is megkísérelték visszatartani a brit kormányt a hadüzenettől, de sem Herbert Clairborne Pell (1884–1961), az Egyesült Államok budapesti követe, aki a brit érdekeket képviselte, sem Ullein-Reviczky Antal, a magyar külügyminisztérium összevont sajtó- és kulturális osztályának vezetője nem tudta eltéríteni a briteket.¹⁴ Mielőtt

10 = = Gróf körösszeghi és adorjáni Csáky István Zsigmond László (1894–1941): Magyarország külügyminisztere (1938. december 10. – 1941. január 27.).

11 = = Bárányos Villani Frigyes (1882–1964): 1925 és 1928 között a bukaresti, 1928 és 1933 között a párizsi, 1934 és 1941 között a római követség vezetője.

12 = = DIMK IV. 103a. sz. irat, 200–201.

13 = = DIMK V. 681.sz. irat. 991–992.

14 = = Ullein-Reviczky, 1993: 68–69.

Nagy-Britannia és Magyarország között beállt volna a hadiállapot (1941. december 7.), a Foreign Office felajánlotta Barczának, hogy nem kell elhagynia Londont; ha szeretne, magánszemélyként maradhat. Azonban ezzel a lehetőséggel nem kívánt élni. Jóllehet a britek tisztában voltak angolbarátságával, továbbra is megbíztak benne. Barcza távozása után a magyar–brit viszonyt az a paradigma határozta meg, hogy amíg Magyarország a tengelyhatalmakat támogatja és a Brit Birodalom szövetségesei ellen harcol, nem számíthat sem rokonszenvre, sem könyörületre.

= = Wieser Jenő (1905–1979)

Wieser Jenő 1905. szeptember 12-én született Nagykárolyban. Gimnáziumi éveit a romániai Nagykárolyi Kegyesrendi Katolikus Gimnáziumban töltötte. 1919. április 18-án a Román Királyi Hadsereg megszállta Nagykárolyt, amelyet a trianoni békediktátum a Román Királyságnak ítélt. A Wieser család kénytelen volt elhagyni a szintiszta magyar várost. Budapestre költöztek egy új élet reményében, egy 1935-ben épült hatemeletes házba a XI. kerületben. A Lenke téri háromszobás lakás főbérlője Jenő édesapja, Wieser Miklós¹⁵ volt, akinek 1650 ft-ot kellett fizetnie évente az Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézetnek (OMBI).¹⁶ A nyugdíjas főmérnök felesége, Jenő édesanyja, Wieser Miklósné (született Horváth Etelka) amatőr színésznő volt. Két testvére, Erzsébet¹⁷ és Lajos, később a közzsférában helyezkedett el. Wieser Jenő a Magyar királyi József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem gépészmérnöki karán szerzett diplomát, majd sikerült kitartással és kiváló érdemjegyeivel elnyernie a londoni Imperial College of Science repüléstechnikai ösztöndíját.¹⁸ 1928-ban érkezett meg Nagy-Britanniába. Az ösztöndíj három évig szólt, és havi 200 angol fontba került, amelyet a londoni magyar követség finanszírozott. Wieser a kensingtoni Glendower Hotelben szállt meg.¹⁹

Nagykárolyban és Budapesten töltött évei során nem akadt dolga a rendvédelmi szervekkel. 1930. december 21-én viszont a londoni Metropolitan Police Service (Nagy-Londoni Rendőrség) letartóztatta, amiért az Oxford Street-i Marble Arch Mansions 475. John & Edward Bumpus Ltd.-ből ellopott 15 könyvet. Az ösztöndíjas hallgatói pozíciójára tekintettel kiutasítási végzés nem született a Home Office-ban (Vízum és Bevándorlási Hivatalban). 1932 júliusában jelentkezett a londoni ma-

15 = = Wieser Miklós (1870–1947), Wieser Jenő édesapja a budapesti Farkasréti temetőben nyugszik.

16 = = HU BFL IV. 1420.r. 1610/1944. ME. rendelet végrehajtásához felvett adatszolgáltatási ívek, 1944.

17 = = HU BFL IV. 1420.r. 1610/1944. ME. rendelet végrehajtásához felvett adatszolgáltatási ívek, 1944. XI. kerület – Nagyszőlős u. – 47. Wieser Jenő testvére, dr. kaáli Nagy Dezsőné a XI. kerület Nagyszőlős utca 47. szám alatt lakott.

18 = = HU BMEL VIII. 3/b. Rektori tanácsulési jegyzőkönyv, 1930. március 20.

19 = = Wieser londoni lakhelyeiről a következőket tudjuk: g. Glendower Place, London, 120. Elgin Crescent, London, W.11., 6g. Ladbroke Grove, London, W.11., 18. Airlie Gardens, Campden Hill, W.8.

gyar követségre. Wieser erre az állásra egyfajta „ugródeszkaként” tekintett, ugyanis úgy gondolta, a követségre való bekerülés által könnyebben bejuthat a Magyar Aeroforgalmi Rt.-be (MAEFORT) vagy esetleg a Magyar Királyi Kereskedelemügyi Minisztériumba. A személyi dossziéja meglehetősen töredékes, ami a kapcsolati hálóját illeti. Magánéletről nagyon kevés információ áll rendelkezésünkre. Még a második világháború kitörése előtt megismerkedett Bengt Gustaf Jonsson Siösteen (1874–1947)²⁰ lányával, Inga Siösteennel, akivel az eljegyzését tervezte, arra azonban végül nem került sor. Egy biztos, személyes kapcsolat fűzte több londoni emigráns magyarhoz: Weber Tiborhoz, Deutsch Pálhoz,²¹ Emanuel Newmannhoz,²² Tábori Pálhoz,²³ Pongrácz Gertrúdhhoz,²⁴ Póka-Pivny Adalbert Bélához.²⁵ Társasági életéről annyit lehet tudni, hogy szeretetett táncolni, és tagja volt a The Royal Yacht Squadronnak (A Királyi Yacht Klub). Neve először egy 1932. június 22-én kelt, a The Society of British Aircraft Constructors (Brit Repülőgépgyártók Társasága) titkárának küldött táviratban szerepel, amelyben Stomm Marcel köszönetet mondott a Hendon Aerodrome repülőtéren megtartott bemutató végett, azonban kénytelen volt lemondani, így Wiesert bízta meg, hogy képviselje.²⁶ 1933. április 29-én Stomm Marcellt is képviselte, ezúttal a radletti kutató repülőtéren délután fél négykor.²⁷ Június 1-én Stomm és Wieser részt vett a Near and Middle East Association (Közel-

20 = = Bengt Gustaf Jonsson Siösteen (1874–1947) 1919 és 1923 között a göteborgi *Handels- och Sjöfartstidning* stockholmi szerkesztőségének vezetője, 1923 és 1934 között londoni tudósító is volt. Wieser több levelet is kapott tőle, ezek többnyire magántermészetűek voltak.

21 = = Deutsch Pál személyére vonatkozó részletes életrajzi adatok nem állnak rendelkezésre. Annyi azonban bizonyosan ismert, hogy 1926-ban Magyarlápason megalapított Joint-bank vezérigazgatói tisztségét is betöltötte.

22 = = Emanuel Newmann (1893–1980): amerikai cionista vezető. Később aktívan részt vett az izraeli függetlenségi mozgalomban. 1947-ben az Egyesült Nemzetek Szervezeténél (ENSZ) lobbitevékenységet folytatott Palesztina felosztása és Izrael állam megalapítása érdekében.

23 = = Tábori Pál (1908–1974): magyar író és újságíró, a második világháború alatt a British Broadcasting Corporation (BBC) magyar osztályának bemondója. Megkerülhetetlen munka: Gervai, 2010.

24 = = TNA KV 3/136. Pongrácz Gertrúdról azt feltételezték, hogy a lakása egy rezidentúra, de a hírszerzés nem kívánta kihallgatni, mert az veszélybe sodorta volna a sloane-i informátor adatgyűjtését.

25 = = Póka-Pivny Adalbert Béla 1882-ben született Egerben, 1935-ben látogatói vízummal érkezett Nagy-Britanniába feleségével, Póka-Pivny Ilonával (Helena Marx). Revisionista nézeteket vallott. A *Danubian Review* londoni tudósítója, a *Szent Jeanne d'Arc* című mű szerzője mélységesen megvetette a náci ideológiát. 1941-ben a britek fogva tartották a brixtoni börtönben.

26 = = TNA KV 3/163. Stomm Marcel távirata a The Society of British Aircraft Constructors titkárának, 1932. június 22.

27 = = Uo. Stomm Marcel távirata a Messrs. Handley Page Limited részére, 1933. április 29.

és Közép-Kelet Egyesület) által megrendezett találkozón.²⁸ 1934. április 16-án kinevezték Stomm Marcel utódjának, alsókománai Álgya-Pap Zoltán vkszt. vezérkari ezredes titkárhelyettesévé, majd 1937-től újlaki Utassy Lorándnak lett a magántitkára. 1932-től kezdődően megbecsült tagja volt a magyar követségnek. Azonban 1939 végén karrierje és élete jelentősen megváltozott.

1939 októberében a londoni Sohóban Cyril Thomas Wicks²⁹ üzletéből, a Webbs Radióból 8 darab rövidhullámú, vezeték nélküli antennát szállítottak ki Wiesernek a 18. Airlie Gardens alá.³⁰ Mivel nem értett a rádió adó-vevőkhöz, így hát adott a kérdés, vajon mire kellett Wiesernek ennyi antenna. 1940. február 1-én Hubert Gladwyn Miles Jebb,³¹ a Foreign Office diplomáciai szolgálat vezetőjének titkára kérvényezte, hogy adjanak át neki egy listát, amely tartalmazza valamennyi semleges európai ország londoni nagykövetségein, követségein és legációiban dolgozó személyek nevét és lakcímét, Oroszország kivételével. Nem szabad elfelejtenünk, hogy 1941. április 7-én a magyar–brit diplomáciai kapcsolatok szüneteltetése előtt vagyunk. Február elején a Foreign Office tisztában volt az összes európai ország diplomáciai testületének összetételével, beleértve Magyarországot is – feltehetően a balkáni konferencia hatására. Wieser 1940. február 3-án Magyarországra utazott. Február 10-én a brit polgári hírszerző szerv, a Secret Intelligence Service (Titkos Hírszerző Szolgálat) megtudta, hogy a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar felkérte Utassyt,³² hogy vásároljon 20 darab vezeték nélküli rövidhullámú rádió adó-vevő készüléket. A magyar katonai attasé végrehajtotta Werth utasítását, és megbízta a készülékek beszerzésével Wieser Jenőt, amelyeket Magyarországra tartó futárútjai során csempészett ki diplomata-táskába rejtve.

1940. február 18-án Sir Vernon George Waldegrave Kell vezérőrnagy levelet írt Archibald K. Wilsonnak (?–1962), a Chief Constable of Liverpool (Liverpooli Rendőr-főkapitányság³³) rendőrfőnökének, hogy úgy tudja, Claude Lyons,³⁴ a Halli-

28 == Uo. Stomm Marcel távirata a Near and Middle East Association titkárának, 1933. május 23.

29 == A Kensington Radiónak volt a tulajdonosa.

30 == A második világháború előtt és utána is a rádiókészülékek beszerzése regisztráció köteles volt.

31 == Hubert Miles Gladwyn Jebb (1900–1996): kiemelkedő brit diplomata és politikus, aki SOE (Különleges Hadműveletek Igazgatósága) egyik központi ügyvezető tisztje volt. 1945–46-ban öt hónapig az ENSZ megbízott főtitkára.

32 == HL HM VKF. Az 1. vkf. VKF 1. eln. 1940/1. oszt. 3226/Eln. HM. Eln. III. Csfség. – 1940. 3753. sz. 1/2. Külföldi beszerzést, kiszállást szabályozó rendelkezések helyesbítése, 1940. február 5.

33 == Az Egyesült Királyságban a Liverpooli Rendőr-főkapitányság használt először rádió adó-vevő készülékeket 1932-től.

34 == Claude Lyons vegyészmérnökként kezdte pályafutását, és amikor 1917 októberében leszerelt a Brit Királyi Hadseregtől, a londoni Philip and Lyon céghez csatlakozott. 1918 után úgy döntött, hogy saját üzletet nyit.

crafters Company³⁵ amerikai rádiógyárnak angliai forgalmazója rövidhullámú rádió adó-vevőkkel foglalkozik. 1940. május 4-én Elfie Kabley, a brit külügyminisztérium illetékes tisztviselője azt feltételezte, hogy Wieser baráti kapcsolatban áll Sima László londoni sajtóattaséval.³⁶ Sima László és Wieser bár a követségen dolgoztak, nem áptak baráti viszonyt egymással. Nem sokkal később az MI5 meghallgatta Simát, hogy információt gyűjtsön Wieser Jenőről és egy másik személyről, Láczy Gyuláról. Sima Wieserről azt állította, hogy erősen németbarát, és megemlítette, hogy többen is voltak németbarátok a követségen.³⁷ Ugyanakkor nem pontosította, hogy kik voltak ezek a személyek.

= = = Persona non grata

1940. május 18-án a Foreign Office levélben fordult gróf Csáky Istvánhoz, Magyarország külügyminiszteréhez, hogy Wieser már nem élvezzi a Churchill war ministry bizalmát, továbbá diplomáciai státuszát meg kell szüntetni.³⁸ A brit külügyminisztérium tisztában volt a ténnyel, hogy Wieser rendelkezett diplomáciai mentességgel. Ugyanezen a napon egy anonim levél érkezett Wieserrel kapcsolatban a MI5 Special Branch (Különleges Csoport) részlegéhez, ami a New Scotland Yard épületében volt a Victoria Streeten. A levél írója azt állította róla, hogy gyanúsan viselkedett, és mindent elutasított, ami brit, továbbá hogy Adolf Hitlert „Führerünk”-ként emlegette.³⁹ Május 25-én Sir Vernon Kell érdeklődött William James Hutchinsonnál, a Chief Constable of Brighton (Brightoni Rendőr-főkapitányság) rendőrfőnöknél, hogy mely személyek tartózkodnak Brightonban a 19. St. Luke's Terrace cím alatt, ugyanis az East Sussex Constabulary (Kelet-sussexi Rendőr-főkapitányság) rendelkezett egy információval, miszerint a bécsi születésű Anna Hauschild tudhat valamit Wieser személyéről. Ditchlingben volt néhány barátja a fentebb említett címen, akiket meglátogatott, és lehet, hogy ő maga is ott tartózkodott a megelőző hónapokban. Az MI5 nem talált semmilyen bizonyítékot Anna Hauschild ellen.⁴⁰ A brit hírszerzés és kémelhárítás nem rendelkezett közvetlen bizonyítékkal ellene ahhoz, hogy továbbra is fenntartsa a *persona non grata* minősítést Wieserre,⁴¹ aki 1940 nyarát Németországban töltötte.

35 == A Hallicrafters Companyt 1932-ben alapították az Egyesült Államokban.

36 == TNA KV 2/3400. Elfie Kabley levele Ryde Rupert Speirnek, 1940. május 7.

37 == Uo. Sima László MI5 meghallgatása, 1940. május 14.

38 == Uo. Vernon Kell levele Hubert Jebbnek, 1940. május 18.

39 == Fontos megjegyeznünk, hogy amikor Wieser Jenőt internálták, akkor az MI5 több fényképet is talált Hitlerről, Mussoliniról és Rudolf Hessről. Képeslapok is voltak a lakásán Berchtesgadenről.

40 == TNA KV 2/3400. Sir Vernon Kell levele William James Hutchinsonnak, 1940. május 25.

41 == Uo. William James Hutchinson levele Hubert Gladwyn Miles Jebbnek, 1940. május 25.

Június 4-én Robert Gilbert Vansittart,⁴² a brit külügyminiszter főtanácsadója, aki radikális német- és magyarellenes vonalat képviselt a külügyi hivatalban, megjegyezte, hogy Wieser és Utassy elvesztette a bizalmat Barczánál. Barcza szerint Utassy megpróbált érzékeny dokumentumokhoz hozzájutni, emiatt zárva tartotta szobájának ajtaját. Kapcsolatuk meglehetősen rideg volt, emlékiratában Barcza *nácizmussal* vádolta meg Utassyt.⁴³ De Barcza mellett Vansittart hölgy informátora is úgy vélte, hogy biztosan ki lehet jelteni, Wieser nem közölt kényes természetű információkat a berlini Collegium Hungaricumban, amikor ott járt, ellenben Barcza véleményét osztotta Vansittart, szerinte Utassy több mint valószínű, hogy szivárogtathatott. Utassyt alkalmatlannak tartotta katonai attasénak. Megjegyzendő, hogy mivel Vansittart nem fedte fel az informátorának kilétét, nem tudhatjuk azt sem, hogy magyar vagy esetleg brit állampolgár volt-e a hölgy.⁴⁴

1940. június 6-án a Home Office (Egyesült Királyság Vízum és Bevándorlási Hivatala) kiadta a fogva tartási végzést Wieser ellen. Az Aliens Order 1920. 12. (5A) (Idegenrendészeti rendelet 12 cikkelyének (5A) bekezdése) alapján a belügyminiszter (Secretary of State) nemzetbiztonsági vagy közérdekből megtagadhatta a belépést vagy a tartózkodás engedélyezését, illetve külön korlátozásokat rendelhetett el az érintett külföldiekkel szemben. Majd négy nap múlva, június 10-én őrizetbe vették. A házkutatás során találtak nála egy (4x6 cm-es) összecukható fényképezőgépet barna bőrtokban, egy disznóbőr bőrdöngőt E. W. monogrammal, egy berakásos fadobozt Portofino felirattal, valamint Donner Kornél⁴⁵ útlevelét. Az okmányokon (anyakönyvi kivonata, útlevél) kívül találtak egyetemi rajzokat, különféle turisztikai térképeket, iskolai bizonyítványai (érettségi, egyetemi), bankszámlakönyv és több magánlevél közt a British Air Ministry (Brit Légügyi Minisztérium) heti jelentéseit, amelyek nem voltak publikusak. Wieser útlevelét december 16-án Bolgár József követségi igazgató vette át. Június 22-én Robin (Tin-Eye) William George Stephens,⁴⁶ az MI5 B Branch alezredese, aki a Latchmere House-nak (MI5 Camp 020)⁴⁷ volt a parancsnoka, táviratot küldött Norman Coates⁴⁸ őrnagynak a Direc-

42 == Robert Gilbert Vansittart (1881–1957): 1930 és 1938 között a brit külügyminiszter állandó helyettese, főtanácsadója 1938–1941-ben.

43 == Barcza, 1994: 498.

44 == TNA KV 2/3401. Robert Vansittart levele Oswald Allen Harkernek, 1940. június 4.

45 == Donner Lajos leányiskola-igazgató és Kovács Irma flúgyermeke, Donner Gyula 1920. december 9-én született Marosvásárhelyen, és a Greenwhite Tengerészeti Főiskolán tanult. Donnernek két testvére volt, Tibor és Klára. Wieser tizenhárom éves kora óta vigyázott rá.

46 == Robin George William Stephens (1900–?) MI5 (B Osztály) hírszerző főtiszt, a Latchmere House (MI5 Camp 020) tábor parancsnoka 1940. június 23-tól.

47 == A Latchmere House az Egyesült Királyság egyik legismertebb második világháborús belső elhárítási központja volt, amelyet az MI5 használt. A hivatalos fedőneve Camp 020 (Tábor 020) volt.

48 == Norman Coates (1890–1966): 1940. május 25-től csatlakozott a Háborús Hadviselés Igazgatóságához, ahol később igazgatóhelyettes lett.

torate of Prisoners of Warba (Hadifogoly Igazgatóság), hogy az utolsó információ, amit tudnak róla, hogy a huytoni táborban van.⁴⁹ Huyton után a Man-szigeten létrehozott Sefton és Hutchinson internálótáborába szállították át. Wieser őrizetbe vétele után a magántitkári pozíciót Károlyi Mihály töltötte be, aki nem tévesztendő össze gróf Károlyi Mihály egykori magyar miniszterelnökkel.

1940. július 1-én Csáky levelet írt a Foreign Office-ba, amelyben Wieser őrizetbe vételének körülményeiről és okairól érdeklődött. Barcza július végén megbízta Bolgár Józsefet, hogy tegyen látogatást Wiesernél. Július 22-én a Háborús Hadviselés Igazgatósága megadta az engedélyt. Bolgár hétfő délután fél három és fél öt között látogatást tett az Oratory Schoolsban.⁵⁰ Másnap Vernon Kell utódja, Oswald (Jasper) Allan Harker⁵¹ dandártábornok titkos táviratot küldött a Foreign Office-ba Vansittart részére, amelyben Harcourt Johnstone-nak, a The Secretary for Overseas Trade (Tengerentúli Kereskedelmi Minisztérium) vezetőjének beszámolt a névtelen levélről, amelyet Barcza Györgynek címeztek, melyben az állt, hogy Wiesert hamarosan szabadon engedik, és szabadulása után megpróbál majd a magyar követségre bejutni. Ezután Harker hozzátette, hogy feltételezhetően ez csupán egy pletyka, ami egy külföldi internálttól származik. Július 24-én megkezdték Wieser kihallgatását az oxfordshire-i Oratory Schoolsban.⁵² Itt részletes beszámolóval szolgált, ahol a Nagy-Britanniába való beutazásának körülményei és a magyar követségnek tett szolgálatainak felsorolása mellett beismerte, hogy Utassy Loránd utasítására küldött és vitt információkat Berlinbe. Megjegyzendő, hogy a kihallgatási jegyzőkönyvben nem szerepel, milyen jellegű információkat jutatott el közvetve és közvetlenül Berlinbe. Így Barcza azon feltételezését, hogy nem adott át kényes természetű információkat, Wieser beismerő vallomása megdönti. A fentiek alapján nem indokolt általános következtetést levonni arra nézve, hogy mindketten a nemzeti-szocialista eszmékkel rokonszenveztek volna. Németországi útjáról Barczának sem volt tudomása. 1940. július 29-én Sir Alexander Montagu George Cadogan, a Foreign Office helyettes államtitkára szigorúan bizalmas magánlevelet írt Barcza Györgynek, melyben arra a következtetésre jutott a rádió adó-vevő készülékek kapcsán, hogy a követség továbbra is nyugodtan használhatja.⁵³ Augusztus 8-án Wieser az Oratory Schoolban öngyilkosságot kísérelt meg. Az MI5 ezután már egyáltalán nem akart hallani az elengedése felől. A kihallgatóközpontban csak néhány követségi

49 == TNA KV2/3401. Robin William George Stephens levele Norman Coateshoz, 1940. június 22.

50 == A londoni Oratory School, bár nem számított elsődleges internálótábornak, a második világháború idején különösen az úgynevezett „ellenséges állampolgároknak” minősített személyek kihallgatására szolgáló helyszíneként működött.

51 == Oswald Allen Harker (1886–1968): Vernon Kell 1940. júniusi elbocsátása és Sir David Petrie 1941. áprilisi kinevezése után a Military Secret Service (MI5) főigazgatója lett.

52 == TNA KV 2/3400. Wieser Jenő kihallgatási jegyzőkönyv, 1940. július 24.

53 == TNA KV 2/3401. Alexander Cadogan magánlevele Barcza Györgynek, 1940. július 19.

képviselő látogathatta meg, például Zsilinszky Antal⁵⁴ I. osztályú követségi miniszteri segédtitkár és Bolgár. Az öngyilkossági kísérlet híre eljutott Vansittarthoz is.

1940. szeptember 13-án Guy Liddell kérte a Military Intelligence Section 8 (MI 8) Radio Security Service (Rádióbiztonsági Szolgálat) illetékes tisztjeitől, akik a jelhírszerzésért és a kommunikációs lehallgatásért feleltek, hogy fogjanak el magyar rádióadásokat; amennyiben pedig ez nem sikerül, akkor javasolni fogja Utassy eltávolítását, aki Bárdossy számára titkosított üzeneteket továbbít, továbbá köztudottan németbarát.⁵⁵ Vansittarttal és Barczával ellentétben Pritz Pál valószínűtlennek tartja, hogy Utassy nácibarát lett volna.⁵⁶ Barcza októberben elhatározta, hogy kiköltözteti a követséget a berkeshire-i Sunningdale-be.⁵⁷ A britek azt feltételezték, hogy Utassy mellett a sunningdale-i Lowoodban Ocskolicsányi Ferenc⁵⁸ és Héthelyi László⁵⁹ is használta a rádiókészülékeket. Ocskolicsányi Ferenc fizikus és Héthelyi László együttműködése Utassyval meglehetősen homályos a brit hírszerzés által írott jelentésekben. Az erről szóló információk legfőképpen a BBC magyar adásainak tartalmára és annak politikai propagandájára vonatkoznak. Végül a Rádióbiztonsági Szolgálat egyetlen rádióadást sem fogott el. Bárdossy titkára, dr. Nagy Lajos Bárdossy kérésére megpróbálta Adam de Hegedust⁶⁰, a *Szózat* és az *Újmagyar-ság* újságíróját bejuttatni a BBC-hez, aki személyes szállal kötődött Milotay Istvánhoz. Bár a britek úgy vélték, Hegedus befolyásolni tudta Héthelyi Lászlót, a kettejük kapcsolatára az amúgy is töredékes dossziében nem találtam semmilyen bizonyítékot.

1940. szeptember 23-ai jelentésében W. T. Caulfield szóba hozta az MI5 kihallgatótisztjétől, William Edward Hinchley-Cooke-tól⁶¹ eredő információkat, misze-

54 = = Zsilinszky Antal 1905. január 3-án született. 1883-ban édesanyja, Rheök Ilona férjhez ment dr. Zsilinszky Mihály szarvasi tanárhoz, történészhez. 1936. július 5-én mint miniszteri címmel felruházott fogalmazót a londoni magyar követséghez rendelték ki. Zsilinszky Antal egészen addig a londoni magyar követség titkára volt, amíg Nagy-Britannia 1941. április 6-án meg nem szakította Magyarországgal a diplomáciai kapcsolatot. A brit kormány döntése értelmében a magyar diplomáciai misszió befejezte tevékenységét Londonban, Zsilinszky azonban maradt. A polgári emigránsokat tömörítő Szabad Magyarok Egyesületét irányította. 1943-ban öngyilkos lett.

55 = = Liddell, 2005: 96.

56 = = Pritz, 2011: 195.

57 = = Barcza, 1994: 472.

58 = = Ocskolicsányi Ferenc (1897–1954): magyar fizikus, a távolbalátás kutatásának jelentős úttörője.

59 = = Héthelyi László (1909–?): a *Magyar Nemzet* elődjének tekinthető *Nemzet* alapítója és az *Esti Kurír* újságírója, aki a British Broadcasting Company (BBC) magyar osztályának volt a vezetője 1940–1941-ig.

60 = = Adam Martin de Hegedus (1906–1958): magyar író, aki később Rodney Garland álneven írt regényeket.

61 = = Edward Hinchley Cooke (1894–1955): 1939-től 1945-ig az MI5 kihallgatótisztje és jogi tanácsadó SLB-1 részlegen.

rint Wieser tudomására jutott a Barczának címzett névtelen levél esete, amelyben az áll, hogy hamarosan elengedik, és hogy Utassy szerint a levélíró német származású, és a valódi neve Wegener.⁶² Wieser mentális állapota normális volt. Három nappal később Caulfield táviratot küldött Oscar Allen Harker dandártábornoknak arról, hogy a magyar követség megkísérelte eltávolítani Wiesert a magántitkári pozíciójából, de azt nem tudhatták, hogy eltávolítása azért volt nehezen kivitelezhető – és ezt Henry Blake Tyler táviratából tudhatjuk, amit a War Office-ba (Háborús Kabinet) küldött –, mert Stomm Marcel m. kir. 14. gyalogdandár altábornagy meghíúsította azt.⁶³ Stomm és Wieser között meglehetősen jó viszony alakulhatott ki. Több mint valószínű, hogy Stomm meg volt elégedve a szolgálataival és kedvelhette őt. 1940. október 30-án megjelent a Committee Detained Friendly Aliens (Baráti Országokból Származó Külföldiek Bizottsága) előtt, amelyet Francis Lindley (1872–1950)⁶⁴ elnök vezetett.

A Lindley-bizottság jegyzőkönyvében szerepelt Láczy Gyula neve is, akit kémkedés gyanúja miatt az Aliens Order 1920 12. (5A) alapján őrizetbe vettek és fogva tartottak. 1941. január 3-án Richard Brooman-White⁶⁵ és Duncan kihallgatta Láczy Gyulát a pentonville-i fegyházban. Láczy Gyula 1891. április 4-én született Kolozsváron, később a *Gazette de Lausanne* és a *Magyar Nemzet* légügyi katonai tudósítója lett. Csalódottságának hangot adva elmondta, hogy a londoni magyar követségen eltöltött évei során igyekezett Magyarországot szolgálni, így jogában állt követelni az illetékes magyar és brit hatóságoknál ügyének felülvizsgálatát. Láczy katonai ismeretekre vonatkozó legfőbb állításai azon alapultak, hogy az 1935–1936-os abesszíniai háborúban tevékenyen részt vett, ebből kifolyólag rálátással bírt a katonai ügyekre. A brit elhárítás feltételezése szerint tekintélyes pénzügyi forrásokkal rendelkezett, azonban ez nem fedte a valóságot.

1938-ban Andorka Rudolf madridi rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter kérte Láczy Gyulát, hogy szervezzen meg egy találkozót James Malcolm Leslie Rentonnal (1898–1972), a brit Királyi Hadsereg vezérőrnagyával. Láczy kijelentette, Európa egyetlen reményét és jövőjét a jobboldali mozgalmakban látja, igaz ő megrögzött királypárti (szabad királyválasztó vagy legitimista), amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy Habsburg Róbert főherceg összekötőjeként is működött. A második világháború kitörésekor Láczy Svájcban tartózkodott, szeretett volna a Home Office-től beutazási vízumot kapni, ezért Wiesert kérte fel, hogy érdekében

62 == Walter Wegener a Siemens Schukertsnek volt az alkalmazottja, később letartóztatták, majd a brixtoni börtön után az MI5 Camp 020-as internálótáborába került.

63 == Uo. Henry Blake Tyler rejtjel távirata a War Office-ba, 1940. szeptember 20.

64 == Francis Oswald Lindley (1872–1950): konzervatív politikus és diplomata. Több országba is akkreditálta Nagy-Britannia, mint nagykövetet: Bécs (1920–1921), Athén (1920–1921), Lisszabon (1929–1931), Tokió (1931–1934).

65 == Richard Brooman-White (1912–1964): 1941-ben a MI5 (B1g) ügynöke, később a Spanyol Osztály igazgatója.

forduljon a British Councilhez. Lánczy elmondta, hogy feleségével, Lánczy Gyulánéval kötött⁶⁶ házassága tönkrement, és súlyos koszorúérgörcsben szenved, a fejében megfordult az öngyilkosság gondolatai is. Brooman ezután arról kezdte el Lánczyt kérdezni, hogy milyen nexusban áll Utassyval. Lánczy nem tagadta, hogy jól ismerte. Kijelentette, a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar kimondottan németbarát, majd Brooman rákérdezett, hogy dolgozott-e valaha Utassynak. Lánczy megerősítette, hogy átadott kényes természetű információkat; valamint megjegyezte, hogy Wieser befolyásolni tudta Utassyt. Lánczy a kihallgatása végén elmondta, hogy csak a becületét védte, és ha most szabadon engednék, azonnal végezne magával. Nem volt miért élnie. Lánczynak Magyarországon élt két nővére, akik özvegyek voltak, valamint volt egy fivére is, aki elmeógyógyintézetben volt.⁶⁷ Lánczyt a prescoti Whiston kórházban ápolták. Lánczyt valóban Utassy szervezte be. Személyi dossziéja meglehetősen töredékes, legfőképpen a pentonville-i fegyházban eltöltött idejének történetét ismerhetjük meg.

1941. február 8-án Arisztid Hubrichet⁶⁸ és fiát, Arisztid Gedion Hubrichet kihallgatta az MI5 a New Scotland Yard épületében. A kihallgatás során kiderült, hogy baráti kapcsolatot tartottak fenn Wieserrel, Weberrel és Utassyval.⁶⁹ Hubrich narratívája szerint Weber írt egyszer egy levelet, amelyet „Heil” felkiáltással zárt; azt is hozzátette, hogy Weber rendkívül németbarát. Hubrich és Wieser között egyértelműen volt kapcsolat, az egyik bizonyíték egy budapesti szabónál keletkezett számlán lévő aláírás volt Wieser kézjegyével. Amennyiben igaznak bizonyul Hubrich állítása, miszerint Weber németbarát volt, még az is meglehet, hogy Wieser is szimpatizálhatott a németekkel. Arisztid Gedion Hubrichet a 18B védelmi rendelet⁷⁰ értelmében a man-szigeti táborba internálták. Az egyik legjelentősebb kapcsolat Wiesert Weber Tiborhoz köti. Weber 1895. október 21-én Budapesten született, és szintén 1928-ban érkezett az Egyesült Királyságba. A *Pester Lloyd* budapesti német lap tudósítója 1931-ben adta be tartózkodási kérelmét. 1932-ben a Magyar Nemzeti Bank londoni levelező tagjaként előadásokat tartott Budapest és Magyarország vidékeinek szépségeiről Londonban. 1938-tól a Magyar Külügyi Társaság londoni levelező tagjaként a Népszövetség felkérésére lobbitevékenységet folytatott Magyarország érdekében. 1940-től a budapesti Angol-Magyar Bank Rt. alkalmazásában

66 == Lánczy Gyuláné Budapesten a IX. kerületében lakott a Ráday utca. 24/6. alatt.

67 == TNA KV 2/3401. Lánczy Gyula kihallgatása a pentonville-i fegyházban, 1941. január 3.

68 == TNA KV 382/249. Arisztid Hubrich dossziéját 2067-ig zárta a Foreign Office, kizárólag külügyminisztériumi engedéllyel lehet megtekinteni. 1941-ben a 60. Westbourne Terrace alatt élt Londonban.

69 == TNA KV 2/3401. Arisztid Hubrich gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 1941. február 8., 12.

70 == A Defence Regulation 18B. Ez a védelmi szabályzat tette lehetővé a gyanús személyek internálását, azaz a Habeas Corpus Act felfüggesztését.

állt, majd 1946-ban az igazgatója is lett.⁷¹ 1947-ben úgy döntött, hogy végleg elhagyja Magyarországot, hogy az Egyesült Államokban kezdjen új életet. 1950-től a Szabad Európa Rádió mellett az Amerika Hangjának (Voice of America) is dolgozott. Az 1960-es évektől Weber írásai az Egyesült Államokba emigrált magyarok által szerkesztett lapokban (*Amerikai Magyar Népszava, Függetlenség, Szabad sajtó, Magyar Hírnök*) jelentek meg, egészen haláláig. Weber Tibor 1977-ben, a New York-i Bellevue kórházban hunyt el, 82 évesen.

Weber 1940 és 1943 közötti londoni társasági életének volt egy „különös” szereplője. Vera von Schalburg⁷² Rigában született, édesapját, a cári haditengerészet ellentengernagyát az 1917-es orosz forradalom idején meggyilkolták. Vera 1940. szeptember 30-án Karl Theodore Drüke (François Deeker) és Werner Heinrich Wälti (Robert Petter) társaságában egy Heinkell 115-ös hidroplánnal Stravangerből indulva a skót Banffshire partjainál landolt, de nem sokkal érkezésük után a britek letartóztatták őket. Drüke Birminghamen keresztül eljutott Londonig, ahol azonban őt is letartóztatták. 1941. augusztus 6-án Drükét és Wältit a wandsworthi börtönben felakasztották, az ítélet végrehajtója Thomas Pierrepont volt. Nikolaus Adolph Fritz Ritter a naplójába feljegyezte, hogy Berlin cserét ajánlott fel, de a brit titkosszolgálatokat ez nem érdekelte. Vera von Schalburg ellen soha nem indult eljárás. Mindhármukat Nikolaus Adolph Fritz Ritter Abwehr-alezredes szervezte be. Vera kihallgatása során megerősítette, hogy Ritter⁷³ (fedőneve: Dr. Rantzau) szervezte be Anna Sonia de Rais-Bouillon hercegnét, majd bízta meg egy szalon létrehozásával Londonban. Érdeemes megjegyezni, hogy ekkoriban történtek kísérletek egy hasonló szalon létrehozására Washingtonban is.⁷⁴ A kihallgatótisztjei megmutattak neki egy fényképet Weberről, akit felismert. Vera von Schalburg úgy tudta, hogy a magyar követség katonai attaséja volt.⁷⁵ Ebből számunkra az vonható le következtetésül, hogy elég nagy a valószínűsége annak, hogy nem tudta vagy nem emlékezett pontosan, ki volt a magyar katonai attasé vagy annak magántitkára – vagy nem kívánta megosztani kihallgatótisztjével. Egy 1944. február 2-án kelt MI5 jelentés⁷⁶ ismét megemlíti Weber nevét, ebben arra kéri Helenus (Buster) Milmót,⁷⁷ hogy újra hallgassa ki Vera von Schalburgot Weberrel kapcsolatban, mert lehetséges,

71 == Pusztainé, 2006.

72 == Tremain, 2019.

73 == Nikolaus Adolph Fritz Ritter (1889–1974): Abwehr-alezredes a német katonai légi hírszerzés vezetője. 1972-ben megírta a memoárját *Deckname Dr. Rantzau; die Aufzeichnungen des Nikolaus Ritter, Offizier im Geheimen Nachrichtendienst* címmel, amit 2019-ben Katherine R. Wallace szerkesztett és fordított le angol nyelvre.

74 == Liddel, 2015: 99.

75 == TNA KV 2/15. SIS levele Helenus Milmónak, 1943. július 5.

76 == Uo. Vernon Kell levele Helenus Milmónak, 1944. február 3.

77 == Helenus Patrick Joseph Milmo (1908–1988): 1941-ben az MI5 B1 (b) részlegét vezette, később királynöi jogtanácsos lett.

hogy az Abwehr beszervezte – megjegyzendő, Ritter naplójában nem szerepel Weber neve semmilyen formában, mint Abwehr-ügynök.

1941. február 11-én Lengyel Aladárt is sikerült kihallgatni a pentonville-i börtönben az MI5-nak, ahol megmutattak neki egy borítékot Wieser nevével, és megkérdezték tőle, ki írta. Lengyel azt válaszolta: „Az a hölgy,⁷⁸ aki a miniszter magántitkára volt.” Jogosan merülhet fel a kérdés: miért adta ki Wieser címét Lengyel? Ugyanis több alkalommal is meglátogatta 1938-ban. Megerősítette, amit már többen is elmondtak, hogy Wieser nácibarát.⁷⁹ Megjegyzendő, hogy a személyi dossziében csak egy helyen szerepel Lengyel neve. Mindenesetre Lengyel kihallgatási jegyzőkönyvét fenntartásokkal kell kezelnünk.

Wieser 1941. május 6-án levelet írt William Godfrey címzetes püspök (később Canterbury érsek), Apostoli szentszéki küldött részére, mint a tábor kinevezett katolikus vezetőjének, akitől tájékoztatást kért, hogy a Szentszék XII. Piusz pápa nevében mekkora pénzüsszeget küldött 1941 januárjában a lingfieldi külföldi állampolgároknak létrehozott internálótáborba, és hogy kinek és milyen célra szánták az összeget. 1942. május 22-én levelet írt édesanyjának a man-szigeti táborból, amelyet egy vöröskeresztes üdvözlőlapra írt, amely Genfen keresztül tudott csak eljutni a címzetthez. A levélben felköszöntötte édesanyját a születésnapján, de nem írt sem a fogva tartási körülményeiről, sem az egészségügyi állapotáról. 1941. szeptember 10-én Wiesert katonai kíséret mellett a londoni Svéd Királyi Követség (Special Divison) osztályára vitték, ahol át szeretne volna venni a személyes tárgyait a lebombázott házából. Bolgár József azt mondta neki, hogy minden az irodájában van a követségen, és megtiltotta a belépését. Wieser megpróbált magyar nyelven beszélni Bolgárral, azonban Bolgár angol nyelven válaszolt neki – egy kísérő őrmester mindvégig vele volt. November 16-án Wieser levelet írt báró Miles Wilhelm Fredrik Wachenfeltnek,⁸⁰ aki a londoni Svéd Királyi Követség vezetője volt. A levélben mellékelte a Londonból Budapestre szóló diplomáciai útjaira vonatkozó költségszámláit és annak angol fordítását. Megkérte Wachenfeltet, hogy juttassa el a magyar külügyminisztériumba. Amikor Wachenfelt 1941. augusztus 12-én meglátogatta Wiesert a man-szigeti internálótáborban, Wieser megbízta őt, hogy nyújtson be egy kérelmet a magyar kormányhoz az ügy kivizsgálására. Wieser a levele végén rákérdezett Wachenfeltnél, hogy mi volt az oka annak, hogy őrizetbe vették, mivel 1940 júliusa óta nem kapott fizetést. Wieser jelentős pénzüsszeget kért Wachenfelttől.

78 = = Nagy valószínűséggel a hölgy nem más volt, mint Fayer Kata irodai segédnőt, aki a követséghez 1938. április 1-én lett kinevezve, és a 99. Eaton Place-ben lakott.

79 = = TNA KV 2/3401. Lengyel Aladár meghallgatása a pentonville-i fegyházban, 1941. május 26.

80 = = Miles Wilhelm Fredrick Wachenfelt (1887–1986): 1927-ben a londoni Svéd Királyi Követségen svéd mezőgazdasági attasé volt, majd később, az 1940-es években a Védelmi Hatóságok Minisztériumának misszióvezetője lett. 1947-ben a brit Royal Agricultural Society a tiszteletbeli tagjává választotta.

Először 24, majd 300 angol fontot, amely fedezte volna az ügyvédi szolgáltatás díját.⁸¹ A Home Office és a Foreign Office kész volt elengedni Wiesert egy Magyarországon fogvatartott brit Special Operation Executive (SOE) ügynökért cserébe, akit kémkedés vádja miatt ítélték el. 1943. június 24-én a Home Office küldött egy titkos táviratot Caulfield részére, hogy Wieser hazatelepítését titokban kell tartani, és hogy csakis személyes papírjait és útlevelét viheti magával.⁸² A fogva tartott ügynök Mary-Allison Walters⁸³ volt, aki a Conti utcai fegyházban töltötte büntetését. Végül 1943. augusztus 13-án Isztambulban SOE-ügynökök és a török hatóságok együttműködésével kicserélték Wieser Jenővel. Wieser 1943 utáni életéről csak annyit lehet tudni, hogy 1979. november 10-én, 74 éves korában hunyt el, és a Farkasréti temetőben nyugszik.

= = Utassy engedélyének kérdése

George Michael Warr, a Foreign Office Központi Osztályának diplomatája úgy gondolta, hogy Utassy Loránd ellen több bizonyítékot kell gyűjteni, ezért indítványozta az információgyűjtés további folytatását, ami már amúgy is folyt a magyar katonai attasé személyét illetően. 1941. március 4-én Caulfield táviratot küldött a Foreign Office-ba Henry Hopkinsonnak,⁸⁴ hogy Utassy Lorándról azt a pletykát hallotta, miszerint március végén vissza szeretne térni az Egyesült Királyságba. Utassy a Bárdossy-kormány szemében is gyanút ébresztett. Szerinte a Magyar Királyi Követtségen vannak olyan személyek, akik Berlinnek jelentenek (jelentettek?), és hogy a berlini magyar követség tudomására jutott, hogy a németek olyasmiről tudnak, amit csak a londoni magyar követségről származhat, mielőtt a Magyar Külügyminisztérium (KÜM) tudomást szerzett volna róla. Utassyra vonatkozóan Caulfield kijelentette, hogy a brit külügyminiszter alaptalannak tartja az M5/SIS gyanúját. 1940 szeptemberében Utassyt még elég vehemensen támadták, ez 1941 márciusára csillapodni látszott, azonban a Foreign Office továbbra is rossz szemmel nézte Utassyt.⁸⁵

Másnap John Addis⁸⁶ 1941. március 7-ei kelt táviratában egy tervezetről számolt be Hopkinsonnak, miszerint a Kommunikációs Osztálynak feltétlen meg kell

81 == TNA KV 2/3402. Wieser Jenő levele Miles Wilhelm Fredrik Wachenfeltnek, 1941. november 16.

82 == Uo. Home Office levele W.T. Caulfieldnek, 1943. június 24.

83 == Mary-Allison Walterst Basil Risbridger Davidson 1939-ben a Speciális Műveletek Parancsnoksága (SOE) részéről beszervezte. Fedőneve Fruit volt. Végső nyughelye a londoni Chiswick Old Cemeteryben található. Sírfelirata: „*Courage never to submit or yield*”.

84 == TNA FO 371/26625. W. T. Caulfield távirata Henry Hopkinsonnak, 1941. március 4. Henry Hopkinson (1902–1996) 1940–41 között a Foreign Office állandó helyettes államtitkára posztot töltötte be.

85 == Uo. W. T. Caulfield távirata Henry Hopkinsonnak, 1941. március 6.

86 == John Mansfield Addis (1914–1983): brit diplomata és műgyűjtő. A British Museum egykori vagyongazdálkodója volt.

tenni a szükséges lépéseket a Légügyi Minisztériumnál (British Air Ministry). 1941. március 8-án titkos táviratot küldött Caulfieldnek, amelyben azt írja, hogy csak addig tudják megakadályozni Utassy visszatérését, amíg katonai attasé, vagy ha nemkívánatos személyé válik. A Foreign Office-nak nem volt döntő bizonyítéka ellene. Amit a külügyminisztérium tehetett volna, hogy megvonja tőle a kiemelt prioritást (*high priority passage*). Március 14-én Lindley, O. R. Havers és F. Stillwell újra meghallgatták Wiesert, és megállapították, hogy a feladata az volt, hogy tájékoztassa a Magyar Királyi Honvéd Vezérkart, aki a megbízást adta, hogy jelentsen a Royal Air Force (RAF) Királyi Légierő teljesítményéről. A bizottság mindent figyelembe véve úgy döntött, hogy továbbra is őrizet alatt kell tartani.⁸⁷ Március 17-én Caulfield ismét titkos táviratot küldött Hopkinsonnak. A távirat rendkívüli jelentőséggel bír. Caulfield úgy gondolta, elérkezett az idő, hogy a Foreign Office jelentős intézkedéseket hajtson végre Utassyval szemben, aki szabadságát töltötte ekkor Magyarországon. Javaslatában az állt, hogy a brit külügyminisztérium felhívhatná Bárdossy László figyelmét az MI5 Utassyval kapcsolatos gyanújára. Utassy helyére egy britbarát diplomatát kell állítani, aki biztosítaná a két ország közötti jó diplomáciai kapcsolat fennmaradását. Ugyanezen a napon délután fél három és fél öt között Zsilinszky Antal I. osztályú követségi miniszteri segédtitkár meglátogatta Wiesert. Utassy Loránd és Zsilinszky kapcsolatáról néhány szót érdemes ejtenünk. Utassy – MI5 forrás szerint – többször is jelentett Zsilinszkyról a magyar honvéd vezérkarnak, hogy nem képviseli a magyar érdekeket, és a Német Birodalom ellen tevékenykedik.⁸⁸ 1941. október 8-án Keresztes-Fischer Lajos magyar belügyminiszter előterjesztése alapján az 1939: XIII. törvénycikk 8. §-a /1/ bekezdésének 5. pontja alapján Zsilinszky Antalt megfosztotta a magyar állampolgárságtól, azzal az indokkal, hogy német nemzetszocialista hatalmi törekvésekkel szemben felemelte a hangját. Hatálytalanítását 1946. április 28-án Rajk László belügyminiszter terjesztette elő,⁸⁹ amelyet a *Magyar Közlöny*ben közzé is tettek.

1941. március 18-án Harry Jones táviratot küldött a Downing Streetről Herbertsonnak, amelyben közölte, hogy Utassy státusza ellenére nem tekinthető kiemelt fontosságú személynek (*high priority passage*). 1941. március 21-én a Foreign Office-ből egy titkos számjeltáviratot küldtek Budapestre a brit nagykövet, Sir Owen St Clair O'Malley számára, hogy haladéktalanul lépjen kapcsolatba a magyar külügyminisztériummal Utassy ügyének tisztázása érdekében.⁹⁰ Ez a lépés gyakorlatilag a csendes kiutasítás kezdeményezését jelentette. Így nem zárható ki, de erre semmilyen információ és forrás nincsen, hogy Utassy a brit elhárítás–hírszerzés

87 = = TNA KV 2/3401. Home Advisory Committee szigorúan titkos jegyzőkönyv, 1941. március 18.

88 = = TNA KV 3/164. MI5 Source of Sloane jelentés, 1941. április 24.

89 = = MNL OL K-27.M.E. 7. 210/1941. számú határozat, 1941. október 8.

90 = = Barcza, 1994: 145.

számára is adott át kényes természetű információkat. Barcza reménykedett abban, hogy Utassy nem fog visszatérni Londonba. Március 25-én O'Malley értesítette a Foreign Office-t, hogy Utassy és felesége elhagyta Budapestet. Bárdossy elmondta O'Malleynek, hogy amikor Utassy audiencián volt nála, nem adott hangot semmiféle britellenességnek. Ezután Bárdossy egyeztetett a Honvéd Vezérkar főnökével, Werth Henrikkel Utassy ügyében, mivel a brit külügyminisztérium kérvényezte O'Malley közvetítésével, hogy Bárdossynak mindenféleképpen a vezérkar tudtára kell adnia, hogy Utassy „persona non grata” lehet a brit kabinet szemében.

1941. április 2-án Adolf Hitler nevében Otto Erdmannsdorff, a Német Birodalom budapesti követe felszólította Horthy Miklóst, hogy a Jugoszlávia ellen vonuló német haderőnek engedje meg Magyarország területén való teljes átvonulást, és emellett kérte, hogy a Magyar Királyi Honvédség csapatai csatlakozzanak a „Frühlingssturm” hadművelethez. Teleki a leghatározottabban tiltakozott a kérés ellen, utalva arra, hogy Magyarország ezzel a lépéssel nemcsak feladná addigi passzív külpolitikáját, de végleg átlépné a Rubicont, ami az országot pusztulásba vinné.⁹¹ Ugyanezen a napon Nagy-Britannia a diplomáciai viszony megszakítását helyezte kilátásba, ha Magyarország átengedi területén a Német Szárazföldi Erő (OKH) csapatait, illetve hadiállapot beállítását, ha ténylegesen cselekvőként bekapcsolódik a Jugoszlávia elleni hadműveletbe. Barcza kérvényezte a brit külügyminisztériumnál, hogy adjanak lehetőséget neki és a követség munkatársainak⁹² távozásra. Április 7-én Cadogan magához kérte Barczát, és megkérte, hogy Utassy költözzön vidékről egy londoni szállóba, mert ő a követség egyetlen tagja, akit megfigyelés alatt kívánnak tartani – később kiderült, hogy nem ő volt az egyetlen.⁹³

A sunningdale-i követségi rezidencia összes archívumát begyűjtötték és átadták a Svéd Királyi Követség számára. Április 17-én Vansittart levelet írt a külügyminiszternek, ahol kikelt a magyarok ellen: „Remélem, Ön majd kitakaríthatja országunkból ezeket az embereket. Gyanús csürhe. [...] Kérem, ne engedje, hogy bármelyikük is magyar követséget állíthasson fel Dublinban! Abból is csupán egy

91 == Uo. 492.

92 == Az első csoport (Barcza György, Utassy Loránd és felesége, valamint Wieser Jenő helyére kerülő Jankovich István) a bristoli repülőtérről indult Lisszabonba. A második csoport hajóval indult az Amerikai Egyesült Államokba. Tagjai: Sima László (239/10038/Kum), Gruben Jenő (210/5624/Kum) irodatiszt, Gruber Jenőné (211/5625/Kum), Gruber Mária Ilonka, Fayer Kata (84/115231/Kum) irodatiszt, dr. Mikó Imre (195/7870/Kum) irodasegédtszt, Mares Bianka (170/7423/Kum) irodasegédtszt, Baxa Eleonóra (470/21274/Kum) díjnok, Kovács Imre díjnok (309/13736), Wolff Károly (1/187 – 1941/195296) miniszteri tanácsos, irodavezető, Károlyi Anna Margit (21 hónapos kisgyermek), Major Ferenc komornyik (352084/154/171), Rozgonyi Mihály, a Magyar Távirati Iroda (MTI) munkatársa (1/195/022700/2550), Lakatos Gyula szakács (297/KA – 1937 – 38/048/648), Lakatos Rózsa szobalány (10/KA/1937 – 38/048/448) voltak. TNA KV 3/163. W.T. Caulfield távirata Felix Cowgillnek, 1941. június 27.

93 == Uo. 498.

harmadik kémtanya lenne.”⁹⁴ Másnap Caulfield táviratot küldött Roger Makinsnak, a brit külügyminisztérium helyettes államtitkárának, hogy előző nap megtalálták a 35. Eaton Place alatt lévő rövidhullámú rádió adó-vevő készülékeket. Vansittart vérmes magyarellenesége jelentősen hozzájárult a magyar követség távozásához. Vizsgálatunk hosszú folyamatát ezen a ponton megszakítjuk, hogy röviden felhívjuk az Olvasó figyelmét a magyar követség távozásának körülményeire. Összeségében elmondhatjuk, hogy a magyar követségről származó iratok, amelyeket a svéd követség átvizsgált, valószínű, hogy tartalmazhatott olyan információkat, amelyek sértették volna a brit érdekeket; az MI5 sloane-i forrása szerint Zsilinszky többször is ellátogatott a 35. Eaton Place-be. Jogosan merülhet fel a kérdés, mit keresett Zsilinszky az egykori magyar követség épületében az éj leple alatt.

= = Barcza György és követségének távozása

A Foreign Office egy alternatívát ajánlott fel Barczának, miszerint a külképviselet diplomatái az Egyesült Államokba távozhatnak. A javaslat elfogadása után a követség megkezdte a beutazáshoz szükséges előkészületeket. Barcza hat hónapos vízumot igényelt. Az egyik probléma ezzel az volt, hogy a követség nem rendelkezett valutával. Elsősorban a magántulajdonban lévő, valamint a követségen lévő pénzüsszegek álltak rendelkezésre, amelyek az utazás költségét tudták volna fedezni. A költségeket amerikai dollárban kellett fizetni. Mivel az angol bankjegyeket nem lehetett beváltani, Barczának engedélyt kellett kérnie, hogy angol fontban történjen a tranzakció, de a brit külügyminisztérium döntésén múlt, hogy megadja-e az engedélyt a His Majesty's Treasury (HM Treasury) Ófelsége Kincstárának és a Bank of Englandnak. 1941. április 18-án Zsilinszky Antal kijelentette, hogy ő Londonban marad. Ugyanezen a napon Barcza elhagyta az Egyesült Királyságot. 1941 májusában Barcza hazatért Magyarországra, ahol azonnali nyugdíjazását kérte, mert semmilyen formában nem kívánta tovább szolgálni Bárdossy kormányát. Barcza távozása után a svéd követség látta el a magyar érdekek képviseletét.

Az első csoport a bristoli repülőtérről indult Lisszabonba, a második csoport pedig hajóval az Egyesült Államokba. Herry Jones kérte Herbertsont, hogy mindenféleképpen tájékoztassa a lisszaboni légi attasét, ha Utassy foglalatást kérne, mert azt feltétlen meg kell tagadni tőle. Április 22-én Zsilinszky érdeklődött, hogy az Egyesült Államokba magával viheti-e a követség archívumának egy részét. A Foreign Office mérlegelte a helyzetet, és úgy döntött, hogy mindenféleképpen át kell vizsgálni az utazók poggyászait, mert elképzelhető, hogy bizalmas információkat juttatnak ki az országból, amelyek veszélyeztetnék a brit érdekeket és nemzetbiztonságot. A követség tagjai közül egyedül Sima László szerepelt diplomáciai listán. 1941. április 25-én Vansittart feljegyzésében nyíltan megvádolta Utassy mellett Barczát is, hogy „olyan felforgató tevékenységet célzó kidolgozott tervet hagyott hátra, amely

94 = = Uo. 307–308.

kémkedésre és szabotázsra is kiterjedt”. Véleménye szerint Magyarország és a náci Németország számára a brazil nagykövetség és a kubai követség diplomáciai csatornáin keresztül juttatnák el az információkat, s az a tervük, hogy a követségi állomány és az alkalmazottak egy része átmegy Amerikába, míg mások Nagy-Britanniában maradnak. Azt az utasítást kapták, hogy a lehető legnagyobb mértékben azonosuljanak a Szabad Magyarorszáért Mozgalommal, és vegyenek részt benne mind az USA-ban, mind Nagy-Britanniában. Vansittart, mint már fentebb írtuk, valóban nem szívelte Utassyt, de április 25-ére már Barcza is nemkívánatos személy lett a szemében. Zsilinszky és dr. Almássy Kálmán II. osztályú követségi titkár tevékenysége és Utassy intrikálása Bárdossy utasítására jelentősen befolyásolta Vansittartot abbéli meggyőződésében, hogy a magyar követség a brazil és kubai követségen keresztül juttatna el információkat. Az Angliában maradó csoport vezetői Zsilinszky Antal és gróf Almássy Kálmán.⁹⁵ Barcza tisztában volt Zsilinszky és Almássy maradásával, ami feltűnést és rosszallást keltett Budapesten.

Nézzük meg, mi állt Vansittart feljegyzése mögött. Bán D. András kutatásából tudjuk, hogy az is közrejátszott Vansittart véleményében, hogy ezekben a napokban egy bizonyos gróf Lónyai Károly⁹⁶ sikeresen intrikált nála Barczáék ellen. Lónyai Beneš ügynöke volt. Benešen kívül állandó kapcsolatban állt a londoni cseh emigráció más vezetőivel is, köztük Jan Masarykkal és Hubert Ripkával.⁹⁷ 1941. május elején a követség tagjai és más tisztviselők Kanadába indultak az s. s. Bayano fedélzetén, Sima irányításával. A britek figyelmeztették a kanadaiakat, hogy a Foreign Office utasításai szerint Sima László diplomáciai mentességet élvez.

1941. május 3-án a skóciai Greenock kikötőből a következő külképviseleti személyek kaptak engedélyt az Egyesült Államokba való beutazáshoz a Foreign Office Útleveél Hivatalától (Passport Office): Wolff Károly, Major Ferenc, Lakatos Gyula, Rozgonyi Mihály, Károlyi Alexander és felesége, Károlyi Margit Anna, Jankovich István.⁹⁸ 1941. május 28-án az FBI (Federal Bureau of Investigation – Szövetségi Nyomozó Iroda) 48 évig regnáló igazgatója, J. Edgar Hoover arról tájékoztatta Sir David Petrie-t, aki 1941 áprilisától az MI5 Director General of the Security Service (Biztonsági Szolgálat Főigazgató) posztját töltötte be, hogy Utassy és felesége diplomáciai vízumot kapott május 8-án. Utassy és felesége Lisszabonból hajóval indultak Havannába a Ciudad de Sevilla fedélzetén.⁹⁹ Utassyné Gyömörey Borbála visszaemlékezésében megemlítette, hogy a hajó kapitánya az összes iratot eldugta a hajó fedélzetén. Ez az állítás elég valószínűtlen, mivelhogy ha voltak is a hajó fedélzetén a magyar királyi követségről származó iratok, azokat feltételezhetően nem adta

95 == Barcza, 1994: 308.

96 == Gróf Lónyai Károly (1886–1963).

97 == Bán, 1998: 136.

98 == TNA FO 371/26625. Foreign Office levele Donald Duart McLeannek, 1941. április 25.

99 == TNA KV 3/162. S. T. Wood levele David Petrie-nek, 1941. június 17.

volna ki a kezéből a magyar katonai attasé. A külképviselet munkatársait a kanadai hatóságok Montreálban tartották, amíg a portugál beutazóvízumot ki nem állították számukra. Az amerikai vízumot a New York-i indulásig visszatartották. Barcza kérvényét, amelyben azt kérte, hogy Sima László is kapjon vízumot az Egyesült Államokba, elutasították.¹⁰⁰

= = = Összegzés

Az 1940 és 1943 közötti magyar–brit kapcsolatoknak még vannak olyan szürke zónái, amelyek a magyar történetírásban nem kaptak kellő figyelmet, ilyen feltérképezetlen terület a magyar külképviseleti személyek internált státusza. Wieser és Utassy személyes történetének vannak olyan szegmensei, amelyek részben kiegészítik meglévő ismereteinket az 1940 és 1943 közötti időszakról. Kijelenthetjük, hogy 1940 februárjában a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar vezérkari főnöke, Werth Henrik utasította újlaki Utassy Loránd vkszt. vezérkari ezredest, hogy szerezzen be rövidhullámú rádió adó-vevőket. Wieser, mint említettük, nem értett különösen a rádió adó-vevőkhöz, ő inkább az aerodinamikának volt a szakértője. Stomm Marcel vkszt. vezérkari ezredest, londoni katonai attasét több alkalommal is képviselte különböző repülőtechnikai bemutatókon Nagy-Britanniában. Láthattuk, Wieser személyes kapcsolatainak kulcsszereplői főként Weber Tibor, Láczy Gyula, Inga Siösteen, Stomm Marcel, Miles Wilhelm Fredrick Wachenfelt és Zsilinszky Antal voltak. Barcza emlékiratában azonban nem említette, milyen okok és körülmények vezettek oda, hogy a Londonba akkreditált katonai attaséval való viszonya erodálódott.

Összeségében elmondható, hogy a Wieser-ügy jelentős mértékben befolyásolta Utassy és Barcza kapcsolatát. Barcza memoárjában Wieser nem szerepel, de az világosan látszik, hogy nem gondolta róla, hogy a német fél számára kényes és bizalmas információkat ad át, ellenben Utassyt nácinak minősítette. Barcza csak később tudta meg, hogy Wieser kihallgatása során beismerte, hogy Utassy utasítására jelentett a német fél számára a brit Királyi Légierő teljesítményéről. Biztosan kijelenthető, Wieser magántitkári pozícióból való eltávolítását Stomm Marcel akadályozta meg. Utassy Loránd Nagy-Britanniából való kiutasításának körülményeiről a következőket mondhatjuk el: A Foreign Office és az M5/SIS által írott jelentésekből kiderült, hogy nem találtak közvetlen bizonyítékot ellene. Emiatt hezitálást 1940 szeptembere és 1941 márciusa között a brit külügyminisztérium és a KÜM. A Foreign Office felhívta a KÜM figyelmét, hogy Utassy már kiemelt fontosságú (*high priority passage*) személynek tekinthető, ezért a szabadságon lévő magyar katonai attasé visszatérését Nagy-Britannia kormánya nem tolerálja. Utassy Loránd nem volt a brit hírszerzés és elhárítás ügynöke, azonban a csendes kiutasítás aktusának feltételezése

100 = = Uo. Herschel Holmes levele Guy Liddelnek, 1941. június 16.

okot adhat az erre irányuló kutatások további folytatásához. Egyértelműen kijelenthető, hogy Wieser Jenő jelentett Berlinnek. Ami a kémtevékenységét illeti, nem tudni, milyen jellegű jelentéseket juttatott el, de a tényt beismerte, igaz, nem pontosította. 1992-ben Pulai Sára interjút készített újlaki Utassy Loránd feleségével, aki a következőket mondta: „A háború kitörésekor férjem elment a külügyminisztériumba, hogy engedélyt kérjen egy adó-vevő használatára, s hozzá egy tisztet, titkárnak, akit, mint kémeket elfogtak.” Utassyné Gyömörey Borbála visszaemlékezésében megemlítette, hogy a hajókapitány az összes iratot eldugta a hajó fedélzetén. Ez az állítás elég valószínűtlen, mivelhogy ha voltak is a hajófedélzeten a magyar követségről származó iratok, azokat feltételezhetően nem adta volna ki a kezéből a magyar katonai attasé.¹⁰¹ Ami a beszerzést illeti, teljesen nyilvánvaló, hogy ha beszervezték volna Wiesert és Utassyt, akkor kellett volna lennie egy fedőnévnek is, ilyen dokumentumot azonban nem találtam. Feltételezhető, hogy a magyar Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) lehetnek olyan dokumentumok, táviratok, amelyek kiegészítenék a fentebb tárgyaltakat, ami egy jövőbeli kutatás feladata lehet.

=== Levéltári források ===

Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA) [Német Szövetségi Levéltár – Katonai Levéltár, Freiburg]

RH 67/66 Handakte Major Albrecht Soltmann, 1939 [Albrecht Soltmann százados kéziaktája, 1939]

The National Archives (TNA) [Brit Nemzeti Levéltár, London]

FO Records created or inherited by the Foreign Office [A Belügyminisztérium által létrehozott vagy örökölt iratok]

KV Records of the Security Services [állambiztonsági szolgálatok iratai]

HO Records created or inherited by the Home Office, Ministry of Home

Security, and related bodies [A Belügyminisztérium, a Belbiztonsági

Minisztérium és a kapcsolódó szervek által létrehozott vagy örökölt iratok]

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

HU BFL IV. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok.

Budapest Székesfőváros tanácsi, majd polgármesteri ügyosztályainak

gyűjteményes iratai

¹⁰¹ == A Soltvadkerten élő özvegy emlékezik. Egy magyar tábornok kalandos élete. *Petőfi Népe*, 1992. június 24., 8.

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára (BMEL)
HU BMEL VIII, 3/b. Magyar Királyi József-műegyetem rektori tanácsülései,
1929–1930

Hadtörténelmi Levéltár (HL)
I. fondfőcsoport, M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke iratai, 1940

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
K-27 Minisztertanácsi jegyzőkönyve, 1867–1944

=== Hivatkozott irodalom ===

Bán, 2004

Bán D. András: *Hungarian-British Diplomacy, 1938-1941. The attempt to maintain relations.* Frank Cass Publishers, London.

Barcza, 1994

Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911-1945.* 2. köt. Európa–História, Budapest.

Czettler, 2000

Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig.* Magvető, Budapest.

Gervai, 2010

Gervai András: *Fedőneve: „szocializmus”.* Jelenkor, Pécs.

Gervai, 2023

Gervai András: *Akiket elárult a hazájuk. Sorsokba zárt történelem.*

Gondolat Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest.

Kemény, 2005

Kemény Tibor: A Juhász dinasztia és a Gamma gyár. In *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Újabb eredmények a hazai tudomány, technika és orvostörténet köréből.*

Szerkesztette: Vámos Éva, Vámosné Vigyázó Lilly.

Áron Kiadó – Országos Műszaki Múzeum, Budapest.

Faragó, 1971

Faragó László (Ladislav Farago): *The Game Of The Foxes: The Untold Story of*

German Espionage in the United States and Great Britain During World War II.
David McKay Company, Inc, New York.

Juhász, 1982

Juhász Gyula: *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájának tanulmányozásához 1936–1945.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kovács, 2023

Kovács Tamás: *A magyar kémelhárítás a II. világháború idején.*
Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat, Budapest.

Peterecz, 2019

Peterecz Zoltán: A brit titkosszolgálat magyarországi tevékenysége a második világháborúban. *Századok*, 153. évf. 5.sz. 1037-1058.

Pomogács, 2023

Pomogács Péter: A MI5 a második világháború alatt. *Nemzetbiztonsági Szemle*, II. évf. 2. sz. 70–78.

Pritz, 2011

Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág: 20. századi metszetek.*
Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Pusztainé, 2006

Pusztainé Pásti Judit: *Az államosítás előtt működött kereskedelmi vállalatok repertórium.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Révész, 2018

Révész Béla: *Jogtudósok titkai. Történetek a titkosszolgálatok és a jogtudományok neves művelőinek 20. századi kapcsolataiból.* Iurisperitus, Budapest.

Ritter, 2019

Ritter, Nikolaus: *Cover Name: Dr. Rantzau.* (Szerkesztette és fordította:
Katherine R. Wallace.) University Press of Kentucky, Lexington.

Sakmyster, 1985

Sakmyster, L. Thomas: Magyar katonatisztek és Kassa bombázása.
Történelmi Szemle, 28. évf. 2. sz. 367–373.

Szakály, 2015

Szakály Sándor: *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és*

kémelhárítás történetéből 1918–1945. Magyar Napló – Veritas Történetkutató Intézet, Budapest.

Tremain, 2009

Tremain, David: *The Life and Crimes of Vera Eriksen.* The History Press, The Mill, Brimscombe Port Stroud, Gloucestershire.

Ullein-Reviczky, 1993

Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája.* Európa–História. Budapest.

West, 2015

West, Nigel: *The Guy Liddel Diaries. Volume 1: 1939–1942. MI5's Director of Counter-Espionage in World War II.* Routledge, Oxfordshire.

==== Sajtó ====

Petőfi Népe, 1992

Kulcsszavak

=====

hidegháború, hírszerzés, kémelhárítás, Nagy-Britannia, vasfüggöny

/ The Wieser Case, 1940–1943 /

In addition to an account of Jenő Wieser's life, the article attempts to present his espionage activities in Great Britain assumed by the British secret services. In the second part, it provides additional information on Loránd Utassy de Újlak General Staff Major, later General Staff Colonel, military attaché in London and Washington (1937–1941), Mexico City (1941–1942). The article examines the circumstances surrounding his expulsion from Great Britain and concludes by reconstructing the events leading to the establishment of the Hungarian legation in the United States and Lisbon in 1941. Utassy enjoyed diplomatic immunity, so Jenő Wieser was closely monitored by the British Military Intelligence Service (MIS) in order to obtain confidential information about what confidential information the military diplomats of the second Teleki government and the Bárdossy cabinet had passed on to the Third Reich (German Empire). We know about Utassy that until the outbreak of the war there was a close relationship between Anton Reichard Freiherr von Mauchenheim Bechtolsheim (born Bechtolsheim), the German military attaché accredited to London, and Wehrmacht captain Albrecht Soltmann. After the suspension of Hungarian-British diplomatic relations, the activities of the networks operated by Hungarians in London increased significantly in Great Britain, which the Foreign Office and M5/SIS could not turn a blind eye to. The diplomatic affair of the expulsion of Wieser and Utassy fits into the history of the deterioration of diplomatic relations between Great Britain and Hungary.

Budavári Palota (korábban Királyi Palota), Magyar Nemzeti Galéria. Vajda Lajos (1908–1941) festőművész gyűjteményes kiállításának megnyitója. Előtérben balra Haulisch Lenke művészettörténész, a mikrofonnál Karátson Gábor, 1978.

Fortepan /
Magyar Nemzeti Galéria /
Adattári Gyűjtemény

==== Pap Péter István =====

/// **Hogy „minden szabadon folyjék”**

Karátson Gábor és a Duna-mozgalmak, 1985–1998

„1956-ban az ország sorsa összefonódott az egyetemes szabadság intuíciójával. 1988-ban egy másik intuícióval, ember és természet – ország és folyam – egységének gondolatával. Ettől a kis országtól egész szép teljesítmény. Valamilyen — tündökletes, habár csak sejtve sejtett — igazsághoz két ízben egészen közel hajoltunk. Ez a kettő, úgy hiszem, eredetében egy, csak megjelenésük ideje és formája volt különböző. [...] Most meg jön ez a technokrata invázió. Ismerjük már a dolgot. Legalább azt a nyolcvannyolcat már ne áruljuk el. Félig már úgyszólván kidisputálták azt is belőlünk. Hogy csak a »rendszer« miatt küzdöttünk volna a vízlépcsőrendszer ellen. Legalább most ne adjuk fel önmagunkat. Tudtuk, mit szeretnénk, és most is azt akarjuk. Az ember szellemének vissza kell térnie a természet szelleméhez.”¹ Így fogalmazott Karátson Gábor író, filozófus, festőművész 1992. október 16-án az Írószövetség Bajza utcai székházában, a Duna-mozgalom melletti kiállásként rendezett képzőművészeti kiállítás megnyitóján. Az 1956-os forradalom és a bős–nagygyarosi vízlépcső elleni tiltakozások közti közvetlen kapcsolat megteremtése különös, a politikai és történeti emlékezet megcsontosodott struktúráit keresztbe metsző gondolat, melynek sem Karátson kortársai körében, sem az emlékezetben nem volt érdemi recepciója.² Számosan voltak azok – a szamizdatis ellenzék különböző csoportjai, Krassó György és köre, a korai Fiala Demokraták Szövetsége (Fidesz) –, akik saját szerveződéseik vonatkozásában összefüggést igyekeztek teremteni az 1956-os forradalom és az 1980-as évek ellenzéki attitűdje, illetve az 1989–1990-es átmenet között, de a *single issue* mozgalomként elkönyvelt

1 == Karátson Gábor: Villámfény és öngyarmatosítás. A szöveget közli: *Duna Kör Hírlevél*, 1992. december 1., 9–11.; valamint Karátson, 1993.

2 == Megjegyzendő, hogy az 1956-os forradalomnak és szabadságharcnak nem lett – sem egy, sem több – olyasféle szépirodalmi narratívája, mint akár 1848–49 kapcsán a Jókai Mór regénye, a *Kőszívű ember fiai*. 1956 kapcsán efféle kísérletekről is kevés információ van, ezek egyike Karátson Gábor munkássága és az e tanulmányban is megidézett *Ötvenhatos regénye*. Ld. Karátson, 2005.

Duna-mozgalmak esetében ez a legkevésbé sem rögzült. Általában véve is, a Duna-mozgalmak története és benne különösen Karátson Gábor szerepe a közemlékezet perifériáira szorult a 2020-as évekre, és jobb esetben is csak lexikonszócikk mélységű információk vannak jelen velük kapcsolatban.³ (Karátson alakja ugyanakkor az ökológiával foglalkozó mai társadalmi-politikai mozgalmak szűk szubkultúrájában jól ismert, sőt elismertségnek örvend.) Ennek okai önmagukban is megérnének egy elemzést, azonban jelen vizsgálat tárgya most nem ez, hanem Karátson Duna-mozgalmakban játszott szerepe – bár e téma alighanem a felejtés és az elhomályosodás kérdéseihez is szolgáltatathat adalékokat.

Karátson Gábor az 1990-es évek elejétől az évtized végig a Duna-mozgalmak egyik leginkább látszódnó ágensének, a Duna-ügy szellemi vezetőjének tekinthető.⁴ Hogy szinte beláthatatlanul komplex, minden konvenciónak és diszciplináris megközelítésnek ellenálló alakja és életműve a társadalom-, eszme- és politikatörténet eszköztárával jól megragadható-e, felettébb kétséges. Ám a Duna ügye és Karátson, mint rendkívül egyedi közéleti szereplő, ezzel összefüggő közös története mégis erre invitálja a kései krónikást. Külön kihívás az itt elbeszéltek korszakokon átívelő jellege. Karátson 1985–1986 tájékán csatlakozott a Duna Körhöz, és szerepe a Duna-mozgalmakban, majd az abból 1998 után kialakuló ökopolitikai kezdeményezésekben végig jellegadó volt.

E tanulmány időhatárait is értelemszerűen a Duna-mozgalmak és tiltakozásaik dinamikája határozza meg. Az 1980-as évek elején a bős–nagygyarosi vízlépcsővel kapcsolatos felszólalások lassan, éles határpont nélkül váltottak jelentős méretű társadalmi mozgalomba, onnan pedig demonstrációkba. Az építkezés magyarországi részének 1989-es felfüggesztése, az azzal kapcsolatos hágai nemzetközi per és általában az 1989–1990-es átmenet nyomán kialakult pluralizmus rendkívül hullámzóvá tette a Duna-mozgalmakkal kapcsolatos fejleményeket, míg végül 1998 elején megvalósult a vízlépcsőépítéssel szembeni utolsó tömeges demonstráció. Ennek voltaképpen sikerét követően a Duna-mozgalmak a korábban ismert formájukban elapadtak, szellemi energiái és kulcsfigurái szélesebb ökopolitikai kezdeményezésekbe, pártokba, mozgalmakba kanalizálódtak, s a Duna, illetve a vízlépcső ügye egy határozott, de immár nem egyedülálló pont lett e mozgalmak ezredforduló környékén újrarajzolt problématérképén. Vagyis egy bő évtizednyi dominancia után, 1998-tól már nem a vízlépcső ügye volt a központi kérdés a hazai ökopolitikában. Az alkalmankénti vízlépcsőellenes fellépések is (igazodva az építkezési szándékok alacsonyabb intenzitásához) áthelyeződtek a szűken vett értelmiségi diskurzus, valamint a formális és informális lobbizás terepeire.

3 = = A Duna Körnek és alapítójának, Vargha János biológusnak például van angol nyelvű Wikipédia-oldala, magyar nyelvű ellenben nincsen.

4 = = Vö. Lányi, 2022: 129.

A Duna-mozgalmak és a vízlépcsőellenes tiltakozások témája annál is inkább aktuális, mivel napjainkban újra visszazivárogtak a napirendre a Dunával kapcsolatos elterelési és erőműépítési kérdések,⁵ így végképp nem haszontalan felidézni, miként alakult a Duna-mozgalmak, illetve egyik jellegzetes vezetőjének közös története. Sajátos párhuzam az 1980-as évek elejével a nyilvánosság bevonásának és az ügyel kapcsolatos társadalmi egyeztetésnek a mértéke. A nyilvánosság kérdése a mozgalom akkori fellépésében is meghatározó volt: a társadalmi közhangulat változásával egyre sokrétűbben és szélesebben jelentek meg, ami azonban már nemcsak a mozgalomban részt vevő természettudományos hátterű szakértelmiségiek, hanem a művészek, bölcsezők jelenlétének volt köszönhető. S így újra eljuthatunk Karátson szerepének modellértékéig. Különösen érdekes kérdés – a mai aktualitások s általában az 1980-as évek ellenzéki mozgalmi, az 1989–1990-es átmenet és a magyarországi civil mozgalmak története szempontjából is –, hogy milyen szerepet tölthet be egy, maximálisan bölcsező beállítottságú ember egy „környezetvédelmi” – ökológiai – mozgalomban. Ennek alapján a tanulmányban arra keresem a választ, hogy egy olyan személyes háttérrel, eszmei konfigurációval rendelkező ember tevékenysége, mint Karátson, milyen hozzáadott értéket jelentett a Duna-mozgalmakban? Hogyan járultak hozzá az ő speciális karakterjegyei és gondolatai a mozgalom közbeszédbe való beágyazódásához? Milyen összefüggéseket, fogódzókat adott a mozgalom korabeli érzékeléséhez a személye?

= = A Duna-mozgalmak történeti áttekintése

A Duna Körről és a Duna mozgalomról mind ez idáig nem született átfogó, monografikus igényű összefoglaló, így e tanulmánynak sem lehet ambíciója, hogy ezt személyes, belső ellentétekkel terhelt, hagyományos politikai törésvonalakat keresztbe metsző, informalitással és szóbeliséggel átitatott ügyet kimerítően és részletekbe menően összefoglalja. Az ugyanakkor elmondható, hogy az elmúlt években mint ha emelkedőben lenne a Duna-mozgalmakkal kapcsolatos visszaemlékező, illetve

⁵ = = Négy duzzasztót hoznának létre a Duna öreg ágán, Taraba szerint a folyó 50 százaléka a magyarokat illeti meg. *Paraméter*, 2024. szeptember 4. <https://parameter.sk/1159798/negy-duzzasztot-hoznanak-letre-a-duna-oreg-agan-taraba-szerint-a-folyo-50-szazaleka-a-magyarokat-illeti-meg/> (utolsó letöltés: 2023. november 13.); Bósi vízlépcső: kérdőjeles rendezés. *Új Szó*, 2024. szeptember 11. <https://ujso.com/kozelet/bosi-vizlepcső-kerdojeles-rendezes> (utolsó letöltés: 2023. november 13.); Magyar szakértők szerint elfogadható az a terv az Öreg-Duna rehabilitációjára, amit Taraba is támogat. *Napunk/Denník*, 2024. szeptember 16. <https://napunk.dennikn.sk/hu/4193227/magyar-szakertok-szerint-elfogadható-az-a-terv-az-oreg-duna-rehabilitaciojara-amit-taraba-is-tamogat/> (utolsó letöltés: 2023. november 13.).

történeti irodalom.⁶ Szűkebben vett tárgyunk megértése szempontjából azonban feltétlenül szükséges kompakt módon, önálló egységként áttekinteni a vízlépcső-építkezést és az ezt folyamatában leereagáló Dunamozgalmat, amely különböző, személyes és politikai okokból több szervezetre tagolódt, a teljesség igénye nélkül: Duna Kör, Nagymaros Bizottság, a győri Reflex Egyesület, Akcióbizottság a Duna védelmében, Duna Charta – történetét. Az itt felsorolt kezdeményezések sokasága miatt alakult ki a témával kapcsolatos diskurzusban a *Duna-mozgalmak* elnevezés, mely egyben a folyó és a vízlépcső ügyével foglalkozó egyes szervezetek belső és jórészt személyes jellegű megosztottságára is utal. A történet korai, 1980-as évek második felére tehető időszakában a Duna Kör számított a központi szervezetnek, az újabb alakulatok első körben 1988–1989 környékén szaporodtak el, majd az 1990-es évek a szakadások sokszorozták meg a szervezetek számát. Ezek a megosztottságok és belső dinamikák ugyanakkor történetírói eszközökkel egyelőre – megfelelő források, kellő számú interjúk, kialakult fogalmi apparátus híján – nem vagy csak nagyon nehézkesen feltárhatók. Annyi azonban bizonyos, hogy a bős-nagymarosi vízlépcső terveztének nyilvánosságra kerülése számos új embert vont be az 1980-as egyre éledező közéletébe, s végül a Duna ügye – melynek képviselője végig civil jellegű maradt, s a menet közben létrejövő politikai pártok egyike sem tudta és/vagy akarta kisajátítani – az 1989–90-es politikai átmenet központi témájává, az állampárti hatalommal szembeszegezett szimbolikus ügyek egyik legfontosabbikává vált. Az 1989-es politikai siker ugyanakkor sajátos módon be is szűkítette a vízlépcső elleni tiltakozások közbeszédben betöltött helyét, média- és tömegelérését, s néhány rövidebb, átmeneti időszakot kivéve már soha nem tudta elérni az 1989-es érdeklődés szintjét.

A vízi energia minél nagyobb mérvű hasznosítása a klasszikus modernitás 19. század végi kiteljesedésétől kezdve élénken foglalkoztatta az egyre energiaéheesebb tőkés gazdaságokat (mindenekelőtt az ipart), valamint a vízügyi szakembereket. Magyarországon konvencionális megközelítésben – figyelembe véve a vízhozamot, a természeti adottságokat – a Duna, annak is elsősorban a felső szakasza kínált lehetőséget mindezek megvalósítására. Az első tapogatózó lépések ez irányban már az első világháború előtt megtörténtek, majd az 1940-es években Mosonyi Emil vízépítő mérnök vezetésével már a tervezés is előrehaladott fázisba jutott.⁷ Az 1950-es években, a modernizáció sajátos szakaszában, a szintén roppant energiaigényes sztálinizmusban is történtek lépések az ügyben, immár az államközi

6 = = A történeti irodalomhoz lásd például: Apaydin, 2023; 2024; Mikecz, 2023; Simonkay, 2024. A frissebb visszaemlékezések közül kiemelhető még Vargha Jánosnak, a Duna Kör vezetőjének adatokban gazdag publicisztikája (Vargha, 2019), valamint a hágai nemzetközi per magyar jogászának, Nagy Boldizsárnak a gyűjteményes kötete (Nagy, 2024). Tárgyunk szempontjából is alapvető fontosságú Lányi András Karátson Gáborról írt esszékötetete: Lányi, 2022.

7 = = Vargha, 1997: 12–56.

politika szintjén, ám Gerő Ernő és a csehszlovák illetékesek közti tárgyalásokat nem követte gyakorlati megvalósítás.⁸ A hol élénkebb, hol mérsékeltebb ütemű magyar-csehszlovák egyeztetések 1977-ben végül egy államközi szerződésben öltöttek formát. A vízlépcsőrendszer a tervek szerint az alábbi nagyobb elemekből állt volna, a folyásirány szerint haladva: egy dunakiliti duzzasztómű, a bősi (gabčíkovói) erőmű, egy nagymarosi duzzasztómű és erőmű létesítése, valamint az ezekkel járó folyóelterelés és mederkibetonozás. Az építkezések gigantikus erőforrást igényeltek, csak Magyarországnak akkori áron 1000 milliárd forintjába került volna – ennek megfelelően az államközi szerződés aláírásától kezdve meglehetősen lassan indult be a munka.

A szerződést és a terveket kezdetben titkolta a hatalom, és csak évek alatt kezdett el kiszivárogni némi információ a zárt szakmai-tudományos közegekből. Az akkoriban Pilisborosjenőn élő Vargha János biológus oknyomozó-szakújságírói munkája volt szükséges ahhoz, hogy a szélesebb közvélemény is értesüljön a projektről: Vargha 1981-ben „Egyre távolabb a jótól” címmel jelentetett meg az ügyről egy írást a *Valóság* című folyóiratban.⁹ Az ezt követő három év tekinthető a Dunamozgalmak nulladik szakaszának. Ekkor még magyar területen nem zajlottak munkálatok, és az előkészítő fázisban lévő projekttel kapcsolatban a nyilvánosságteremtés nehézkes kísérlete jellemezte az ügygel foglalkozó, egymással laza kapcsolatban lévő szakértelmiségiek, tudósok, újságírók tevékenységét. A vízlépcsőről szóló nyilvános beszéd fokozódó korlátozása azonban 1984. augusztus elsejével életre hívta a Duna Kör, amelynek Vargha János lett a vezetője, és ekkor még főleg az ügyre valamelyest rálátó szakértelmiségiek – hidrológusok, építészek, mérnökök, közgazdászok – voltak a tagjai. A Duna Kör bátor kiállásáért már 1985-ban megkapta az alternatív Béke Nobel-díjként is ismert *Right Livelihood Award*-ot.¹⁰

Az 1984-től 1989 tavaszáig tartó első szakaszban a felgyorsuló építkezések, te-reprendezési munkálatok intenzívebbé tették a Kör tevékenységét is: időnként hatóság által ellehetetlenített tiltakozó akciók, aláírásgyűjtések, szakmai szervezeteken keresztül lefolytatott lobbitevékenység, illetve újabb tagok csatlakozása és a tömegbázis kiszélesedése jellemezte ezt az időszakot. 1984-ben szamizdat periodika is indult, *Duna Kör Hírei* címmel.¹¹ A vízlépcső elleni nyíltabb fellépésre való bátorítást, egyben növekvő aggodalmat hozott az osztrák Österreichische Donaukraftwerke AG bekapcsolódása. A cég a Hainburgban létesítendő, osztrák környezetvédők tiltakozásai hatására leállított vízerőmű helyett 1986 tavaszán beszállt a nagymarosi projekt finanszírozásába, a magyar fél számára meglehetősen előnytelen konstrukcióban.

8 == Deák Bárdos, 2002.

9 == Vargha, 1981.

10 == <https://rightlivelihood.org/about-us/who-we-are/> (utolsó letöltés: 2023. november 13.).

11 == Danyi, 2023: 281–282.

Ideiglenes Duna-meder létesítése a bős–nagyvarosi vízlépcsőrendszer építéseinél, 1988 első felében

Fortepan / Vimola Károly

Bár időközben szervezetenként is megszaporodtak a környezetvédő mozgalmak – a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság környezetvédő csoportja vagy a már fentebb említett Nagymaros Bizottság és a Reflex Egyesület –, és az állambiztonság is többször megkísérelte a Duna Kör belső megosztását,¹² a Duna ügye 1988-ra a magyar közbeszéd egyik legfontosabb témájává vált. Ezt jelezte a Duna Kör 1988. májusi, több ezer főt mozgósító tüntetése is, amely a Vörösmarty térről indulva az Andrássy úti osztrák nagykövetséghez érkezett be, tiltakozva az osztrák kormány és a Donaukraftwerke vízlépcsőépítésben játszott szerepe ellen. Ez a megmozdulás volt az első tömeges nagyszámú demonstráció a budapesti utcákon 1956 óta.

1988. szeptember 2. és 4. között nemzetközi együttműködésben, Budapesten konferenciát rendeztek a vízlépcsőről, amely megszólalási lehetőséget biztosított a támogatóknak, ellenzőknek és az érdeklődő civileknek. A konferencia jelentőségét mutatja, hogy bő egy héttel később, szeptember 12-én az Országház előtti demonstráción már több tízezer ember tiltakozott a vízlépcső ellen. Ez a tüntetés az az évi

¹² == ÁBTL 2.7.1. I. s. VIII/a/27.t. – 45-78/10-27/1986. 27. számú összefoglaló NOIJ, 1986. október 3.; ÁBTL 2.7.1. I. s. IX/a/26.t. – 45-78/10-57/1987. 57. számú összefoglaló NOIJ, 1987. március 20.

júniusi, romániai falurombolás elleni tüntetéssel együtt a magyarországi szovjet típusú rendszer válságperiódusának fontos, szimbolikus állomásává vált. A konferencia után elindított, építkezéssel szembeni tiltakozó aláírásgyűjtést 1988 végére százezren írták alá. 1988 novemberében a Duna Kör törvényileg bejegyzett társadalmi egyesületté vált. A Grósz Károly vezette kormány javaslatára, Horn Gyula akkori külügyminiszter előterjesztésére a Parlament 1988 őszén még az építkezések felgyorsításáról döntött, de a következő év májusára Németh Miklós kabinete, meggyőződve az ellenérvek jogosságáról, felfüggesztette a nagygyarosi építkezéseket.¹³ Ezzel lezárult a Duna-mozgalmak első, látványosan eredményesnek mondható időszaka, ahol sikerült az ügy mellett tömegeket mobilizálni, és a politikai átmenet jelentette kedvező körülményeket kihasználva, érdemben nyomást tudtak gyakorolni a döntéshozókra.

12

Tiltakozz velünk!

A bős-nagygyarosi vízellátás építése ellen demonstrációt rendezünk

A NAGYGYAROSI VÍZELLLÁTÁSI RENDSZER ÉPÍTÉSÉNEK KEZELÉSE ÉLŐ SENET HASÍTOTT AZ ORSZÁG TESTÉN. A MAGYARORSZÁGON PÉLDÁTLAN MÉRLETŰ BERUHÁZÁS, A DUNAKANYAR ÉS SZIGETKÖZ TÖNKRETETÉLE, EGY ORSZÁG IVÓVÍZKÉSZLETÉNEK VESZÉLYEZTETÉSE MELLETT GAZDASÁGI CSŐDÖS TÁRSZINTATJA AZ ORSZÁGOT.

ELISMERT SZAKÉRTŐK, KÖRNYEZETVÉDŐK, ÁLLAMPOLGÁROK FIGYELMEZTETÉSE, ÉVEK ÓTA TARTÓ TILTAKOZÁSA HIÁBÁVALÓ VOLT, EGY ROSSZ DÖNTÉSHEZ, EGY KÖZEL 40 ÉVE SZÜLETETT EGYEZMÉNYHEZ RAGASZKODVA A MAGYAR VEZETÉS AT ELKÖVETKEZŐ ÉVTIZEDEKRE UJABB FŐLÖSLEGES ADÓSSÁGOKAT ZÓDIT A MAGYAR NÉPRE.

AZ UTÓBBI IDŐK SZOVJET DÖNTÉSEI BIZONYÍTÁK, HOGY A ROSSZ ELHATÁROZÁSOK FELÜLBÍRÁLÁSA A HATALOM POLITIKAI HITELET NÖVELI. A MÁR ELKÖLTÖTT ÖSSZEGET ELTÖRÖLNEK A BERUHÁZÁS KÖZEL SZÁZMILLIÁRDOS ÖSSZKÖLTSEGE ÉS A VELEJÁRÓ FELBECŰLHETETLEN KÁROK MELLETT, EZT AZ ÖSSZEGET PL... AZ IPAR KORSZERŰSÍTÉSÉRE, AZ EGÉSZSÉGÜGY ÉS A SZOCIÁLIS HELYZET JAVÍTÁSÁRA LEHETNE FORDÍTANI.

MÉG NEM KÉSŐ!!! A MAGYAR KORMÁNY TÖRTÉNELMI LEHETŐSÉGE A HUSZONNEGYEDIK ÓRÁBAN, HOGY SEMMISÉ NYILVÁNYITSON EGY OLYAN DÖNTÉST, MELYNK MEGVALÓSÍTÁSÁÉRT A JÖVŐ NEMZEDÉKENEK TARTOZIK FELELŐSÉGÜEL. A NAGYGYAROSI ÉPÍTKEZÉS A DÖNTÉSHOZÓK FELELŐTENSÉGEK ÉRŐK EMLÉKMÖVÉ VÁLNA ÉS TÁRSADALMUNK TETHELTENSÉGEK JELKÉPEKÉNT EMLÉKEZTETNE RÁNK A JÖVŐ NEMZEDÉKEKET MELYEK ELLEN EZT A BŰNT ELKÖVETJÜK.

EZÉRT FORDULUNK MINDAZOKHOZ, AKIK FELELŐSÉGET É...EZNEK NEMZETÜNKÉRT, TÁMOGASSÁK TILTAKOZÁSUNKAT!

KÖVETELJÜK A NAGYGYAROSI ÉPÍTKEZÉS LEÁLLÍTÁSÁT !!!

FEJEZZÜK KI BÉKÉS FELVONULÁSSAL AKARATJUNKAT! TILTAKOZÓ JEGYZÉKET NYÚJTUNK ÁT AZ ÉPÍTKEZÉST ÖNÖS GAZDASÁGI ÉRDEKBŐL PÉNZELŐ AUSZTRIA NAGYKÖVETSÉGEK, AZONKIVÜL ÁLLÁSFOGLALÁSUNKAT ELJUTTATJUK A HIVATALOS SZERVEKHEZ VALAMINT A SAJTÓHOZ.

**AKI FENTTEKKEK EGYETERT, GYŰLEKEZZEK BÉKÉS TILTAKOZÓ MENETRE
1988. MÁJUS 27-ÉN DÜ... 4 ÓRÁKOR A BUDAPESTI VÖRÖSMARKY TERÉN !!!**

A BACSZY-ZSILNIEKI TÁRSASÁG
KÖRNYEZETVÉDŐ CSOPORTJA
ÉS A
DUNA-MOZGALMAK

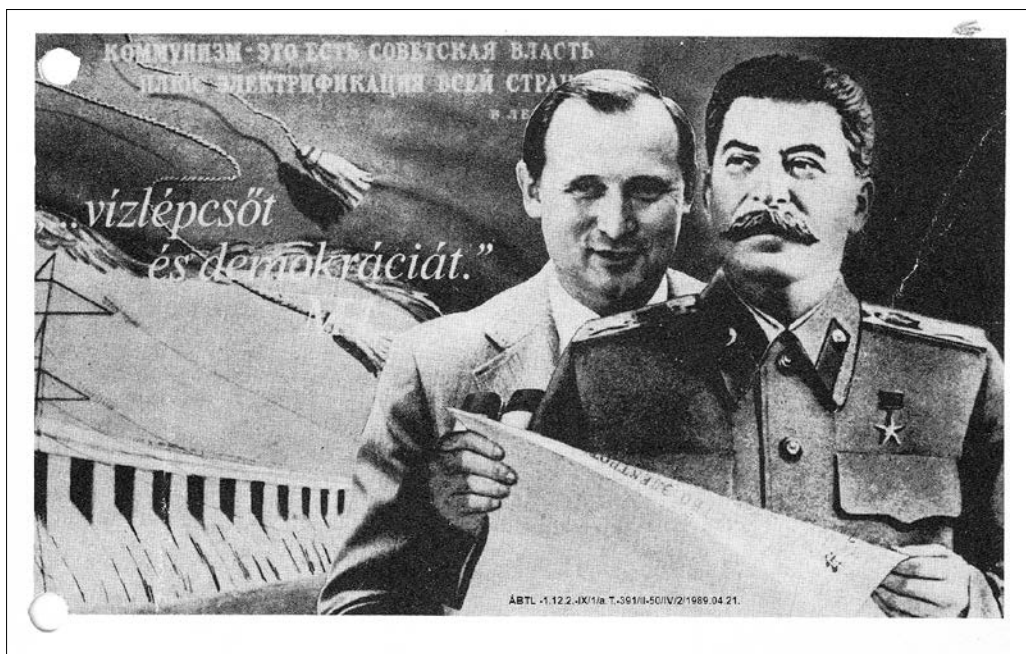
A-37 ÁBTL -4.1. A-3375

Tiltakozz velünk! szórólap

ÁBTL 4.1. A-3375

Az 1989 tavasza és 1992 ősze közti három és fél évben – a mozgalom történetének második szakaszában – a Duna Kör és a többi dunás szervezet némileg passzívabb szerepre kényszerült. Mivel a Kör tagjainak többsége nem vállalta a párttá alakulás felelőségét, az egyesület befolyása a nyilvánosságra mérséklődött; monitorozta az osztrák és (cseh)szlovák oldal építkezéseit, és tüntetésekkel, aláírásgyűjtésekkel próbált nyomást gyakorolni a két szomszédos országra a nagykövetségeik elé szervezett tüntetésekkel, illetve a magyar kormány határozottabb diplomáciai lépésekre való bátorításával. Ez utóbbi kapcsán nem is volt sikertelen: az Antall-kormány 1992 májusában felmondta az 1977-es egyezményt. 1992 októberében még egy látványosabb tüntetésre került sor, ekkor egy több napon át tartó mozgó demonstráció keretében a Dunakanyarba vonultak ki a mozgalom tagjai és szimpatizánsai.

¹³ = Németh, 2014: 205–208.

Dózsa Tamás grafikus, ÁBTL 1.12.2. – IX/1/a. t. – 391/II-50/IV/2/1989.04.21._16/6
 Duna Kör-tag által az 1988-as (Maróthy László a bős–nagygyarosi vízlepcső elleni
 májusi tüntetésre tervezett plakát, tiltakozó képeslapon)
 amely Maróthy László környezetvédelmi és vízgazdálkodási
 miniszter egy korabeli cinikus kijelentésére reflektált¹⁴

A Vladimír Mečiar vezette Szlovákia¹⁵ a magyar döntésre válaszul az év október 23. és 25. között, felvízi helyzetével visszaélve, egyoldalúan elterelte a Dunát és üzembe helyezte a bős-i erőművet, egyben az inaktív dunakiliti duzzasztómű helyett beindította a szlovák oldalon korábban felépített dunacsúnyi duzzasztót.

¹⁴ = = „Amire még emlékszem, hogy volt egy nagygyarosi tüntetés is, az azt hiszem, '87. vagy '88. április 5-én volt, vonatokkal vittük az embereket föl. Ott volt a maróthys nagy plakát kifestve a Sztálinnal. Ez volt a legdurvább plakát, amit terveztem, azért, mert a Maróthy László, aki miniszter volt akkor, azt merte mondani egy felszólalásában a parlamentben, hogy »erőművet és demokráciát!«, és ez az embereknél, hát kiverte a biztosítékot, nálam is abszolút. A legcinikusabb valami, ami létezett. Én akkor megcsináltam a plakátot úgy, hogy rajta volt a Sztálin meg nem tudom, milyen erőmű és ő, és hát ez nagyon kemény volt.” KAGAK DMD, Dózsa Tamás-interjú, d. n.

¹⁵ = = 1990. március 29-én megalakult a Csehszlovák Szövetségi Köztársaság, benne a jelentős belső autonómiával rendelkező két tagköztársasággal, a Cseh, illetve a Szlovák Köztársasággal. A teljesen önálló Szlovákia de jure végül 1993. január 1-gyel alakult meg, de a megelőző hónapokban Prága fennhatósága már szinte csak névleges volt a Mečiar vezette szlovák kabinet felett – s így volt ez a Duna és a vízlepcső ügyében is.

(Mindezt nevezték „C variánsnak”.) A döntés komoly csapás volt a Duna Körnek nemcsak a visszavonhatatlan környezeti kártételek miatt, hanem mert egyes mozgalmi vezetők korábban irreálisnak tartották a „C variáns” üzembe helyezését, „papírtigrisnek” nevezve azt. Ez jelentősen erodálta a Duna-mozgalmak tekintélyét és amúgy sem túl erős belső kohézióját, amely a Duna-mozgalmak története 1992 ősze és 1997 ősze közé eső harmadik szakaszának legalapvetőbb tendenciája volt. A magyar kormány 1993 áprilisában a hágai Nemzetközi Bírósághoz fordult az egyoldalú elterelés miatt. Az Antall-kormány jóvoltából a perben dolgozó magyar delegációban több, a mozgalmakhoz kötődő – ha tetszik, *dunás* – jogász is helyett kapott.

A perben 1997. szeptember 25-én született ítélet. A hágai Nemzetközi Bíróság kimondta: a nagymarosi duzzasztót nem kell megépíteni, ha az visszavonhatatlan környezeti károkat okozna, ugyanakkor Magyarország jogtalanul lépett ki a nemzetközi egyezményből, de Csehszlovákia is jogtalanul helyezte üzembe a bősi erőművet. A „visszavonhatatlan környezeti károk”-ra való hivatkozás azonban valódi jogi lehetőséget adott a magyar félnek, hogy kitartson amellett: nem építi meg az erőművet.¹⁶ A két kormány – európai uniós közvetítéssel – újfent kétoldalú tárgyalásokat kezdett, ám Budapesten ekkor már az a Horn Gyula volt a miniszterelnök, aki az 1988-as kormány-előterjesztés parlamenti benyújtója volt. A per időszaka alatti bénultság és a homályos kilátások ekkorra már visszavonhatatlanná tették a korábbi, személyes ellentétekre visszavezethető szakadásokat a mozgalmon belül: Karátson Gábor 1997 őszen megalakította a Duna Chartát, és aláírásgyűjtésbe kezdett annak érdekében, hogy távol tartsa a magyar kormányt attól, hogy esetlegesen újrakezdje a nagymarosi építkezéseket. Erre az időszakra tehető a Duna-mozgalmak negyedik szakaszának kezdete, amely az 1998-as országgyűlési választásokig tartott. A periódus fő konfliktusforrása a Nemcsók János kormány megbízott által a szlovák féllel folytatott tárgyalások voltak, melyekről – hasonlóan az 1988 előtti időszakhoz – 1997 őszen és 1998 telén alig szivárgott ki információ, s ami mégis, az aligha tölthette el bizakodással a dunásokat. Bár országgyűlési választási kampány folyt, a Duna Charta – amely ekkorra átvette a vezető szerepet a Duna Körtől – folyamatosan szervezte a tiltakozó akciókat, aláírásgyűjtéseket mind a tárgyalások titkosságával, mind az építkezés lehetséges folytatásával szemben.

A legnagyobb, több tízezres tüntetésre 1998. február 28-án a Kossuth téren került sor, ahol a dunások mellett a kormánykoalícióban lévő Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) jellegadó figurái, környezetvédelem mellett elkötelezett vagy éppen a hivatalban lévő kormánnyal elégedetlen állampolgárok olvadtak egy tiltakozó tömeggé. A demonstráció váratlan sikerének hátterében az állt, hogy előző nap a *Népszava* részleteket közölt a Nemcsók-féle tárgyalásokról kiszivárgott informá-

¹⁶ = = Nagy, 2024: 126–136.

ciókból.¹⁷ Ezekből világossá vált: a Horn-kormány még a választások előtt megállapodást akar kötni Szlovákiával, és szándékosan kihasználatlanul hagyva a hágai ítéletben rejlő jogi lehetőségeket, hogy mégis megépítse a vízlépcsőt Nagymarosnál. A kampányhajrá felfokozott hangulata, a kormánnyal szembeni indulatok, a nagyobbik koalíciós partner, a Magyar Szocialista Párt (MSZP) és kisebbik SZDSZ között állandósult feszültségek egy váratlanul széles körű és sokszínű közösséget hoztak össze, mely az akkori jobboldal bizonyos részeire is kiterjedt. Ebben az is közrejátszott, hogy a Duna Charta nevében Lányi András februárban formálisan is segítséget kért a demonstrációk szervezéséhez a jobboldali körökben nagy tekintélynek örvendő Makovecz Imre vezette Nemzeti Egység Mozgalomtól, akik közül sokan részt is vettek a február 28-i tüntetésen.¹⁸ Rajtuk és persze a dunásokon, környezetvédőkön, a velük szimpatizáló, de pártokon és mozgalmakon kívüli polgárokon túl az SZDSZ-hez köthető értelmiségiek, véleményvezérek is megjelentek a Kossuth téri eseményen. Feltűnést keltett és egyben utólagos, nagy részben Karátson Gábor személye körül kicsúcsosodó konfliktusok forrásává is vált, hogy a Csurka István-féle Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) zászlói és kisebb létszámban szimpatizánsai a szervezők számára is váratlanul megjelentek a helyszínen – minden bizonnyal kevésbé a Duna-ügy melletti elkötelezettségük, sokkal inkább a zavarkelés, illetve a kormánnyal szembeni heves ellenérzéseik kifejezése miatt. (A Duna Chartának korábban és később sem volt semmiféle kapcsolata a MIÉP-pel.) Akárhogy is, a tüntetés közönségében az MSZP szimpatizánsain kívül az akkori magyar közvélemény minden pártja, árnyalata, közössége képviseltette magát.

1998 májusának közepén, vagyis az országgyűlési választások két fordulója között aztán a Duna Charta három vezetője, Hajósy Adrienne, Karátson Gábor és Lányi András – reagálva Horn Gyula miniszterelnök ama kijelentésére, hogy az MSZP választási győzelme esetén mindenképpen megépítik a vízlépcsőt – sajtóközleményben hívták fel a figyelmet arra, hogy „mindazok, akik felelősséget éreznek jövőnkért, vegyék fontolóra, mekkora veszélyt jelent, ha az ország vezetését ismét azokra bízjuk, akiknek a kezében összpontosul a gazdasági hatalom és a tömegtájékoztató eszközök túlnyomó része”.¹⁹ Ezt a közleményt azonban a Vargha János-féle Duna Kör, de a Duna Charta több tagja is sérelmezte, mondván, az nyílt és közvetlen beavatkozás a választási kampányba, különösen annak kiélezett finisében.

A Duna Charta akciói végül ezzel együtt is éket tudtak verni a két koalíciós partner amúgy sem túl erős kapcsolatába, így sikerült elejét venni az építkezések

17 == Nem találkoztak a miniszterekkel a meghívott környezetvédők. A magyar delegáció vezetői ma is tárgyalnak Dunakilitiről Pozsonyban. *Népszava*, 1998. február 27., 2. Másnap még több információ látott napvilágot a tárgyalásokról: Előzetes megállapodás Pozsonnyal. *Népszava*, 1998. február 28., 1.

18 == Lányi András szóbeli közlése, 2025. március 12.

19 == A Duna Charta nyilatkozata. *Magyar Nemzet*, 1998. május 19. 4.

esetleges választás előtti megindításának.²⁰ A kampányban zajló tüntetések körüli feszültségek azonban a Duna-mozgalmak utolsó szellemi, személyes és ideológiai tartalékait is felemésztették. A Chartának azok a tagjai, akik közelebb álltak az MSZP–SZDSZ-kormányhoz, a MIÉP Duna Charta számára is kellemetlen feltűnése, az ügy kampánytémává válása, a nyílt tüntetések országgyűlési választási eredményre gyakorolt – vélt vagy valós – hatása miatt végleg eltávolodtak a Duna-mozgalmaktól. Az 1998 tavaszán hivatalba lépő Orbán-kormány valóban levette a napirendről a nagymarosi építkezést. Ezzel pedig a Duna és a vízlépcső körüli történések is más formát öltöttek az elkövetkező években, évtizedekben. Mivel az építkezések megindulásának közvetlen veszélye az ezredforduló környékén tartósan elhárulni látszott, a dunások és mozgalmuk betagozódtak a szélesebb ökopolitikai kezdeményezésekbe, s ha (például a szigetközi elterelések kapcsán) a folyó vagy a vízlépcső ügyében fellépésre volt szükség, akkor azok már nem nagy tömegtüntetések, széles körű petíciók, sokkal inkább személyes lobbitevékenység formájában valósultak meg. 1998-cal lezárult a Duna-mozgalmak vízlépcső-építkezéshez szorosan kötődő, 1983–84-ben kezdődött, aktív, tömeges, single issue korszaka.

= = Karátson Gábor pályaképe

Ahhoz, hogy érdemben megvizsgálható legyen Karátson szerepe a Duna-mozgalmakban, elengedhetetlen személyes háttérének és pályájának rövid összefoglalása. 1935. május 21-én született Budapesten, dr. Karátson László jogász – a politikai rendőrség egy kései feljegyzése szerint „Horthy idejében miniszteri osztálytanácsos”²¹ – és Olgyai Eleonóra gyermekeként.²² Édesanyja Budapest második világháborús ostroma során, 1945 elején egy bombatalálatban súlyosan megsebesült és néhány nap múlva elhunyt. Anyai nagyanyja, aki német származású volt, így fokozottan részt vállalt a nevelésében, amelynek köszönhetően a svájci–osztrák–délnémet kultúra – különös tekintettel olyan 16. század eleji képzőművészek munkásságára, mint Albrecht Dürer, id. Lucas Cranach, Albrecht Altdorfer – elemi szinten volt jelen fiatalkori mindennapjaiban. Már kisgyermekként találkozott az ősi kínai és japán kultúrával, képzőművészettel és a távol-keleti filozófiai írásokkal. Mint önéletrajzában külön is említi, művészetek iránti fogékonyságát fokozta, hogy anyai nagyapja, Olgyai Viktor, a Képzőművészeti Főiskola tanszékalapító grafikusa volt.

20 == Horn, 1999: 467.

21 == ÁBTL 3.1.9. V-150384/1. Jelentés Forintos György és társai ügyében, 1957. október 7. Máshol „polgári származásról”, az „ellenforradalom alatt is ellenséges magatartásról”, megint máshol „osztályidegen származásról” szólnak a feljegyzések. ÁBTL 3.1.9. V-150384/1. Összefoglaló jelentés, 1959. január 9.; ÁBTL 3.1.5. O-16797/1. Tájékoztató jelentés az ellenforradalmi fegyveres góccokról és szervezetekről a vizsgálati ügyek tapasztalatai alapján, 1958. május 17.

22 == KAGAK, Karátson Gábor író, festőművész önéletrajza.

A fentiekből és a szépirodalmi életmű önéletrajzi ihletésű utalásaiából²³ is világos lehet, hogy családja Magyarország 1947 utáni szovjetizálásával szemben komoly ellenérzésekkel viseltetett, többek közt a várható deklasszálódás és az értékrendbeli szakadékok miatt is. Kiemelt gyermekkori hatásként rögzítette még Karátson a Leonardo da Vinci és Rembrandt munkáit bemutató albumokat, kiállításokat.

Mindezek ellenére, mint később nyilatkozta, a gimnáziumi időszakában inkább már irodalmári pályára készült. A magyar–német szakra – egy sikertelen építésztechnológiai jelentkezést követően – fel is vették, ám hamarosan az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Állam- és Jogtudományi Karára (ÁJK) irányították át.²⁴ Huszonegy éves korában a jogi karon érte 1956 forró ősze. A forradalmat megelőző napokban előkészítője, majd alapítója volt a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségének (MEFESZ), ezzel párhuzamosan – bizonyos értelemben megelőlegezve a Duna-mozgalmakban betöltött szerepét – *közvetített* a Műegyetem, a bölcsész- és a jogi kar hallgatói szervezetei között. Az ELTE ÁJK Forradalmi Bizottságának is tagja lett, részt vett a forradalom számos eseményében.²⁵ A november 4-i szovjet inváziót követően is aktív maradt, további ellenállásra buzdító verseket, röpiratokat írt; december végén közreműködött a csepeli munkássztrájkban is.²⁶ 1957 őszén le tartóztatták, és első fokon három, másodfokon másfél év börtönbüntetésre ítélték, amelyet a váci, majd a márianosztrai börtönben töltött le.²⁷ Különös módon, saját beszámolóíja szerint a Duna a váci időszak alatt lett először igazán lényegi része az életének: fogsága alatt, a Duna mentén elhelyezkedő börtönben végzett rabmunka keretében fizikailag is közel került a folyóhoz, ami egyrészt a munkavégzés (a rakodómunka) helyszínévé vált, másrészt azonban a természethez s ezen keresztül a szabadsághoz fűződő kapcsolatát is megerősítette. Később, még mindig a váci fogsága alatt, már dunai hajókon is végzett rabmunkát.

A börtönből kikerülve nem folytathatta egyetemi tanulmányait, egy átmeneti időszakban fizikai munkásként, majd színházi statisztaként dolgozott. Szépírói ambícióit feladta: „Az a szörnyű érzés fogott el, hogy magyarul már csak hazudni lehet. És ez így is volt. Viszont akkor mitévő legyen az ember? [...] Festő lett belőlem, ne kelljen többé a mindenkori nyomozóhatóságok kérdéseire kitérő válaszokat adnom; egyáltalán, ne legyen közös nyelvem »velük«.”²⁸ 1963-ban feleségül vette Granasztói Szilvia bábművész-pedagógust, akitől két gyermeke született. A családi

23 == Erről lásd főleg Karátson, 2005.

24 == „Az akkoriban dívó »átirányítással« végül a jogi karon kötöttem ki.” KAGAK, Karátson Gábor író, festőművész önéletrajza.

25 == KAGAK EDK III/4/5. Az 1956-os Intézet Oral History Archívum interjúja Karátson Gáborral; Karátson, 2005: 367-373.

26 == ÁBTL 3.1.9. V-150384/1. Jelentés Forintos György és társai ügyében, 1957. október 7.

27 == ÁBTL 3.1.9. V-150384/1. Összefoglaló jelentés, 1959. január 9.

28 == Karátson, 2005: 242, 423.

állapotában beállt változások miatt állandó munkahelyet kellett szereznie a festő-művészi tevékenysége mellé, ám erre börtönből nemrég szabadult 56-osként korlátozottak voltak a lehetőségei. Baráti közvetítésnek köszönhetően lektori állást vállalt a Corvina Kiadónál, ahol főleg művészeti tárgyú könyveket fordított. Saját érdeklődése nyomán mélyebben is megismerkedett a kínai kultúrával és nyelvvel, melynek eredményeképp magyarra fordította és kommentárokkal látta el Lao-ce *Tao Te Kingjét*.²⁹ Festészetében újabb hatások érték ekkortájt: Vajda Lajostól, a svájci festő-grafikus Paul Kleetől vagy kortársától, Maurer Dórától.³⁰ Hozzákezdett egy Altdorferről szóló szépirodalmi műhöz,³¹ és feltehetően ekkor keletkeztek az 1989 után kiadott önéletrajzi regényeinek első változatai is. Karátson törekedett különböző érdeklődési területeinek – grafika, szépirodalom, német kultúra – szintetizálására, amelyet az Altdorfer-regényen túl a Fausthoz készült illusztrációi is jól példáznak.

Ekkoriban mélyült el természetszeretete is, mely nála egyszersmind metafizikai keretet kapott, összekötve a megvalósult szocializmus mélyen átgondolt civilizációkritikai megközelítésével, a technikai-természettudományos, strukturalista kor-szellem tradicionalizmust, ökológiai szemléletet, keleti bölcseletet, 19. századi (német) fenomenológiai filozófiát és a magyar nemzeti-függetlenségi hagyományokat magában foglaló opponálásával. Összefüggésben azzal, hogy szenvedélye lett a dunai evezés, ökológiai filozófiája személyes bevonódással is párosult: a természetet, a folyót – mint azt több írásában kifejtette – saját maga testeként, organizmusaként fogta föl.

Bár közéleti aktivitása minimális szintre szorult, teljesen azonban nem került ki az alternatív, kevésbé rendszerkonform művészvilágból, annak periferiáján mozgott az 1970-es, 80-as években. Kimutatható, bár nem túl erős szálak fűzték a Halász Péter által koordinált avantgárd színházi csoporthoz is.³² Kapcsolata volt – párhuzamosan olyan későbbi dunásokkal, mint Endreffy Zoltán vagy Sólyom László – a Galántai György képzőművész-performer körül kialakult körhöz, gyakran látogatta az általuk létrehozott Balatonboglári Kápolnatárlatokat, majd Artpool néven futó kiállításait.³³

Erős modernizációkritikával átitatott ökológiai szemlélete, szovjetellenes beállítottsága, az alternatív kulturális szcénával való kapcsolatai szinte predesztináltak arra, hogy az 1980-as évek közepén csatlakozzon a Duna Körhöz, amelynek az 1980-as évek legvégétől meghatározó szereplőjévé vált. Az 1989–1990-es átmenetet követően elkezdődött könyveinek kiadása, részleges írói, festői kanonizációja. A Duna-mozgalmakkal és az ökológiával kapcsolatos közéleti aktivizmusa a 2000-es

29 == Lao-ce, 1990.

30 == KAGAK, Karátson Gábor író, festőművész önéletrajza.

31 == Karátson, 1981.

32 == ÁBTL 3.1.5. O-16268/2. Jelentés, 1974. március 29.

33 == ÁBTL 3.1.5. O-19618/1. Jelentés, 1980. február [d. n.].

évek közepéig meghatározó volt, alapító tagja és emblematikus arcává vált a Véd-egyletnek, amely tevékeny háttérszervezete volt a 2005-ös államfőválasztásnak, és egy későbbi parlamenti párt megalakulásának.³⁴ 1992-től 2003-ig a Pécsi Egyetemen és az ELTE-n kínai filozófiát tanított, és a Képzőművészeti Egyetemen is vezetett kurzusokat; részt vett az ELTE humánökológia szakjának beindításában.³⁵ Tagja lett a Magyar Képzőművészeti Szövetségnek, a Szinyei Társaságnak és a Magyar Festők Társaságának is, amelynek 1994-től 2002-ig elnöke is volt. 1990 után számos kitüntetést kapott, többek közt Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztjét (1995), Munkácsy Mihály-díjat (2003), József Attila-díjat (2003) és Kossuth-díjat (2005). 2015-ös halálát követően emlékezete, ha szűk körben is, de határozott kontúrokat kapott:³⁶ Karátson Gábor Kör néven néhány évig vitafórum működött a magyar ökológiai gondolkodás témái kapcsán, hagyatékát a Karátson Gábor Archivum és Kutatóműhely gondozza.

= = Karátson Gábor és a Duna-mozgalmak, 1985–1989. tavasz

Vargha János visszaemlékezései szerint Karátson Gábor 1985 nyarán kereste fel őt pilisborosjenői házában azzal, hogy szeretne segíteni a formálódó Duna Körnek.³⁷ Karátson korai körbéli szerepvállalásáról rendkívül elszórtak az információk, s más kérdésekben is Vargha visszaemlékezéseire kell hagyatkozni. Az alapító-főszervező például felidéz egy olyan esetet, amely az Österreichische Donaukraftwerke AG tervezésbe és építkezésekbe való bekapcsolódása után – vagyis feltehetően 1986 és 1988 közti időszakban – történt, s amely arról szól, hogy a Duna Kör háromfős tárgyalódelegációt küldött az osztrák céghez.³⁸ Ennek tagjai Varghán kívül Szentágothai János³⁹ és Karátson Gábor voltak. Karátson ekkor még semmiképp nem tartozott a Kör jellegadó figurái közé, de német nyelvtudása és a tagságon belüli növekvő elismertsége minden bizonnyal hozzájárulhatott ahhoz, hogy részt vehetett e szűk körű nemzetközi delegációban.

34 == Lehet Más a Politika (LMP).

35 == KAGAK, Karátson Gábor író, festőművész önéletrajza.

36 == Vö. Lányi András róla szóló esszéjét: Lányi, 2022.

37 == KAGAK DMD, Vargha János interjú, első rész, 2023. február 22.

38 == KAGAK DMD, Vargha János interjú, második rész, 2023. március 1.

39 == Anatómus, egyetemi tanár, akadémikus, 1977 és 1985 között a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) elnöke, 1985 után országgyűlési képviselő és az Elnöki Tanács tagja. A vízlépcső ügyében furcsa kettősség jellemezte szerepvállalását. Az 1980-as évek első felében, a lassan szivárgó információk idején az általa vezetett MTA kezdetben építkezésellenes, majd inkább semleges hangvételű állásfoglalásokat adott ki – minden bizonnyal nem függetlenül a hatalom felől érkező elvárásoktól. A későbbiekben inkább az építkezéssel szembeni szépségszisztem jellemezte Szentágothai magatartását, bár a Duna-ügyben elfoglalt pozíciója fontos, de eddig részleteiben fel nem tárt szelete a történetnek. Vö. Németh, 2014: 205–208.

Vargha János elbeszélése szerint az 1980-as évek második felében már tudatosan törekedett arra, hogy művészeket, bölcsészeket is bevonjon a Körbe: „*a művészek, írók csatlakozása nélkül az egészből semmi nem lett volna*”.⁴⁰ Vargha ezzel arra is utalt, hogy a széles kapcsolati hálóval rendelkező humánértelmiségiek bekapcsolódása exponenciálisan kiterjesztette a Duna Kör rekrutációs bázisát. Karátson ilyen módon minden bizonnyal több embert is személyes meggyőzőerejével vonhatott be a mozgalomba, dokumentált eset azonban erről csak egy van, bár az nem tekinthető csekély jelentőségűnek. Lányi Andrásról van szó ugyanis, aki a későbbiekben a Duna ügyének és tágabban a magyar ökológiának is megkerülhetetlen, napjainkban is jellegadó figurájává vált, így Karátson részéről az ő bekapcsolása szó szerint korszakos hozzájárulásnak minősíthető. Lányi így emlékszik vissza az esetre: 1988 nyarán „*Gábor [...] egyszer csak elkapta a grabancomat, és mondta, hogy most menni kell a Dunát megvédeni. Éppen a könyvtáramat rendezgettem, nyár volt, fürdőnadrágban álltam a lakás közepén, és körülbelül öt perc alatt megértettem, hogy most mindent félre kell tenni, könyvtár félbehagyva, farmernadrág felhúzva, és utána néhány hónapra eltűntem a családom életéből.*”⁴¹

Karátson a művészek, írók közül az egyik legelső volt, aki csatlakozott a mozgalomhoz, így idejekorán lehetősége volt szakterületének megfelelő adalékokat szolgáltatni a Duna közbeszédben való minél markánsabb megjelenéséhez. 1988 novemberében, a Kör törvényes társadalmi egyesületként való bejegyzésekor ő talált jelmondatot a szervezetnek. A jeles morva pedagógus, a Sárospatakon is dolgozó Comenius egy jól ismert mondása volt ez: *Omnia sponte fluant, absit violentia rebus*, magyarul: *Minden szabadon folyjék, távol legyen a dolgoktól az erőszak*. A talál és adekvát szavak értelmezéséhez fogódzót is nyújtott, amely egyben Karátson első Dunával kapcsolatos, a nyilvánosságban (az 1988-ban alapított, népi írókhoz köthető *Hitelben*) is megjelent írása volt. A jelmondat pontos értelmezésének, az üggyel kapcsolatos gondolkodásmódjának, látókörének, nyelvhasználatának érzékeltetéséhez álljon itt néhány hosszabb idézet ezen – túlzás nélkül állítható, programadó – szövegből: „*Ez itt, ez a sponte = önként, magától feltehetőleg a nem létező spons, spontis ablativusa; az etimológiai szótárak szerint esetleg kapcsolatban van az ófélnémet spants = csábítás, ingerlés, csalogatás, s a középfelnémet spuon, spuon = előremenni, sietni igékkel; még távolabbi, végképp csak föltevészerű összefüggés képzelhető talán a spesszel = a reménnyel (?); mi kissé szabadon, de értelemszerűen »szabadon«-nak fordítottuk. Comenius, a pedagógus és panszofista számára a spontaneitás az ő filozófiájának, minden törekvésének lényegét jelentette. Az európai fogalmak szigorú csengéséhez szokott fülnek persze furcsa, lágyan, kissé egzotikusan hangzik e szó. Nem mintha Európából mindig is hiányzott vagy szép napon kiveszett volna belőle minden spontaneitás. [...] Meg aztán nem is Európáról »mint olyanról« beszélünk, csupán*

40 == KAGAK DMD, Vargha János interjú, első rész, 2023. február 22.

41 == KAGAK DMD, Lányi András interjú, 2021. június 30.

egy végtelenül fontos részletkérdésről, hogy ez a kultúra, ha nem is eleitől fogva (hiszen ki ismeri bárminek is a kezdetét?), mindenesetre azonban igen régóta már, talán a neolitikum óta nem a mellérendelés, hanem az alá- és fölrendeltség kategóriáiban gondolkodik. [...] A kínai kultúra szerint az embernek elsősorban önmagával kell foglalkoznia, hogy meglegye önmagát, az Utat. Ez a taoizmus útja, a zen útja is ez. Az európai kultúra, sajnos, valamely legfőbb fogalmat, gondolati konstrukciót akart ráhúzni a létezőkre. Fölülről a fegyelmezés, alulról meg a lázadás, az anarchia – spontaneitás sehol. Ezért maradt Comenius olyan magányos, meg Goethe is. Az európai civilizáció mindent le akar betonozni. Jellegzetesen gyarmatosító civilizáció. Gyarmatosította az egész világot, kiirtott mindenhol minden egyebet, az önmaguktól létezőket, s most jobb híján gyarmatosítja önmagát is. Le akarja betonozni most a Dunát is, úgy nézem elég hosszú szakaszon, végig, ha csak lehet. Ez a civilizáció azonban, a lebetonozásé, mára megbukott. Feltámadt ellene magában Európa szívében a spontaneitás. [...] Ami most van, az a romlás, az összevisszaság. Mi lesz ennek a küzdelemnek a vége, nem tudja senki sem. [...] A lebetonozás filozófiája, mondjuk hát lényegében, megbukott. Velünk mi lesz, Európával mi lesz, nem tudja senki sem. Nem is tudhatjuk, na persze nem, mert ez már a saját történetünk, ebben vagyunk benne, ez az, amiben benne vagyunk. Történelmi fordulóponton állunk-esünk. Magyarországnak megint egyszer sikerült, önkéntelen, egy világtörténelmi pillanatba belezuhannia. Annyit mindenesetre megtehetünk, személy szerint, hogy legalább mi ne betonozzuk le önmagunkat.”⁴²

= = Karátson Gábor és a Duna-mozgalmak, 1989. tavasz – 1992. ősz

Az építkezés 1989. májusi, magyar részről történt leállítására a Duna-mozgalom és a nagykövetségek közé, a nemzetközi térbe helyezte a frontvonalat, amely további teret biztosított Karátson szerepének növekedésére. Ennek egyik leginkább szimbolikus megnyilvánulása Václav Havel frissen megválasztott cseh szlovák elnöknek írt nyílt levele volt 1990. április 23-án.⁴³ Az év tavaszán futott végig a hír a magyar sajtóban, hogy Havel államelnökként feladta korábbi ellenző álláspontját a bósi vízlépcsővel kapcsolatban, s immár támogatja azt. Ez Karátson, feltehetően más magyar ellenzékivel, dunással együtt, mélységesen megdöbbenett, megtépázta az ellenzékiisgben és a kelet-közép-európai szolidaritásban is példaképként tisztelt Havel tekintélyét.⁴⁴ Mint Karátson írja, „[Ú]gy kezdtem érezni, egyre inkább, levelet kell írnom önnek. Levelemnek a bős–nagygyarosi vízlépcsőrendszerről kell szólnia, muszáj most már megint erről beszélni. És, sajnos, igazából kérdés ez a levél: hogyan, hát már megint ott tartunk, hogy minden elveszett? Most, amikor pedig már azt hitük volna, hogy, most veszítünk el egyszer s mindenkorra mindent, amiért küzdöttünk,

42 = = Karátson, 1989.

43 = = Nyílt levél Václav Havelhez. Magyar Nemzet, 1990. április 23. 7.

44 = = Lányi, 2022: 32.

évtizedekig? Hogy nem mindent? Lehet, éppen csak a lényegét veszítjük el. [...] Amikor önt elnökké választották – mi tagadás, könnyeztünk örömeinkben –, azt hittük, most már minden jóra fordul. Hogy, ha önt elnökké lehet választani, akkor már, egy csapásra, jóra is fordult minden. S éppen ezért ért úgy bennünket a hír, mint pörölycsapás, először el sem akarta hinni az ember, azt mondta a rádió, ön azt nyilatkozta volna, féltréfásan talán: magánemberként ön a bős–nagygyarosi tervet a tébolyok tébolyának tartotta, de most, hogy elnök, már másként látja a dolgot. Azóta hónapok teltek el, Bős pedig épül tovább változatlanul. Elnök, az igaz, én még sohase voltam. Nem tudhatom, miféle erők keresztüzében áll ön. Ám ebben a dologban ön nem köthet egyezséget a halál erőivel. Ha ebben a dologban ön egyezkedik, az valóban azt jelenti: az elnyomottak és szenvedők szolidaritása illúzió volt.”⁴⁵

A (cseh)szlovák és osztrák oldalról érkező kedvezőtlen hírek több, az adott országok nagykövetségei elé szervezett tiltakozó akciót hívtak életre, melyekben Karátsonnak vezető szerepe volt. 1992. április elején részt vett a csehszlovák nagykövetség a Csehszlovák Kultúra Házában tartott sajtótájékoztatóján, két héttel később pedig a Föld Napja rendezvénysorozat keretében a csehszlovák nagykövetség elé szervezett demonstráción felhívást intézett a cseh és szlovák írókhoz, melyről interjú is adott a helyszínrre kivonuló sajtónak.⁴⁶ Május 2-án a Benczúr utcai osztrák nagykövetség elé vonultak tüntetni, ahol Karátson németül is felolvasta nyílt levelét, majd invitálás után bement az épületbe is, ezt követően pedig újra elmentek a csehszlovák nagykövetséghez, ahol Karátson hivatalosan is át tudta adni nyílt levelét a követségeknek.⁴⁷

A fentiekből világosan kivehető, hogy az 1990-es évek elejére Karátson a Duna-mozgalom egyik meghatározó vezetője, vezérszónoka lett. A mozgalom történetének első szakaszában, szűk három év alatt, nyelvtudására, komplex öko-filozófiai megközelítésére és kommunikációs készségére alapozva önként jelentkező aktivistából a Kört külföldön is képviselő, meghatározó taggá, az időszak végére pedig az egész mozgalom számára ideológiai támpontokat szolgáltatató esszéistává vált. Mindez intézményes megerősítést is kapott: 1991 februárjában bekerült a Duna Kör

45 = Nyílt levél Václav Havelhez. *Magyar Nemzet*, 1990. április 23. 7.

46 = KAGAK DMD, 5.m., Nyílt levél a cseh és szlovák írókhoz, tudósokhoz és művészekhez, 1992 [d. n.]; OSA 305-0-3.1992-069_92-53, A Föld Napja rendezvények, 1992. április 22.

47 = KAGAK DMD, 6ab. m., Akadályozzuk meg a Duna elterelését és tönkretételét! Nemzetközi tüntetés Budapesten is a Duna megmentéséért, szórólap, 1992 [d. n.]; OSA 305-0-3.1992-082_92-66, Bős–Nagygyarosi vízlépcső elleni demonstráció, 1992. május 2.

hattagú elnökségébe.⁴⁸ Az ekkoriban keletkezett beadványok, nyílt levelek mind-egyikén szerepel a neve. A különböző nyílt leveleket, beadványokat áttekintve egyértelműen kirajzolódik egy kör – benne Karátson Gáborral –, akiknek mindegyik dokumentumon szerepel az aláírása, s akik így a Duna Kör legszűkebb magjának tekinthetők.⁴⁹ Karátson pozíciójának erősödését jelzi, hogy ő kapta feladatul, hogy a Kör által 1990 novemberében ismeretterjesztési céllal kiadni tervezett, körülbelül ötvenoldalas röpirat egyik kiemelt, 5. számú pontját, „Válaszúton – értékválasztások és sorskérdések” címmel megfogalmazza.⁵⁰ Ez is jelzi, hogy a Duna Kör választút elé érkezett: civil mozgalomként elinduljon-e a párttá szerveződés útján, vagy sem? A kérdést a politikai átmenetet követő, fragmentálódó politikai mező tette kiélezetté, hiszen a Kör számos korábbi fajsúlyos tagja, támogatója csatlakozott az újonnan megalakuló pártokhoz. A párttá alakulás kérdése aztán öngerjesztő módon tovább növelte a Körön belül megosztottságot, és fokozta a lemorzsolódást. Karátson a civiljelleg megtartása és ennek potenciálisan egyetemesebb jelentősége miatt a párttá válás ellen érvelt, amely végül is többségi állásponttá vált.⁵¹

= = = Karátson Gábor és a Duna-mozgalmak, 1992. ősz – 1998. tavasz

A tiltakozások és nyílt levelek által tagolt, az érdektelenségbe fulladással fenyegető időszaknak 1992. október 23–25-e, a Dunának a Mečiar-kabinet döntése értelmében végrehajtott egyoldalú elterelése vetett véget. A mozgalomra gyakorolt hatás többrétű volt: felháborodás, vereség-érzés, düh motiválta újabb tiltakozások, belső megosztottság. Utóbbi tényezőt, mint korábban jeleztem is, az táplálta, hogy a Kör egyes vezetői a megelőző években az ún. C-variáns realizálásának valószínűtlensége mellett érveltek. Karátson Gábor nem volt köztük, így az előző időszakban szerzett tekintélye 1992 ősze után még tovább emelkedett a Duna ügyében. A növekvő belső feszültségek álltak annak a háttérben is, hogy az elterelést közvetlenül megelőző napokban a Duna Kör helyett már a Karátson Gábor, Lányi András és Czákó Gábor által életre hívott Akcióbizottság a Duna Védelmében (ADV) nevű

48 = = Új elnökség. *Duna Kör Hírlevél*, 1992. február 2., 2. Az elnökség tagjai 1992 májusában: Vargha János, Karátson Gábor, Nagy Ágnes, Farkas Pál, Droppa György, Völgyi János (ügyvezető). KAGAK DMD, 7.m., Emlékeztető az 1992. május 7-i Duna Kör elnökségi ülésről; Vö. OSA 305-0-3.1992-246_92-230, A Duna Kör megbeszélése, 1992. szeptember 3.

49 = = KAGAK DMD, 3.m., Felhívás a Magyar Köztársaság Országgyűlésének képviselőihez, 1990. május 15. Hasonlóképpen 1992 szeptemberében a (cseh)szlovák oldalról egyre valószínűbben életbe léptetni kívánt C variáns elleni tiltakozó petíciónál. Felhívás a magyar kormányhoz. *Duna Kör Hírlevél*, 1992. szeptember 4., 4.

50 = = KAGAK DMD, 4ab. m., Röpirat a dunai vízlépcsőről (szerkezeti vázlat), 1990. október 11.

51 = = KAGAK DMD, Lányi András-interjú, 2021. június 30.

civil kezdeményezés szervezett mozgó demonstrációt október 16. és 25. között.⁵² Október 16-án a Vigadó téren tartottak nagygyűlést, melynek keretében a szlovák kormánynak átadandó tiltakozó petíciót indítottak útjára; ugyanazon a napon este kiállítást szerveztek a Duna-mozgalmak támogatására az Írószövetség Bajza utcai székházában; 17-én Nagymarosra vonultak a tiltakozók, ahol szimbolikusan megkezdték a földmunkákat felszámoló helyreállítást; másnap Esztergomban az egykori Duna-híd felhajtójánál a szlovák–magyar megbékélésért tüntettek; 19-én a Győri Vízügyi Igazgatóságnál demonstráltak; 22-én nemzetközi sajtótájékoztatót tartottak Bécsben; majd 24-én és 25-én a Szigetközben, az Öreg-Duna partján zárult az eseménysor.⁵³

Karátson Gábor fő szervezője és az egyik vezérszónoka volt az eseményeknek. Az írószövetségi kiállításon elmondott beszéde *Villámfény és öngyarmatosítás* címmel jelent meg, és a Duna-mozgalom egyik legfontosabb szellemi-ideológiai szövegének tekinthető. Az 1956-os forradalom és Duna-védelem tanulmány már említett párhuzamán túl itt jutott kifejezésre talán legpregnansabban és legtömörebben Karátson modernizációkritikája, melyben világosan kifejtette, hogy a technológiai hatékonyság ábrándja és a bürokratikus túlszervezettség negatív hatást gyakorol az ökológiára és az emberi életre.⁵⁴ A 20. századi totalitárius diktatúrákat a technológiai hatékonyság jegyében végzett legkiterjedtebb ember- és környezetpusztításnak – e kettő Karátsonnál egy és ugyanaz – látta: „*A Duna elterelésének napja, ha csakugyan bekövetkezik, hézagtalanul illeszkedik majd a megtervezett katasztrófák sorába. Ezek jellemzik leginkább a XX. századot. Auschwitz, Csernobil. Tíz-tizenöt éve botorkálunk a most hirtelen elháríthatatlannak tetsző rettenet felé. Nagy nap lesz az a győzedelmes binderi úton, de csupán az egyik mérőföldkő az Endsöng, az Endsieg felé vezető hosszú menetelésben.*”⁵⁵

1993 áprilisától, miután a magyar kormány benyújtotta keresetét a Hágai Nemzetközi Bírósághoz, a Duna-mozgalmak és benne Karátson szerepe megváltozott. A fő terep immár a bíróság volt, s az ügy főszereplőivé a jogászok léptek elő – a dunások részéről elsősorban Nagy Boldizsár nemzetközi jogász. A Duna Kör a hazai közéletben újra háttérbe szorult, ráadásul a per alatt időről időre fellángoltak a belső feszültségek. Az 1993 és 1997 között kiadott állásfoglalásaikat leggyak-

52 == Lányi, 2022: 116–117. KAGAK DMD, 10ab.m., Felhívás, 1992. szeptember 28. A szervezeti értelemben vett diffúzióra jellemző, hogy a szervezők elérhetőségénél az ABV-é nem, ellenben a Duna Köré és a Reflex Egyesületé szerepelt.

53 == Lányi, 2022: 35.

54 == Karátson, 1993.

55 == Uo. Habár ez volt a Duna-mozgalmak történetének egyik legsűrűbb időszaka, a természet meggyalázását és az ország megalázását Karátson más művészi formában is feldolgozta: ötrészes rádiójátékot készített a Magyar Rádió számára Goethe *Faustjából*. Lányi, 2022: 36.

rabban Vargha János, Karátson Gábor és Fleischer Tamás elnökségi tagok írták alá.⁵⁶ Az 1994-es kormányváltás újabb aggodalommal töltötte el a mozgalmat, hiszen tudható volt, hogy a szocialista politikusok közül többen – élen az új miniszterelnökkel, Horn Gyulával – hívei a vízlépcsőrendszernek, benne a nagymarosi erőmű megépítésének. Egyelőre azonban elegendőnek bizonyult a szerényebb nyomásgyakorlás, valamint a per folyásának és a kormány tevékenységének a fokozottabb figyelemmel kísérése a dunások részéről.⁵⁷ Karátsonban és környezetében ugyanakkor, a C variánssal kapcsolatos belső vitákhoz hasonlóan, újfent élesebb volt veszélyérzet – ezúttal a szocialista kabinet vízlépcső-építkezéssel kapcsolatos szavahihetőségét illetően –, mint a Duna Kör többi vezetőjében, s ezzel együtt a természettudományos szakértelmiségek és a humán értelmiségek közötti szakadék is élesebben mutatkozott meg. Fleischer Tamás visszaemlékezés szerint a Karátson által képviselt ökofilozófia „teljesen legitim nézet, de nem alkalmas arra, hogy érvként szolgáljon arra, hogy ne épüljön meg valami. [...] kölcsönös tisztelettel más mondtunk, ugyanazért.”⁵⁸

Karátson 1996 legvégétől távolodóban volt a Duna Köről – de nem a Duna ügyétől. A kiszivárgott félinformációk arról, hogy a Horn-kormány a per lezárását meg nem várva titkos tárgyalásokat kezdeményezhetett a szlovák kormánnyal, vagy hogy más helyen mégis megépítenék a magyarországi Duna-erőművet, arra készítette Karátson, hogy saját kapcsolatrendszerét megmozgatva, a nyilvánosságban és az értelmiségi társadalomban nagy tekintélynek örvendő *public intellectu*eleket is bevonjon a tiltakozó akciókba. Az 1997. január 18-án a kormánynak címzett, Karátson Deák téri műteremlakásában elfogadott és útjára indított kiáltványban olyan, a különböző mozgalmakban korábban kevesebb szerepet vállaló értelmiségek is kiálltak a Dunáért, mint Balassa Péter, Kőszeg Ferenc, Jancsó Miklós, Makovecz Imre, Hankiss Ágnes, Jancsó Miklós, Szabad György, Krasznahorkai László vagy Litván György.⁵⁹ (Számos aláíró a koalícióban lévő SZDSZ szellemi holdudvarához volt köthető, amely előzetesen megmutatott valamit a közelgő kampány politikai feszültségeinek jellegéből.) A Duna Kör és Karátson útjai 1997 nyarán végképp elváltak, amit utóbbi Varghának és Fleischernek írott levele jelzett: „*Kedves János, kedves Tamás! Halálosan elfárasztott, mérhetetlenül elkeserít*

56 == KAGAK DMD, 14.m. Azonnali cselekvést! (a Duna Kör felhívása a Magyar Országgyűléshez), 1993. január 6.; KAGAK DMD, 16.m. Vargha János feljegyzése Droppa Györgynek az Országgyűlés Környezetvédelmi Bizottsága előtti meghallgatásról (másolatot kap: Karátson Gábor, Fleischer Tamás), 1993. február 10.; KAGAK DMD, 19.m. A Reflex Környezetvédő Egyesület levele a Duna Kör Elnökségének (Vargha János, Fleischer Tamás, Karátson Gábor), 1997. június 4.

57 == KAGAK DMD, 18.m., Üzenet a Dunáról. Magyar értelmiségek felhívása a kormányhoz (kezdeményező aláírók: Jánossy András, Karátson Gábor, Vargha János), 1995. február [d. n.]; KAGAK DMD, 19.m.

58 == KAGAK DMD, Fleischer Tamás-interjú, 2024. február 1.

59 == KAGAK DMD, 20.m. Kiáltvány a Duna megmentéséért, 1997. január 18.

*mindaz, ami a Duna Körben az elmúlt időkben történt, természetlenül és hiába, semmi olyasmi, ami a Duna körüli mai helyzethez hozzá tudna szólni, semmi, amivel egyet tudnék érteni.*⁶⁰ A Körnek szánt szerep és a követendő taktika körüli viták mellett személyes ellentétek – a korábbi titkár, Droppa György személye körüli viták – is erodálták a szervezetet.

Ebben a megosztottságban érte a Duna-mozgalmat a hágai ítélet 1997. szeptember 25-i kihirdetése, amellyel kezdetét vette a mozgalom történetének és a vízlépcső körüli vitának a negyedik szakasza. Az ítélet értelmezése körüli disputák, valamint azok a magukat makacsul tartó információk, hogy Nemcsók János kormánybiztos vezetésével a magyar kormány titokban egyezkedik a szlovákokkal a projekt újakezdéséről, kedvező körülményeket kínáltak a Karátson és környezete által hónapok óta képviselt aktívabb, konfrontatívabb fellépésnek. 1997. október 25-én megalakult a Duna Charta – aláírói közt régi dunások mellett például olyan új aláírókkal, mint Jókai Anna, Eörsi István, Cseh Tamás, Kornis Mihály, Balassa Péter, Csoóri Sándor, Kodolányi Gyula, Ungváry Rudolf, Parti Nagy Lajos –, amely nyilvánosságot és az ítélet lehetőségeit kihasználó ökológiai fordulatot követelt.⁶¹ Karátson főszervezésében 1998 januárjában a Gellért Szállóban konferenciát rendeztek az ítélet utáni teendőkről és a Duna Charta egységes állásfoglalásának kialakításáról.⁶² A konferencia és a Charta ekkori fellépése a Duna körüli egység újbóli megteremtődésének lehetőségét villantotta fel: előadott Vargha János, Nagy Boldizsár, Lányi András, s meghallgatták az SZDSZ, a Fidesz, a Magyar Demokrata Fórum (MDF), a Magyar Demokrata Néppárt (MDNP) és a Független Kisgazdapárt (FKGP) képviselőit, a közös állásfoglalás megszövegezésében részt vett Szilágyi Ákos és Makovecz Imre is.

A Duna Charta 1998. február 28-ra, a zajló országgyűlési választási kampány finisében tüntetést szervezett a Kossuth térre. A demonstrációra való felhívás minden bizonnyal sokakhoz eljutott, ám a váratlanul nagy sikerét minden bizonnyal annak köszönhette, hogy a *Népszava* február 27-i és 28-i számában a szlovák és a magyar fél közötti tárgyalásokról kiszivárgott információkról közölt részletek egyértelműen igazolták, hogy célegyezésben van a Horn-kormány, illetve a Nemcsók-féle delegáció és a szlovákok megegyezése a vízlépcső-építkezéseknek még a magyar választások előtt esedékes folytatásáról.⁶³ A tüntetésen több tízezen vet-

60 == KAGAK DMD, 22.m. Karátson Gábor levele Vargha Jánosnak és Fleischer Tamásnak, 1997. június 11.

61 == KAGAK DMD, 23.m. Vízet a Dunába! Nyílt levél a magyar kormányhoz, 1997. október 27.

62 == KAGAK DMD, 24.m. Meghívó a Dunával, a hágai ítélet végrehajtásával foglalkozó január 10-i konferenciára, 1998. január 5.

63 == Nem találkoztak a miniszterekkel a meghívott környezetvédők. A magyar delegáció vezetői ma is tárgyalnak Dunakilitiről Pozsonyban. *Népszava*, 1998. február 27., 2. Másnap még több információ látott napvilágot a tárgyalásokról: Előzetes megállapodás Pozsonnyal. *Népszava*, 1998. február 28., 1.

tek részt, köztük a legváltozatosabb ideológiai színezetű politikai pártok képviselői és szimpatizánsai is. A váratlanul erős kiállás és az ennek nyomán beálló koalíciós feszültség lelassította a kormányt a kérdésben, ugyanakkor a szélsőjobbos(nak minősített) figurák részvétele számos SZDSZ körüli értelmiségit is eltávolított a Duna Chartától.⁶⁴ Karátson és Lányi a Charta nevében a választások két fordulója között kiadott egy állásfoglalást, amely arra buzdította azokat a választópolgárokat, akiknek fontos a Duna ügye, hogy ne szavazzanak a kormánypártokra.⁶⁵ A Fidesz–MDF–FKGP-koalíció győzelmével a vízlépcső megépítésének ügye lekerült a napirendről. Karátson Gábor a Szigetköz rehabilitálása körüli viták miatt 2000-ben kilépett a Duna Körből, és a Védegyletben folytatta tovább a Duna ügyéhez képest szélesebben felfogott ökopolitikai tevékenységét – egyre inkább a napi ügyekben részt nem vevő szellemi vezetőként.⁶⁶

== = Konklúzió

1998 kora tavasza sajátos módon egyszerre jelentett hatalmas sikert, csúcspontot a Duna-mozgalmak működésében, és hozta magával azok eljelentéktelenedését. A szocialista kormány az 1997-es tárgyalások kapcsán megkísérelte ignorálni a hazai nyilvánosságot és a vízlépcső elleni tiltakozások évtizedes hagyományát, s amikor napvilágra kerültek szándékai, meglehetően határozott, már-már agresszív kommunikációval állt ki a vízlépcső mindenáron való megépítése mellett. Ez kényszerhelyzetbe hozta a Duna Chartát, amely a siker érdekében kénytelen volt a témát a pártküzdelmek terepére vinni, ezzel csökkentve civil jellegéből fakadó legitimitását. Egyéb körülmények – a vízenergia jelentőségének globális csökkenése, az első Orbán-kormány Duna ügyében képviselt óvatossága – azonban biztosították, hogy a vízlépcső megépítése hosszú időre – talán örökre – lekerül(t) a napirendről.

Dózsa Tamás grafikus, Duna-aktivista így nyilatkozott Karátson szerepéről: *„A kilencvenes évek végén már szerintem ő volt a Duna-mozgalom vezetője, hiába a Czakónál jöttünk össze. Czakó egy elég neves, jó tollú író, de nem hiszem, hogy ő erre tört volna, hogy ennek a dolognak a közepében legyen. Gábor tudta ezt valahogy a személyében hordozni. De nem adott ki egy ilyen alapvetést vagy kijelentést erről, hanem csak ahogy csinálta, az elég volt. Valószínűleg ebben benne volt a keleti filozófia is, egyszerűen ahogy megnyilvánult, ahogy létezett, ahogy megjelent a gesztusai-val, szerintem ezért fogadta el mindenki, ezért tudott minden irányba felszólalni. A tüntetésen vagy bárhol, amikor magyar politikusokkal tárgyalt. Pont az volt az érdekes benne, hogy a hosszú hajával, derűjével volt a figurájában egy ilyen klaszszikus hobó szerintem, és érdekes módon nem volt anakronisztikus az, hogy egy idő-*

64 == Horn, 1999: 467.; Lányi, 2022: 125–127.

65 == KAGAK DMD, 29.m. A Duna Charta nyilatkozata, 1998. május 18.

66 == Két tagunk kilép. *Duna Kör Hírlevél*, 2000. május 2., 2.

*sebb ember van egy ilyen tinédzser vagy fiatal karakterében. Valahogy áthozta a hippikorszaknak azt az energiáját, derűjét, amit annak idején jelentettek ezek a hosszú hajak, hajpántok.*⁶⁷

A kései Kádár-korszak civil, másként gondolkodó csoportosulásai sokszínű képet mutatnak: környezetvédő mozgalmak; avantgárd; a demokratikus szocializmusban hívó maroknyi volt 56-os; punkok; reformközgazdászok; a demokratikus ellenzék; a kevésbé aktivizálódott, de azért jelen lévő „urbánus jobboldal”; vagy a „nép-nemzeti” kör.⁶⁸ A különböző ellenzéki csoportok 1977 és 1994 közötti történetének egy lehetséges interpretálására hívta fel a figyelmet Bozóki András 2019-ben megjelent, *Gördülő rendszerváltás* című kötetében. A politológus szerint az értelmiség és a civil világ politikai önszerveződése az 1989-es korszakhatáron átívelő történet, és leginkább a gördülés vagy a forgószínpad metaforájával ragadható meg. Eszerint az „értelmiség nagy évtizedében” – 1977 és 1994 között – Magyarországon jellemzően mindig más-más ágensek voltak az elindítói, majd a vezetői – ha tetszik, „politikacsinálói” – s végül az intézményesítői egy-egy közéleti mozgalomnak.⁶⁹ Weber Attila, aki az értelmiség politikai szerepvállalását szintén az 1989-es korszakhatáron átívelően értelmezi, hozzáteszi ehhez, hogy a pártok hiányzó társadalmi beágyazottsága, a politikai közvetítő közeg hiánya miatt az 1990-es évtizedben a civil mozgalmak vákuumhatás alá kerültek, és természetes módon tagozódtak be a pártok alá.⁷⁰

Azokat, akik a szakaszok többségében aktív ágensek voltak, Bozóki „*core csoport*”-nak nevezi. Karátson Gábor ilyen *core* szereplő volt a Duna-mozgalom történetében: azzal, hogy megpróbált ideológiát adni a Duna-mozgalmaknak, alapot adott a kezdeményezés(ek) önreprezentációjának és kommunikációjának, ezzel pedig a platformteremtésnek is. Bozóki 2019-es kötetében ugyan nem tér ki komolyabban a Duna-mozgalmakra, de az általa felvázolt, több szakaszra tagolt forgószínpad-modell az itt tárgyaltak kapcsán is érvényes. Sőt, a Duna ügye arra is példa, hogy a Bozóki – jórészt az 1992 és 1994 közötti Demokratikus Chartára alapozott – interpretációja szerint 1994-ben lezárult értelmiségi politikai attitűd a Duna és a vízlepcső ügyében egészen 1998-ig kitartott. Ebben alapvető szerepe volt Karátsonnak, aki éppen 1992-től vált egyértelmű vezéregyéniséggé. A mozgalom szellemi hátterét megteremteni kívánó munkássága is ekkorra bontakozott ki igazán, s közben egyre határozottabb és átgondoltabb érvekkel támasztotta alá a Duna-mozgalmak modernizációkritikai alapállását. Ennek legalapvetőbb pillérei a következők voltak: a kapitalizmus és a megvalósult szocializmus egyaránt üldözik a technológiai hatékonyság ábrándját, s így környezetpusztítóak; a Duna s egyben az öko-

67 == KAGAK DMD, Dózsa Tamás-interjú, [d. n.].

68 == Az ellenkultúrákról lásd Klaniczay, 2004.

69 == Bozóki, 2019.

70 == Weber, 2022: 39.

lógia ügyének világos elhelyezése egy antropológiai-metafizikai és egy magyar történeti (1956) kontinuumba.

Vezérszónoki és *ideológusi* szerepe mellett Karátson a Duna-mozgalmak bizonyos szakaszaiban *új embereket behozó ágensként*, a személyes ellentéteket elrendező *integratív vezetőként* lépett fel. Szembe kell nézni ugyanakkor azzal, hogy e három fő pont köré rendezhető törekvéseit a szó pragmatikus-konvencionális-politikológiai értelmében csak részben koronázta siker: bár a vízlépcső magyarországi szakasza nem épült meg, a hazai közbeszédben az ökológiai gondolat nem tudott meggyökeresedni a Duna-mozgalmak felhajtóereje ellenére sem. Személyes integrátori szerepét felemésztették a mozgalom belső vitái és intranzigenciája, 1998-ban – szándékaival nem egyezően, egy feloldhatatlan kényszerhelyzetben – kiszolgáltatta a Duna ügyét a kampánynak és a pártpolitikának. Talán a legfőbb sikert abban érte el, hogy világosan kijelölte a magyar ökológia szellemi sarokpontjait, melyre később újabb mozgalmak építettek és építhetnek. Ugyanis Karátson Duna-ügyi törekvéseinek részleges sikertelensége nem jelenti azt, hogy ez irányú, szinte beláthatatlanul komplex, emberi és altruista nézetrendszere ne lenne ökológiai – ha tetszik, anarchokonzervatív – szempontból helyes, vagy éppen ne telítődhetne a jövőben mozgósító erővel.

=== Források ===

KAGAK (Karátson Gábor Archívum és Kutatóműhely)
DMD (Duna-mozgalmakkal kapcsolatos dokumentáció)
EDK (Életút dokumentáció)

Interjúk

Lányi András, 2021.06.30.
Nagy Boldizsár, 2022.09.16.
Vargha János, 2023.02.22.
Vargha János, 2023.03.01.
Fleischer Tamás, 2024.02.01.

Göncz Zsófia – Steierlein Klaudia: *Karátson Gábor és a Duna-mozgalom* (kézirat)

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.7.1. Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ) 1979–1990

3.1.5. Operatív dossziék

O-16268/2. „Horgászok”

O-19618/1. „Festő”

3.1.9. Vizsgálati dossziék
V-150384/I. Egyetemi felkelők
OSA (Vera & Donald Blinken Open Society Archives)
305-0-3 A Fekete Doboz Alapítvány nyers, vágatlan videófelvelelei

==== Sajtó ====

Duna Kör Hírei, 1986–1989
Magyar Nemzet, 1998
Napunk/Dennik, 2024

==== Hivatkozott irodalom ====

Apaydin, 2023
Apaydin, Daniela: *Stop Nagymaros! Die Geschichte einer Grenzüberschreitung.*
(Zeitgeschichte im Kontext, 19.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Apaydin, 2024
Apaydin, Daniela: Hamburgtól Nagymarosig. Zöldmozgalmak
transznacionalizálódása az 1980-as években. In: Murber Ibolya – Nagy
Adrienn (szerk.): *Kerülőutakon. Az osztrák–magyar határ 20. századi története.*
Kronosz, Pécs. 320–345.

Bárdos Deák, 2002
Bárdos Deák Péter: A bős–nagymarosi erőműrendszer története. <http://www.dunacharta.hu/cikk.php?ssz=52> (utolsó letöltés: 2024. november 13.)

Bozóki, 2019
Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994).* L'Harmattan, Budapest.

Danyi, 2023
Danyi Gábor: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989.* Kronosz, Pécs.

Fleischer, 1992
Fleischer Tamás: Cápafogsor a Dunán. *Társadalomkutatás*, 2–3. sz. 28–47.

Karátson, 1981
Karátson Gábor: *A gyermek Altdorfer.* Magvető, Budapest.

Karátson, 1989

Karátson Gábor: Minden szabadon folyjék. *Hitel*, 2. sz. 7.

Karátson, 1992

Karátson Gábor: *Ulrik úr keleti utazása avagy A zsidó menyasszony*. Európa, Budapest.

Karátson, 1993

Karátson Gábor: Villámfény és öngyarmatosítás. *Új Művészet*, 2. sz. 67–70.

Karátson, 2005

Karátson Gábor: *Ötvenhatos regény*. Helikon, Budapest.

Karátson, 2021

Karátson Gábor: *Illusztrációk Goethe Faustjához 1976–1980*. (Karátson Archívum Könyvek, I.) Magyar Alkotóművészeti Közhasznú Nonprofit Kft., Szentendre.

Kalmár, 2014

Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris, Budapest.

Klaniczay, 2004

Klaniczay Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években*. Noran, Budapest.

Kristóf, 2014

Kristóf Luca: *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. L'Harmattan, Budapest.

Lao-ce, 1990

Lao-ce: *Tao te king*. Kínaiból fordította és az utószót írta Karátson Gábor. Cserépfalvi, Budapest. (Második, teljesen átdolgozott kiadás: Cserépfalvi, Budapest, 1997.)

Mikecz, 2023

Mikecz Dániel: A politikai ökológia megjelenése Magyarországon: elmélet és mozgalmi gyakorlat. In: Pap Milán – Novák Attila (szerk.): *Kádár-rendszerválság*. Századvég, Budapest. 269–287.

Mitrovits, 2020

Mitrovits Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989*. Jaffa, Budapest.

Nagy, 2024

Nagy Boldizsár: *Bős–Nagymaros: nemzetközi jog, politika, környezetvédelem. Írások az erőműrendszer történetéről és a jogvitáról*. Gondolat, Budapest.

Németh, 2014

Németh Miklós: *Mert ez az ország érdeke*. Szerkesztette és az interjút készítette Oplatka András. Helikon, Budapest.

Pollack–Wielgoths, 2004

Pollack, Detlef – Wielgoths, Jan: *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society And Democratic Transition*. Ashgate, Farnham, UK.

Ripp, 2006

Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág, Budapest.

Simonkay, 2024

Simonkay Márton: Vízerőművek és környezetvédő mozgalmak. Adalékok az 1980-as évek osztrák–magyar kapcsolataihoz. *Századok*, 1. sz. 95–110.

Tőkés, 1998

Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom*. Kossuth, Budapest.

Vargha, 1981

Vargha János: Egyre távolabb a jótól: Dokumentumok a Gabčíkovo–Nagymarosi vízlépcsőrendszer történetéből. *Valóság*, 11. sz. 56–69.

Vargha, 1997

Vargha János (szerk.): *A hágai döntés*. Enciklopédia, Budapest.

Vargha, 2019

Vargha János: Szómágia. *Élet és Irodalom*, 20. sz. 8–9.

Wéber, 2022

Wéber Attila: *A rendszerváltás kora. A magyar politikai rendszer három évtizede*. Osiris, Budapest.

Kulcsszavak

=====

Duna-gate-ügy, ellenzék a Kádár-korszakban, Kádár-rendszer

Kossuth Lajos tér, tüntetés a bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer felépítése ellen, 1988. szeptember 12-én.

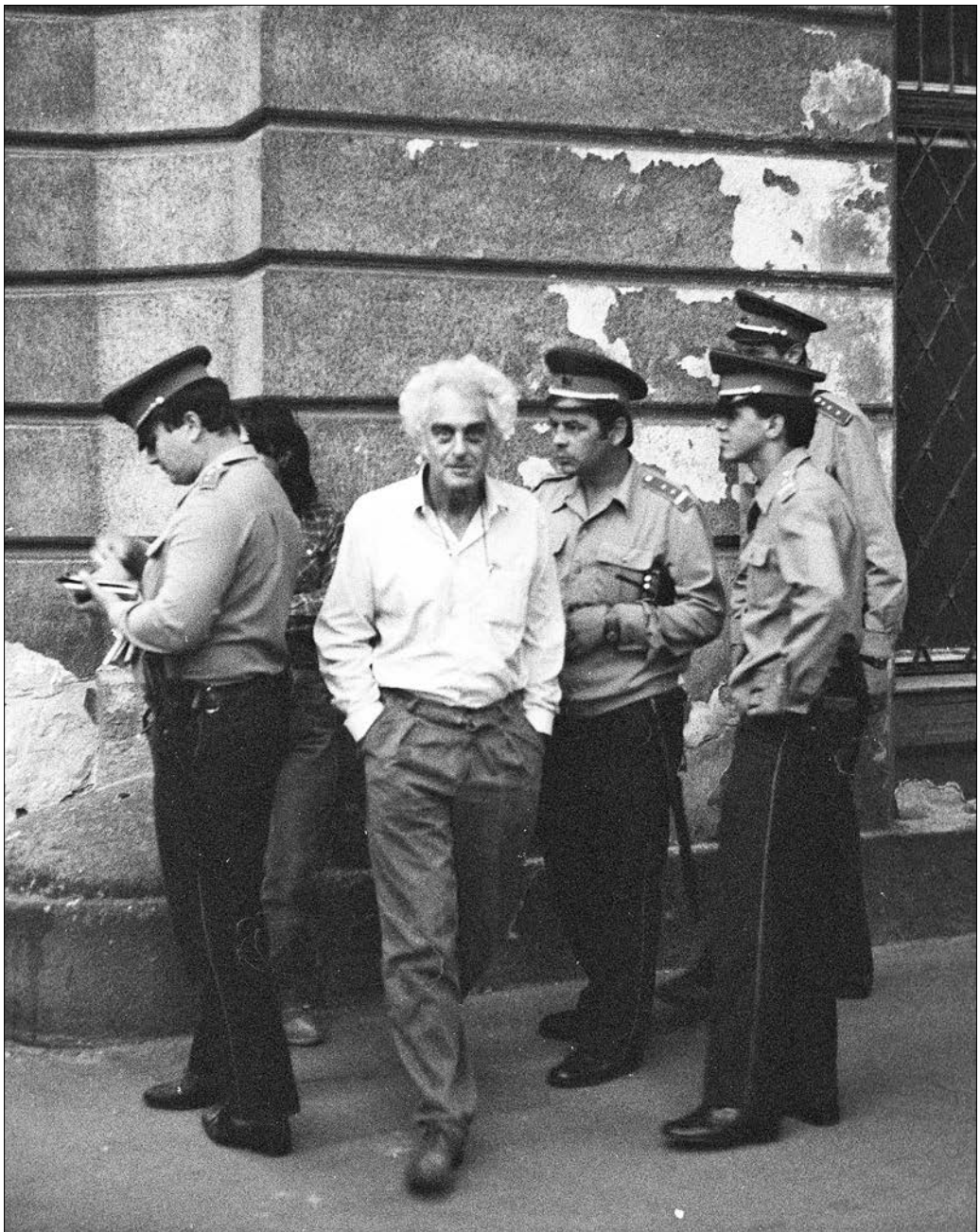
Fortepan / tm

/ “To Keep Everything Flowing” /

Gábor Karátson and the Danube Movements, 1985–1998

The protests against the Gabčíkovo–Nagymaros Waterworks and the resulting Danube movements occupy a special place in the historical narratives of the 1980s and 1990s. The contribution of the protests against the dams to the transition of 1989/90 is mentioned by almost all authors, but a deeper analysis of the movement and the personal and social history of its leaders is rarely presented. What makes it difficult to research and discuss the topic is the fact that no comprehensive monograph has yet been written, and therefore the conceptual apparatus and contextual knowledge of the subject is fragmented and its coverage is still rather patchy.

This article aims to contribute to this historical discourse through the work of Gábor Karátson (1935-2015), a prominent but now largely forgotten figure of the Danube movements. After a very brief biography of Gábor Karátson and the history of the anti-dam protests, the article, based largely on the private legacy of the protagonist, deals with Karátson's specific activities and roles within the movement until 1998, when the nature of the movement, and thus Karátson's role, changed.

Budapest V. Nádor (Münnich Ferenc) utca – Zoltán (Beloianisz) utca sarok. A rendőrök Krassó Györgyöt és társait igazoltatták. A felvétel a Münnich Ferenc utca visszanevezésekor, 1989. július 14-én készült.

Fortepan / Philipp Tibor

===== *Joó Adrienn* =====

/// Családi történet a történelem sodrában

Róth Miksa levelei és Róth Erzsébet internálása

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (Budapest, VI. kerület, Eötvös u. 7.) büszkesége a Róth Miksa által alkotott Mária Terézia-üvegablak. Az Eötvös utcai neoreneszánsz palotában tekinthető meg az a történelmi üvegfestmény, mely érzékenyen ragadja meg a korszak hangulatát. Az üvegablak témája és Róth Miksa szignatúrája alapján feltételezhető, hogy az alkotás 1910 és 1920 között kerülhetett az 1880-ban átadott Schneider-palotába, melynek első tulajdonosa Schneider Vencel volt. Valószínűleg a második tulajdonos, Popper István bízhatta meg az üvegművészt az ablak elkészítésével. Róth Miksa és műhelye kézzel gyártott, anyagában színezett antik üveget überfang üveggel kombinálva készítette az ablakot.

A jelenet egy kőoszlopos, baldachinos tróncsarnokban játszódik, ahol – a kép közepén – Mária Terézia uralkodói díszben foglal helyet, mellette II. József és a Patrona Hungariae allegorikus alakja, aki jobb kezével meglengeti a magyar trikolórt, bal kezének mutatóujjával pedig határozott mozdulattal a Magyar Szent Korona keresztjére mutat. A szereplők közötti háromszög-kompozíció a mozdulatok és gesztusok révén élénk kommunikációt sugall, miközben világosan értelmezhető történelmi és szimbolikus jelentéssel bír. A trón fölött Iustitia és a Bőség mitológiai alakjai lebegnek, a hatalom erkölcsi és anyagi alapjait megjelenítve. II. József aranyujtásos magyar mentében, nyakában az Aranygyapjas rendet jelképező arany kossal, jobb kezének mutatóujjával a magyar címerpajzs előtt Mária Terézia felé mutat. A királynő jobb kezével a jogar végét tartja, melyre „ad Ioseph” feliratú szalag tekeredik, amely végével az országalmát érinti. A jelenet bal oldalán Batthyány Lajos érkezik, aki nem az uralkodóhoz, hanem a jobb oldalon ülő jobbágyhoz fordul – ezzel a mű az 1767-es Úrbéri pátens társadalmi hatására utal. A nádor biztatóan fordul a jobb oldalon ülő jobbágy felé, aki kaszájára támaszkodik – ő a legnagyobb

méretű a figurák között –, arc nélkül, hátat fordítva, így jelképezve a felszabadításra váró jobbágyságot.¹

Az üveglak alkotója, Róth Miksa 1865. december 26-án született Roth Zsigmond és Duller Mária negyedik gyermekeként.² Már nagyapja, Sámuel is üveggel foglalkozott, egy pesti üveges műhelyt működtetett. Édesapja is ebben a műhelyben dolgozott, ő volt az egyetlen az országban, aki az ólomba foglalt színes üvegzéshez értett. Miksa legszebb gyermekkori éveinek tartotta a műhelyben töltött időt. Itt dőlt el a sorsa, örökre beleszeretett a ragyogó, csillogó ólomba foglalt színes üvegekbe.³ Az 1873-as nagy gazdasági válság Miksa apját sem kímélte. A családnál gyakori vendég volt a végrehajtó, 1876. december 19-én például bútorokat, ágyneműt, ruhákat foglaltak le a IV. kerületi Ország út 35. szám alatti lakásukban.⁴ Az utára kerüléstől azért menekültek meg, mert a Zsidó Fiúárvaház két szobát biztosított a részükre. Róth Miksa édesanyja az elviselhetetlen helyzetben összeomlott, a család széthullott. Testvére, Helén Amerikába ment, Kálmán pedig vándorszínésznek állt. Üvegfestőként dolgozott Róth Miksa öccse, Manó is. Ő készítette – többek között – a szegedi Új Zsinagóga és a Gellért Gyógyfürdő üveglakait, mely utóbbi a második világháborúban megsemmisült. A Buda halála című üvegfestményét régi fotók alapján rekonstruálták.⁵ 1877-ben a Műcsarnok építésekor Láng Adolf Róth Zsigmondot bízta meg az üveglakok készítésével (a 12 éves Miksa rajzolta az alátétrajzokat), melyért 1878-ban Ferenc József legfelsőbb elismerésben részesítette.⁶

Tanulmányai után Miksa két évet külföldön töltött, miközben templomok, régi paloták festett ablakait tanulmányozta, motívumait rajzolta, a XIII. századi üvegfestészet remekeit csodálta. Legnagyobb hatással a gótika volt rá. Emellett egy-egy üvegfestőnél szerzett gyakorlatot. A legtöbb időt Németországban töltötte. Apja helyzete lassan konszolidálódott, elkezdtek közösen alkotni.⁷ Miksa maga az 1884-es évet tekintette a pályája kezdetének, ugyanis ekkor nyitotta meg saját műtermét.⁸ Üvegfestést készített az Andrássy út 62. szám alatti Bobula-palotának, az 1885-ös Országos kiállításon a műalkotást kiállították. Pár héttel később apja elhunyt. Miksa első saját megbízása a Tauszig Márkussal festett üveg volt a Dohány utca 10. számú házban. Nagyon csalódott volt, amikor a Mátyás-templom ablakainak festésére nem őt kérték fel. Némi kárpótlást jelentett számára azonban, hogy Steindl Imre a Vas megyei Máriafalva gótikus templomába tőle rendelt ablakokat. Kettejük

1 = = Szekér, 2024: 8.; Mester, 2022

2 = = Fülep, 1998: 36.

3 = = Róth, 1943: 27.

4 = = Hirdetmény. *Budapesti Közlöny*, 1877. 18. sz. (január), 596.

5 = = Fényi, 2015: 5–8.

6 = = Róth, 1943: 28.

7 = = Uo.; Fényi, 2015: 5–8.

8 = = Róth, 1942: 5.

találkozása meghatározó volt Róth életére. Steindl tanítványa lett, akitől alaposan megismerte és megértette a gótika művészetét, melyre életművét építette. Innentől szoros munkakapcsolatba is kerültek: a Vajdahunyadvár királyi vadászkastélyába az ablakot ő készítette Steindl javaslatára, a kassai dóm üvegrestaurálási munkáit is Róth kapta, szintén ő festette az ablakokat a Szent Mihály-kápolnába, tőle rendelte meg a belvárosi plébániatemplom ablakainak a restaurálását, és az erzsébetvárosi Szent Erzsébet-templom építésekor is felkérte. Ezenkívül pedig a Parlamenten is együtt dolgoztak.⁹

Petschacher Gusztáv szintén fontos szerepet töltött be Róth életében, aki „szintén felkarolta”. Szakmailag sokat fejlődött mellette, és megbízásokat is kapott tőle. Az Andrassy úton Petschacher által tervezett házak nagy részét Róth díszítette. Munkájának csúcsát a millenniumi kiállítás jelentette. A Történelmi főcsoport (Mezőgazdasági Múzeum) épülete mellett a király pihenőszobájába is ő festette az ablakokat, amelynek érdeméért Ferenc József-renddel tüntették ki. Emellett életre szóló barátságot kötött Alpár Ignáccal, akivel később szintén szoros munkakapcsolatba került. Róth nagy példaképe Körösfői Kriesch Aladár volt, akivel szintén gyakran dolgozott együtt. A Maróti Géza építésszel, később műegyetemi tanárral való közös munkája is nagy jelentőségű volt a számára; erről így írt: *„Maróti-val való együttműködésem életem legszebb emlékei közé tartozik. Az ő megértő, együttérző, nobiles lény, párosulva a melegszívű jóbarát készségével, nemcsak eredményessé, hanem élvezetessé is tette a vele való együttműködést. Jólesően gondolok arra, hogy komoly munkánk közben is, az ő ismert kedélyességével és szellemes tréfálkozó kedvével mennyi derűs percet szerzett nekem. Maróti – a renaissance mestereinek sokoldalúságára emlékeztető tehetség volt. Minden művét, akár szobrászai, akár építészeti, festői vagy iparművészeti természetű, az ő kulturált, páratlanul kifinomult dekoratív érzéke jellemzi. Ő egyik leghivatottabb mestere volt az alkalmazott művészetnek, amit külföldi működésének folyamán elért, számos sikere is igazol. Kitűnően rajzolt.”*¹⁰

Róth Miksa 1897. november 27-én nősült meg, Walla Jozefát feleségül vette. Három gyermekük született: Amália, Erzsébet és József. Miksa házasságkötésük előtt keresztelkedett meg. A Monarchiában ő volt az első, aki felfedezte a Tiffany-üvegben¹¹ rejlő lehetőségeket. Azonban ehhez is hozzáadta saját elképzeléseit és kreativitását: nagyméretű, csaknem nonfiguratív paneleket készített a márványos, színjátékos táblákból. Az új technikáért Róth 1898-ban elnyerte az Iparművészeti Állami Aranyérmét. Óriási népszerűsége tett szert, paloták, bérházak, bankok és polgári otthonok százaiba rendeltek tőle szecessziós ablakot. Ezen túl a mozaikmű-

9 == Fényi, 2015: 7.

10 == Róth, 1943: 52–53.

11 == Az amerikai festő, iparművész, dekoratőr és formatervező, Louis Comfort Tiffany (1848–1933) által kifejlesztett, új technikával készült, opalizálóan áttetsző üveg, az úgynevezett opalescens üveg.

vészetet is újra ismertté tette, ráadásul új technikát dolgozott ki: fénytelenített üvegmozaikokat, vakolat-háttérbe behelyezett szabadrajzú mozaikdíszítéseket. Első munkáját 1899-ben készítette el Lechner Ödön kőbányai templomába, ahová a festett ablakokat is a műhelye szállította. Később Lechner kérésére a Postatakarékpénztárnál is az újonnan kidolgozott technikát alkalmazta, amit szabadalmaztatott, és számos külföldi megrendelés mellett elnyerte érte az olasz király kitüntetését. 1904-ben az iparművészeti kiállításra készített mozaik Madonna-képet, amelyet aztán Ferenc József részére meg is vásároltak. A Széchenyi fürdő kupolájának díszítését is az új módszerrel készítette el. Egyik legnagyobb művészi teljesítményének az Országos Levéltár falfestményeinek ornamentumos díszítését tekintette, mely elkészítésére Klebelsberg Kuno miniszter 1925. augusztus 6-án kérte fel.¹²

Ezeken kívül a Kossuth-mauzóleumon, a Deák-mauzóleumon, a Török Bankház homlokzatán, a Zeneakadémián, a Gresham-palotán, a Fiumei úti temető árkaudorán és a pannonhalmi apátsági templom homlokzatán láthatóak még nagyméretű alkotásai. Munkásságából fontos továbbá kiemelni a marosvásárhelyi Kultúrpalotát,¹³ a szabadkai Városházát, ahol egy Mária Terézia-üvegablakot készített, amely méltó párja az Eötvös utcai alkotásnak. Miután a nemzetközi versenyeken és viláckiállításokon sorozatosan nagy sikereket ért el, végül felkérték, hogy a zsűriben foglaljon helyet. A példátlan sikerszériának az első világháború vetett véget. A megrendelések elmaradtak, munkatársait behívták katonának. A háborúban számos alkotása megsemmisült.¹⁴

Elek Artúr művészettörténész és műkritikus, Róth Miksa unokaöccse így méltatta 1943-ban nagybátyja művészetét: „*Ennyi az, ami szóval körülírható az ablakokból. Amit ezen az utolsó szakaszon a két művész közül az üvegfestő, vagy inkább talán színvarázsló Róth Miksa művelt: a pokol veres izzásának felidézése, a veres szín sokféle árnyalatának harsogássá fokozása és ugyanakkor a közbeszótt fekete vonalakkal (az ólomfoglatat vonalaival) való felbontása, az illúziókeltésnek lelket megrázó ereje, leírhatatlan.*”¹⁵

12 == Róth, 1942: 8.; 1943: 62–63, 67–75.

13 == A marosvásárhelyi Kultúrpalota kapcsán Elek Artúr ilyen szavakkal dicsérte Miksa alkotását: „*Kőrösfői Kriesch Aladár kartonja alapján készítette el mozaikban Róth Miksa az épület homlokzatát a tető magasságában díszítő frízet, amely a magyar kultúra apoteózisa, és ugyanő tervezte azt a nagyméretű bronzdomborművet, amely I. Ferenc József királyt a koronázását ábrázolja. [...] A freskók mellett legértékesebb dísz az épületnek a színes üvegablakok. [...] [Nagy Sándor] Vonalban fogant elképzeléseit Róth Miksa öltöztette ragyogó színességbe. [...] Ezek az üvegfestmények műfajuknak legmagasabb rendű példái és büszkeségei a magyar iparművészetnek. Felmérhetetlen gyarapodása a hazai művészeti kincsnek, hogy megint a magunkénak mondhatjuk őket.*” Elek Artúr: A marosvásárhelyi kultúrpalota, *Újság*, 1940. október 5. 6.

14 == Fényi, 2015: 5–8.

15 == Elek Artúr: Az emberiség színeiben világító története – A lipótmezei kápolna üvegablakai, *Újság*, 1943. július 31. 1.

A zsidótörvények következtében felszámolta műhelyét, végrendeletet készített. Sok sorstársáéhoz hasonlóan az ő élete is veszélybe került a német megszállás után. Még megérte a sárga csillag kötelező viselését. Ezek az események és unokaöccse, Artúr tragikus halála olyannyira megviselte, hogy ágynak esett, nem evett és nem beszélt többé. 1944. június 14-én halt meg, 79 éves korában. A törökbálinti Walla-mauzóleumban helyezték örök nyugalomba.¹⁶ „Az élet küzdelmeinek jótékony balzsama: a szépen való gyönyörködés. Hálás lehet az ember az Úristennek, ha őt azzal áldotta meg, hogy meglássa és átérezze a szépet, de méginkább tartozik hálával az, akinek megadatott, hogy a szép kultuszában töltheti el életét és az alkotás örömeiben részesülve, ízelítőt kap az Istenből, embertársainak pedig lelki gyönyörűséget szerez művészetével” – fogalmazta meg Róth Miksa pár hónappal a halála előtt.¹⁷

Törökbálint, Árpád utca 23., bal oldalon ül Walla József cement- és mozaikgyáros, mögötte ifj. Weinwurm Antal fényképész áll. Jobb szélén Herzog Fülöp Ferenc építész ül, mögötte Róth Miksa áll, 1913.

Fortepan / Törökbálint Anno–Magyarszékű Gábor

16 == Fényi, 2015: 5–8.; <http://www.pestmegye.hu/ertektar/4304-roth-miksa-muveszete-torokbalint> (letöltés: 2024. 01. 25.).

17 == Róth, 1943: 76.

Elek Artúr, Róth Miksa unokaöccse, Budapesten 1876. február 8-án zsidó származású családba született. Nagyon szoros volt a kapcsolatuk, melyről a függelékben olvasható levelek tanúskodnak. Elek Artúr szülei Fischer Sándor kereskedő és Róth Ida voltak (a család 1898-ban változtatta meg a családnevét).¹⁸ Az édesapa szegény tisztviselő volt, aki korán elhunyt. A gyerekek között Artúr volt a legidősebb, két öccse korán meghalt, a harmadik, Emil szerelmi bánat miatt húszéves korában öngyilkos lett. Önéletrajzában – mások elbeszélései alapján – leírja, hogy születésekor a Duna kiöntött, ami az 1838-as nagy árvíz miatti félelmet idézte fel a budapestiekben.¹⁹

Négy-öt éves korában édesapját egy felvidéki gyártelepre helyezték. Elek Artúr ekkor került közel a természethez, ismerte meg a falusi életet. Egyúttal azonban a kortársak gonoszságával is itt találkozott először. „*Kicsiben a nagy élet volt az már abban a félreeső falucskában is*” – emlékezett vissza erre az időszakra. Elemi iskolai tanulmányait is itt kezdte el, a szlovák településen, ahol, mint egyetlen magyar diákkal, a tanító külön foglalkozott a nyelvi nehézségek miatt. A tanító sokoldalú, színes személyisége nagy hatással volt rá. Gyermekkorában keresztelték meg katolikus felekezettűnek, a keresztény vallási liturgiával is a kis faluban találkozott először, mely szintén maradandó benyomást tett rá. A keresztény (elsősorban a katolikus) művészet nagy hatást gyakorolt rá, szemében a kereszténység a szépség, a tisztaság, a líraiság megtestesítője volt.²⁰

A fővárosban szerette volna folytatni a tanulmányait, de sokat betegeskedett, így nagyapja visszaküldte a faluba. Miután megerősödött, ismét Budapestre utazott, de az új iskolában nagyon rosszul érezte magát.²¹

Egyetlen öröme az olvasás maradt, a könyv szeretete ekkor vált az élete részévé. Ezt tovább erősítette, hogy egy baleset következtében évekig szenvedett a lába miatt, le is sántult, és nem tudott iskolába járni. Ennek következtében csendes, szomorkás gyermek vált belőle, aki a magány elől az olvasásba menekült, és már egész fiatalon elkezdett novellákat írni. A középiskolai éveire is rossz emlékként gondolt vissza.²²

A Pázmány Péter Tudományegyetemen 1900-ban végzett francia–magyar szakon. 1898-tól jelentek meg a *Magyar Újság*ban útirajzai, valamint franciából és olaszból fordított elbeszélései. (Tökéletesen beszélt olaszul, németül, angolul és franciául, aminek köszönhetően fordítói munkássága is számottevő volt.) 1908-tól *Az Újság* képzőművészeti rovatának vezetőjeként dolgozott évtizedeken keresztül. Alapításától a *Nyugat* kritikusa, esszéírója, novellistája, majd rovatvezetője volt.

18 == Fülep, 1998: 36.

19 == Elek, 1912: 59. Az 1876. februári árvízről lásd: Domonkos, 2021.

20 == Elek, 1912: 59–67.; Birnbaum, 1969: 7–22.

21 == Elek, 1912: 63–64.

22 == Birnbaum, 1969: 16–18.

Emellett a *Magyar Művészet*, a *Magyar Génius* és a *Figyelő* munkatársa is volt. 1911-ben válogatásában jelent meg az *Újabb magyar költők anthológiája 1880–1910* című kötet. 1916-tól 1919-ig az Iparművészeti Iskola tanáraként is működött. A két világháború között a *Magyar Művészet* és az általa 1921-ben alapított *Műbarát* című folyóirat tanulmányírója volt. 1929-ben, 1930-ban, 1931-ben Baumgarten-díjat kapott. Sokat utazott, az azokon szerzett élményeit útjegyzetekben adta közre.²³

1912-ben jelent meg egyetlen novelláskötete, az *Alarcosmenet*. Irodalmi munkáinak saját maga vált a legszigorúbb kritikusrává, s bár íróbarátai biztatták, mégis felhagyott a novellaírással. Írói önbizalom hiányában irodalmi kritikus munkásságát sem folytatta, mert úgy érezte, hogy alkotás nélkül nincs joga a kortárs írók munkájáról véleményt formálni. A szépírói karrierjének önként vállalt feladása szintén erősítette a búskomorságát. Lassan teljesen a művészettörténethez és a műkritikához fordult, mely területen magabiztosabban mozgott. Az írói vénáját soha nem veszítette el, műelemzéseibe, műkritikáiba bele tudta csempészni az írói hangot. Elek Artúr intelligens, művészetet értő és kedvelő egyénisége sok barátot szerzett magának. A kortársak vallomása szerint kiváló emberi tulajdonságokkal rendelkezett, korának szellemi, irodalmi életében ilyen módon fontos szerepet játszott.²⁴ Elek Artúr ismerte fel – többek között – Egry József, Aba-Novák Vilmos és Derkovits Gyula tehetségét, elismerő szavakkal dicsérte művészetüket.²⁵ Az ötvenedik születésnapjára a *Nyugat* folyóirat nagy ünnepséget rendezett a Gellért Szálló különtermében. Ez alkalomból Babits Mihály, Schöpflin Aladár, Nagy Sándor és Színi Gyula köszöntötte az ünnepeltet.²⁶ Majd egy évvel később, 1929-ben rákkal műtötték, ám a betegségéről nem nagyon beszélt, vidámságot tettett még a barátai előtt is.²⁷

A zsidótörvények következtében ki kellett lépnie a Sajtókamarából, így nem lehetett a szerkesztőség tagja.²⁸ A megtört alkotó ezek után elhallgatott. A német megszállás után a megkülönböztető sárga csillagot nem tudta viselni. A Rökk Szilárd utcai gyűjtőhelyre szóló behívót kézhez vette ugyan, de oda nem ment el. Számos ismert személy esetében kivételt tettek a törvények végrehajtása tekintetében, ha Horthy Miklóshoz kérvényt nyújtottak be, azonban Elek Artúr ezt nem tudta megtenni. A körülmények súlya alatt összeroppant, és 1944. április 25-én ön-

23 == Uo. 16.

24 == *Nyugat 1908–2008*. A válogatott bibliográfiát szerkeszti: Vasbányai Ferenc. <https://nyugat.oszk.hu/html/alkotok/eleka.htm> (letöltés: 2024. 11. 25.); R. Molnár, 1987–1988: 83–84.; Birnbaum, 1969.

25 == Tímár, 2014: 48–55.

26 == [sz. n.] Vacsora Elek Artúr ötvenedik születésnapja alkalmából. *Újság*, 1926. február 28. 11.

27 == Birnbaum, 1969: 16.

28 == Fülep, 1998: 35–36.

Elek Artúr arcképe. Elek, 1912.

gyilkos lett. Előtte mindent elrendezett, végrendeletet írt, melynek egy példányát barátjának, Farkas Jenő újságírónak adta át.²⁹ A Farkasréti temetőben nyugszik.

Elek Artúrt Illyés Gyula verssel búcsúztatta.³⁰ 1945-ben Farkas Jenő írt nekrológot róla. Három évvel később emlékest keretében emlékeztek meg Elek Artúrról Fenyő Miksa, Fülep Lajos, Tersánszky Józsi Jenő, Pogány Ö. Gábor és Fischer Annie részvételével. Halálának öt éves évfordulóján is ünnepséget rendeztek. Később megjelent róla néhány visszaemlékezés: 1956-ban Farkas Zoltán író idézte fel Elek Artúr pályáját,³¹ 1959-ben pedig kiadtak egy kötetet a novelláiból.³² 1969-ben jelent meg a Marianna D. Birnbaum által összeállított kiadvány a munkásságáról,³³ 1994-ben Fülep Lajosnak írt hosszabb levelét közölték a *Múlt és Jövő* folyóiratban,³⁴ 1996-ban művészeti írásaiból válogatást közölt Tímár Árpád.³⁵

A Róth család élete nemcsak az üvegművészen keresztül kapcsolódik az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárához, hanem sajnálatos módon másféleképpen is. Az 1951-ben Budapestről kitelepített személyek között volt Róth Miksa lánya, Móczár Jenőné Róth Erzsébet,³⁶ a férje, valamint gyermekük, Móczár Zoltán. Móczár Jenő 1898-ban született Budapesten. Érettségit a Ludovika Akadémián szerzett. 1918. február 1-jétől teljesített katonai szolgálatot, mint hivatásos tiszt. Frontszolgálaton 1942. november 1-jétől 1945. március 10-ig volt. Szombathely

29 == Tóth, 2014: 56.

30 == E.A. halálára, <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes00001/illyes00466/illyes00466.html> (letöltés: 2025. 06. 27.).

31 == Farkas, 1956.

32 == Elek, 1959.

33 == Birnbaum, 1969.

34 == Elek, 1994: 30–32.

35 == Tímár, 1996 (szerk.); Tímár, 2014: 56–60.

36 == Róth Erzsébet 1898. november 4-én született Budapesten. Édesapja Róth Miksa, édesanyja Walla Jozsefa.

Államvédelmi Hatóság
Bp. Jászai Mari tér 16.

Tárgy: Móczár Jenő.....
internálása.

87

0087 .

V É G H A T Á R O Z A T .

Móczár Jenő.....szül. hely: Bpest
.....1898:.....év. okt. hó. 13.....-án. Anyja: Schöbitz Hermina.....
internálását elrendelem.

I n d o k o l á s :

Nevezetthony. élet.....tagjaként háberus bűncselekménye-
ket követett el, ennek alapján internálása államvédelmi szempont-
ból indokolt.
E Véghatározatot az 1929. évi XXX. tc. 56. §/b. pontja alapján végro-
kell hajtani, follobbezésre való tekintet nélkül.

Budapest, 1952.....febr.....hó. 21.....nap.

A Hatóság Vezetője rendeletéből:
Juhász László av. e. sz. sk.
főosztályvezető.

A kiadmány hibátlanul
tudomásul

1952. MAR. 25

Móczár Jenő internálási véghatározata, 1952.

ÁBTL 3.1.9. V-84655. 116.

mellett esett szovjet hadifogságba 1945. március 27-én, ahonnan 1950-ben tért haza. Előbb az Állambiztonsági Fogházban volt hadifogoly őrizetes, majd 1951. október 6-án Kazincbarcikára internálták, mert háborús bűnösnek tekintették, és politikai szempontból „nem volt megbízható”. Innen 1953. szeptember 18-án szabadult.³⁷

Móczár Jenőné és fia, Zoltán internálását 1951. június 13-án rendelték el. A véghatározat Csanádapácát jelölte ki új lakhelyükül, ahova el is költöztek.³⁸ Zoltán a maga és édesanyja nevében 1951. július 3-án már innen kérelmezte a kitelepítés alóli mentesítésüket. Arra hivatkozva, hogy apja sohasem teljesített csapatszolgálatot, nagyapja pedig a híres Róth Miksa. Fontosnak tartotta megemlíteni, hogy nagyanyja, Róth Miksáné mozaik, ólomüveg készítéshez szükséges alapanyagokkal, eszközökkel, szerszámokkal támogatta a mozaikművészettel foglalkozó fiatal

37 == ÁBTL 3.1.9. V-21591. 2–5. Kérdőív. 1950. december 15., 8–9. Gyanúsított jegyzőkönyv. 1950. december 15., 10. Jelentés Móczár Jenő ügyéről, 1951. május. 5.; ÁBTL 3.1.9. V-21591. 10a. Jelentés, 1951. június 12. V.; ÁBTL 3.1.9. V-84655. 116. Véghatározat, 1952. február 21. Móczár Jenő neve megtalálható még a „Budapest területén élő volt hor-thysta katonatisztek” V. kötetének (M–P) nyilvántartásában (ÁBTL 4.1 A-938/11. 78.), valamint a „Kimutatás munkaképes volt hadifogoly őrizetesekről” című dokumentumban (ÁBTL 4.1. A-1335. 37. Budapesti Országos Börtöntől átvett anyagok, 1951–1952. II. kötet).

38 == ÁBTL 2.5.6. 05452/1951. 137/6. I. doboz. 7–8. Véghatározat, 1951. június 13.

művészeket. Emellett a Képzőművészeti Főiskola mozaik tanszékének adományozott Róth Miksa hagyatékából származó mozaikművészeti szakkönyveket. A Budapesti Rendőrfőkapitányság 1951. július 9-én elutasította a kérelmet.³⁹ 1951. június 15-én Móczár Jenőné maga és fia nevében panaszt tett, arra hivatkozva, hogy férje csapatszolgálatot sohasem teljesített. Emellett azt is kifogásolta, hogy tévesen özvegyként vezették be a nyilvántartásba. Kifejtette, hogy a férje „*kifejezetten antifasiszta és németellenes*” volt, ami miatt 1943-ban hadbírószági eljárás is folyt ellene. 1945 márciusában „*parancs ellenére nem ment Ausztriába, elhagyta csapattestét, és így került Szombathelyen fogságba*”. Édesapját mint külföldön is rendkívül ismert üvegfestőt említette. Úgy vélte, hogy férje ügyének lezárásáig ártatlannak kéne tekinteni.⁴⁰ Arról, hogy meddig voltak kitelepítve, és hogy Budapestre mikor költözhetnek vissza, nem rendelkezünk információval.

= = = Függelék

Válogatás Róth Miksa Elek Artúrnak írott leveleiből

Kedves Artúr!

Szíves figyelmedet és jókívánságaidat igen köszönöm – és a mielőbbi viszontlátásig, melegen köszönt, ölelő

Miksád

Budapest, 1926. április 1-jén.

Kedves Artúr!

Amidőn tegnap az adatokat adtam, egy kis hiba csúszott be, ugyanis a Mexikói mennyezet⁴¹ nem 3500 láb, hanem 1500 láb. Talán még tudod helyesbíteni.⁴²

Ölel:

Miksa

Budapest, 1934. november 20.

39 == ÁBTL 2.5.6. 05452/1951. 137/6. I. doboz. 16–17. Móczár Zoltán panasz, 1951. július 3.

40 == Uo. 11. Móczár Jenőné panasz, 1951. június 15.

41 == A mexikói Teatro Nacional Tiffany nevéhez fűződő új technikával, a színház nézőterének mesterségesen megvilágított óriási, 1500 négyzetláb nagyságú opalescens üvegekből készült mennyezet-festménye. „Ezen a festményen – mely Apollót és a kilenc múzsát ábrázolja – Maróti Géza anyagszerűen nemes művészettel, kitűnően megkomponált kartonjai és az én színkompozícióim szerint készítettem el, amidőn is sikerült még az alakok húsrészeit is rétegezéssel és egy különleges beégetett festési eljárással beillesztenem az opalescens üvegek egyébként rusztikus színharmóniájába.” (Róth, 1942: 12–13.; 1943: 52.)

42 == Valószínűsíthető, hogy az adatra Elek Artúrnak a *Művészeti Lexikon* szócikkének megírásához volt szüksége (*Művészeti Lexikon*. Budapest, 1935, 394.).

Kedves Artúr!

Mellékelve küldöm a könyvemből⁴³ kimaradt műveim jegyzékét. Kérlek, tedd azt a könyvem nálad lévő példányába.

Legutóbbi találkozásunk alkalmával a legfontosabbat elfelejtettem veled megbeszélni. Ugyanis én eddigelé sem könyvtáraknak, sem intézeteknek nem küldtem el könyvemet, pedig ez igen fontos volna. Erre vonatkozólag szerettem volna tanácsodat kérni, hogy kiknek és milyen formában küldjem el könyvemet. Ezt – tekintettel a könyvemen levő évszámnak – még ebben az esztendőben szeretném elintézni.

Budapest, 1942. x. 28.

Szeretettel köszönt és ölel

Miksa

Kedves Artúr!

Elkészült a könyvem,⁴⁴ és annak egyik első példányát szeretném neked átadni, ha teheted gyere el szerdán a Pannóniához.⁴⁵ – Egyébként is, a könyvet illetőleg szeretnék veled egyet-mást megbeszélni. – Addig is szeretettel ölel

Budapest, 1943. IV. 5.

Miksa

Kedves Artúr!

A legutóbb említett régi német szentek legendáját sikerült megtalálnom. A könyv 1770-ből való és címe: „Leben und Sterben deren Heiligen Gottes”⁴⁶ – Ha esetleg pénteken van ráérő időd, gyere el a Pannóniába, amidőn is elhoznám a súlyos könyvet. De amennyiben nem jöhetnél el, úgy kérek, telefonáld azt meg nekem, nehogy hiába cipeljem oda az esetlenül vaskos kötetet.

Addig is szeretettel ölel

Miksa

1943. június 23.

43 == Az alábbi műről van szó: Róth, 1942.

44 == Az alábbi munkáról van szó: Róth, 1943. Az üvegfestő ebben a könyvben a fontosabb alkotásait és híres hazai építészekkel, művészekkel közös munkáit mutatta be.

45 == Feltételezhetően a Rákóczi út 5–7. szám alatt működő szállodáról van szó, amely az első budapesti hotel volt, ahol bevezették az éttermet és kávéházat a földszinti helyiségekbe. A Pannónia az első világháború előtt és alatt élte virágkorát, amikor is Glück Frigyes, a leghíresebb szállodások egyike volt a gazdája (1931-ig, haláláig). A Pannónia 1949-től állami tulajdonba került, egyetemi kollégiumi hasznosítással. Ebben a fázisban eredeti értékei nagyrészt megmaradtak, de az étterem átalakítása után az értékek túlnyomó részben elpusztultak. Tovább romlott az épület állapota az oktatási célú átépítések következtében. A jelenleg lakatlan, használaton kívüli épület rekonstrukciója igyekezett legalább részlegesen lehetőséget biztosítani az eredeti értékek újrateremtésére. <https://egykor.hu/budapest-viii-kerulet/pannonia-szallo/2094> (letöltés: 2023. 09. 21.).

46 == „Isten szentjeinek élete és halála”. A 940 oldal könyv rövid összefoglalókat és tanításokat tartalmaz az év minden napjára. Szerzője Matthäus Vogel (1695–1766, jezsuita pap, misszionárius), kiadója Tobias Göbhardt (1734–1794, egyetemi könyvkereskedő Bambergben és Würzburgban), Göbhardt Verlag, Bamberg–Würzburg, 1777.

Kedves Artúr!

Van még egy kevés valódi teám, én nem nagyon ragaszkodom hozzá, neked bizonyára jobb szolgálatot fog tenni, amiért is mellékelve elküldöm azt neked. Fogyaszd el jó egészségben.

Budapest, 1943. augusztus 2.

Szeretettel ölel

Miksa

Kedves Artúr!

Nagyon köszönöm, hogy elküldted nekem a lipótmezei üvegfestményekről írt rendkívül érdekes cikkedet.⁴⁷ Már azzal is, hogy az üvegfestmények témáinak megkapó leírásával a nagyközönség érdeklődését rátereled ezekre, az eddigelé csak igen szűk körben ismert üvegfestményekre, már ezzel is nagy szolgálatot tettél az üvegfestészet ügyének.

De ezen túlmenőleg – azzal, hogy oly frappáns módon rámutattál a festékekkel való festés és az üveg színeivel való dolgozás nagy különbözőségére – ezzel nemcsak a nagyközönség, de a mi úgynevezett esztétikusainknak is kinyitottad a szemeit.

Nagyon jól esett és igen örülök, hogy ezt a cikkedet megírtad.

Budapest, 1943. VIII. 5.

Szeretettel ölel

Miksa

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.5.6. Kitelepítéssel kapcsolatok iratok

I. sorozat. 05452/1951

47 = = Elek Artúr egyik cikkében Róth Miksát egyenesen „színvarázslónak” nevezi, hiszen „a veres szín sokféle árnyalatának harsogássá fokozása és ugyanakkor a közbeszótt fekete vonalakkal (az ólomfoglatat vonalaival) való felbontása, az illúziókeletésnek lelket megrázó ereje, leírhatatlan. [...] Míg festékekkel a festő a fénynek csupán illúzióját tudja kelteni, az üveg színessége egyszerismind maga a fény. Míg a festékekkel keletkezett színt a fény csupán megvilágítja, az üveg színe csak a fény hatására lesz színessé. Ebből az üveg színeinek teljesen önálló skálája következik, olyan színsor, amely a festék színeinek skálájától teljesen különbözik. A lipótmezei kápolna ablakait az teszi páratlanná, hogy Róth Miksa személyében az üveg színeinek ritka ismerője és az üvegszínnek csodálatosan finom érzékű keverője, egybeigazítója, fokozója és halkítója egyesült közös alkotásra a rajzi formák kimeríthetetlen képzeletű mesterével, Nagy Sándorral. Szerencsésen kiegészíti egymást tehetségük ezen a közös alkotásukon, amely mind a kettőjüknek főműve az üvegfestésben.” Elek Artúr: Az emberiség színeiben világitó története – A lipótmezei kápolna üveglakai. Újság, 1943. július 31. 6. Nagy Sándor (1868–1950) festő és iparművész, Körösfői-Kriesch Aladárral együtt a gödöllői művésztelep alapítója, majd ugyanott a szőnyegszövő műhely vezetője volt. A szecesszió egyik legjelentősebb magyar képviselője.

3.1.9. Vizsgálati dossziék
V-21591. Móczár Jenő
V-84655. Szovjetunióból átvett hadifoglyok

4.1. Állambiztonsági munkákhoz készült háttéranyagok
A-938/II. Budapesten élő volt horthysta katonatisztek (M-P)
A-1335. Budapesti Országos Börtöntől átvett anyagok. 1951–1952. II. kötet

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK)
Fond 253/518. Elek Artúr és Róth Miksa levelezése

=== Hivatkozott irodalom ===

Birnbaum, 1969

Birnbaum, Marianna D.: *Elek Artúr pályája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Domonkos, 2021

Domonkos Csaba: Főleg Budát pusztította az 1876-os árvíz, de Pesten is sok ház összedőlt. *PestBuda*, február 28. https://pestbuda.hu/cikk/20210228_foleg_budat_pusztította_az_1876_os_arviz_de_pesten_is_sok_haz_osszedolt

Elek, 1912

Elek Artúr önéletrajza. Az Érdekes Újság Dekameronja. 4. Szerkesztette: Kabos Ede. Légrády Testvérek, Budapest.

Elek, 1959

Elek Artúr: *A platánsor. Válogatott elbeszélések*. A bevezetőt írta: Vajda Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Elek 1994

Elek Artúr levele Fülep Lajoshoz. *Múlt és Jövő*, 7. évf. 4. sz. 30–32.

Farkas, 1956

Farkas Zoltán: Elek Artúr emlékezete. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 60. évf. 3. füzet, 336–344.

Fényi, 2015

Fényi Tibor: A színek varázslója. *Budapest*, december, 38. évf., 12. sz.

Fülep, 1998

Fülep Lajos levelezése. IV. kötet. 1939–1944. Szerkesztette: F. Csanak Dóra. Argumentum, Budapest.

Mester, 2022

Mester Éva: Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára részére készített szakvélemény a Róth Miksa-üvegablakról. (Kézirat, Budapest.)

R. Molnár, 1987–1988

R. Molnár Anna: A cselekmény színhelyek Elek Artúr novelláiban. *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, 1987–1988. Series Linguistica, Litteraria et Aestetica.* Szeged, 83–84.

Róth, 1942

Róth Miksa: *Egy üvegfestőművész az üvegfestészetéről.* Magánkiadás, Budapest.

Róth, 1943

Róth Miksa: *Egy üvegfestőművész emlékei.* Budapest.

Szekér, 2024

Szekér Nóra: Élesztőgyártól a levéltárig — A Schneider-palota története. *AXIS*, 5. évf., 1. sz. 143–158.

Tímár (szerk.), 1996

Művészek és műbarátok. Válogatott képzőművészeti írások. Szerk., jegyz., névmutató: Tímár Árpád. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest.

Tímár, 2014

Tímár Árpád: Elek Artúr bátorsága. *Enigma*, XXI. évf., 80. sz.

Tóth, 2014

Tóth Károly: „Az emberi méltóságom nem engedem elrabolni.” *Enigma*, XXI. évf., 80. sz. 56–61.

==== Sajtó ====

Budapesti Közlöny, 1877

Múlt és Jövő, 1994

Újság, 1926, 1940, 1943

=== Internetes hivatkozások ===

Nyugat 1908–2008. A válogatott bibliográfiát szerkeszti: Vasbányai Ferenc. <https://nyugat.oszk.hu/html/alkotok/eleka.htm> (letöltés: 2024. 11. 25.).

Egykor: <https://egykor.hu/budapest-viii-kerulet/pannonia-szallo/2094>
(letöltés: 2023. 09. 21.). <http://www.pestmegye.hu/ertektar/4304-roth-miksa-muveszete-torokbalint> (letöltés: 2024. 01. 25.).

Petőfi Irodalmi Múzeum digitális Könyvtára, <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes00001/illyes00466/illyes00466.html> (letöltés: 2025. 06. 27.).

Kulcsszavak

=====

Budapest, internálás, Történeti Levéltár

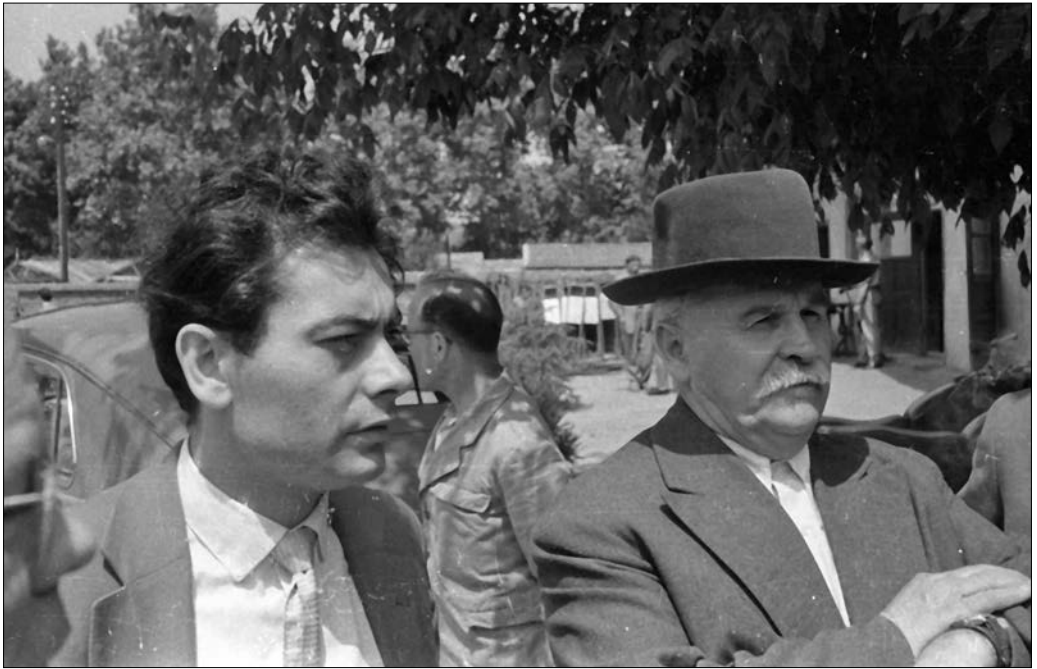
A Mária Teréziát és II. Józsefet ábrázoló,
a Történelmi Levéltár dísztermében lévő, 1910 táján
készült üvegfestmény Róth Miksa alkotása.

Fotó: Kovalovszky Dániel

/ A Family Story in the Current of History /

Letters of Miksa Róth and the Internment of Erzsébet Róth

The article presents the correspondence between stained glass artist Miksa Róth and writer and art historian Artúr Elek. Through their letters, readers gain insight into the lives of both the “magician of colours” and Elek. The tragic end of Artúr Elek’s life – due to the Holocaust – is closely linked to the death of Miksa Róth, who may also be considered an indirect victim of the Shoah. The article also examines the internment of Róth’s daughter, Erzsébet Róth, drawing on sources from the Historical Archives of the Hungarian State Security (ÁBTI).

Csoóri Sándor költő és Veres Péter író, 1962.

Fortepan / Hungady József

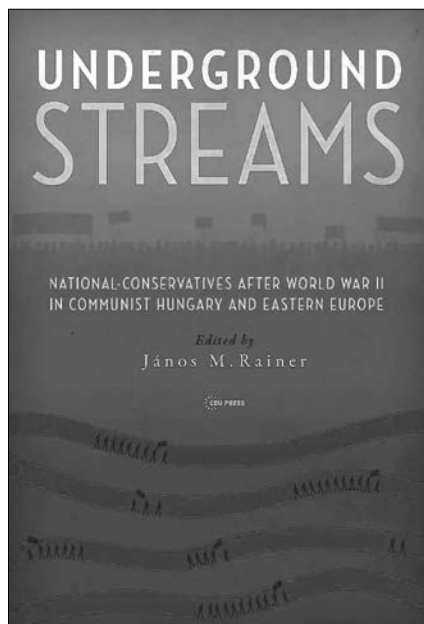
= Szemle =
////////////////////

/// Kollár János Miklós

=== **Az el nem mesélt jobboldali hagyományról** =

Underground Streams: National-Conservatives after World War II in Communist Hungary and Eastern Europe.
Edited by János M. Rainer

Central European University Press, Budapest – Bécs – New York, 2023. 353 oldal

Az *Underground Streams* című tanulmánykötet (mely az úgynevezett *Búvópatakok* kutatási projekt angol nyelvű elnevezése), a független 1956-os Intézetben, illetve önállóságának megszüntetését követően az Országos Széchényi Könyvtárba tagolt műhelyben 2012 és 2015 között folytatott kutatások legfontosabb eredményeit adja közre angol nyelven.¹ A Rainer M. János szerkesztésében 2023-ban napvilágot látott munka mintegy betetőzése annak a folyamatnak, mely a nagyközönség elé igyekezett tárni a projekt során elért eredményeket.²

A kutatás a két világháború közötti magyar konzervatív-jobboldali hagyomány, gondolkodásmód, illetve értékrend „búvópa-

1 == Az 1956-os Intézetet 2012. január 1-jétől „integrálták” az Országos Széchényi Könyvtárba. Ekkor az Intézet munkatársai közül tizenketten a könyvtár Különgyűjteményi Igazgatósága alá rendelt 1956-os Intézet – Oral History Archívum csoport berkein belül folytatták munkájukat. A *Búvópatakok* kutatási projekt ezen intézményi keretek között indult. Lásd Rainer (szerk.), 2012: 7.

2 == A kutatócsoport eredményeit – jelen tanulmánykötetet leszámítva – további négy kiadvány közölte, időrendben: Rainer (szerk.), 2012; Ungváry (szerk.), 2013; Rainer (szerk.), 2013a; Rainer (szerk.), 2013b.

takszerű” továbbélésének bemutatására tesz kísérletet 1945-től egészen az 1989-ben bekövetkezett politikai változásokig.³ Az angol nyelvű kiadvány érthető szerkesztési okok miatt nem vállalkozhatott a négy kutatási év minden eredményének széles körű közlésére, így az *Underground Streams* három nagyobb egységbe szervezve, összesen tíz szerző tanulmányának segítségével igyekszik bemutatni a *Búvópatakok* projekt néhány, nemzetközi érdeklődésre számot tartó fontosabb eredményét. Az első fejezet (*The Right-Wing Tradition in Eastern Europe after 1945*) román, cseh, illetve szlovák példákon keresztül sikeresen helyezi a témát közép-kelet-európai kontextusba. A második fejezet (*Right-Wing Enemies through the Lens of State Security*) tanulmányai az 1945 utáni politikai rendőrség, illetve az állambiztonsági szolgálatok bomlasztó, a jobboldalinak titulált társadalmi, valamint politikai csoportok megfigyelésére, majd felszámolására tett kísérleteit mutatják be. A harmadik, egyben utolsó fejezet (*Personal Life Paths and Strategies*) az egyén lehetőségeit mérlegeli a rendszer elnyomó reflexeivel szemben.

A tanulmánykötet bevezetésében Rainer elsősorban a legfontosabb fogalmi keretek tisztázására törekszik, megállapítva, hogy a 20. századra a jobb-, illetve baloldaliság kérdése egyre inkább egy szétbomlani látszó dichotómiává vált. Az általa megállapított hat ideológiai irányzat (fasizmus, kommunizmus, konzervativizmus, szocializmus, liberalizmus és anarchizmus) közül ugyanis csak kettő sorolható a jobboldalra (konzervativizmus és fasizmus). A jobboldaliság okozati láncolatának kiindulópontja, másképp mondván a jobboldali politikai hagyomány archetípusa a konzervativizmus, mely a társadalmakat komplex struktúráként értelmezi: kizár minden radikálisnak tetsző beavatkozást a társadalmi szövetek mentén, tradícionális pedig egyaránt elutasítja az egalitárius vagy az utilitarista megfontolásokat.

A 20. századi jobboldaliság fókuszába Kelet-Közép-Európában hamarosan a nacionalizmus került, melynek elsődleges céljává a nemzetállamok megteremtése vált. Rainer okfejtése nyomán kiderül, hogy a konzervativizmusból eredeztethető nacionalizmus egyfajta kapocsként egyaránt megtalálható mindkét jobboldali irányzatban; a fasizmusban és a konzervativizmusban is. A szerző ekkor ismerteti többek között Kevin Passmore, Michael Mann, Roger Griffin, illetve Pierre Manent fasizmusdefinícióját. Régiók és Magyarország szempontjából talán az utóbbi két szerző fogalomhasználata a leginkább kézenfekvő. Griffin ugyanis a fasizmust a krízisek utáni ideológiaként írja le, mely az újjászületés demagóg praktikájával igyekszik kiutat mutatni a nehéz időkben.⁴ Szorosan ide kapcsolódik Pierre Manent tézise, aki szerint a fasizmus a német történeti sajátosságok hozadéka, mely a *Sonderweg* azon koncepcióján alapszik, miszerint az első világháborút követően a német nemzetnek új utak keresésével kell átértelmeznie viszonyát a nyugati civilizációhoz.⁵

3 = = Rainer (szerk.), 2013b: 7–10.

4 = = Griffin, 2002.

5 = = Manent, 2001.

A lassan negyedszázada így vagy úgy, de funkcionáló magyar demokrácia egyik fontos vonása, hogy a rendszerváltást követően (*change of system*), az 1945 után eltaposott jobboldali, konzervatív politikai tradíció gyorsan újra tudta magát építeni. A tanulmánykötet alapvetően abból a percepcióból indul ki, miszerint az 1989 után kibontakozó jobboldali hagyománynak, más előképek híján, a két világháború közötti, már akkor mielőbbi reformokra szoruló ideológiai tradícióhoz kellett visszanyúlnia.⁶ Miközben a magyar jobboldali-konzervatív gondolatot a második világháborút követően Magyarországra „adoptált” szovjet típusú rendszer egészében, annak minden pozitív, illetve negatív tulajdonságával együtt száműzte mindenféle tudományos vagy közéleti diskurzusból. A „reakciós” bélyeggel egy komplett társadalmi réteget zártak ki a cselekvők társadalmából: mindazokat, akiket a „rég Magyarországon” modernizálásának elmaradásával vádoltak. Őket (persze tévesen) Szabó Miklós még a 80-as években is a történelmi keresztény középosztállyal azonosította.

Ennek köszönhető, hogy az ismert jobboldali-konzervatív hagyomány és politikai ideológia megszakított, az elmaradt reformok és az abból eredő feszültségek reflektálatlanok, kibeszéletlenek. A Szekfű Gyula által kijelölt, a társadalmi, illetve szociális reformokat végrehajtani hivatott keresztény középosztályt pedig a jobboldali hagyománnyal együtt ugyancsak elsodorta a történelem. Ahogy azt Rainer M. János maga összegzi, a *Bírópatakok* kutatási projekt célja egyfelől, hogy a magyar jobboldali politikai ideológia koncepcióját némiképp újradefiniálja, valamint megismertesse és reflektálhatóvá tegye a magyar jobboldali tradíciókat. Mindezt egyértelmű, jól meghatározott földrajzi (Magyarország és Közép-Kelet-Európa), valamint időbeni keretek között (a szovjet típusú diktatúra időszaka).

A továbbiakban két szerző kutatási eredményeinek bemutatására igyekszem fókuszálni, miután az összes írás részletes elemzése szétfeszítené jelen ismertetés terjedelmi kereteit. Az első Ungváry Krisztián tanulmánya („Social Resistance under the Kádár Regime and the »Right-Wing«”), amely elsősorban a Kádár-rendszer politikai vezetésének, valamint az általuk irányított állambiztonsági szerveknek a hozzáállását vizsgálja a vélt vagy valós, rendszerellenesnek titulált jobboldali személyekkel, társadalmi, politikai csoportokkal szemben. A második általam választott tanulmány szintén a második szegmensből való („»Petty« Arrow Cross Supporters in the Interior Ministry Files”), szerzői Lénárt András és Paksa Rudolf. A két írás kiválóan összekapcsolható, hiszen a nyilasok reprezentációját a Belügyminisztérium ügyirataiban elemző írás Ungváry Krisztián keretező jellegű tanulmányának egyfajta mélyfúrásaként is értelmezhető.

6 = = A témával kapcsolatban még lásd Romsics (szerk.), 2009.

= = Tabusított nacionalizmus, elhallgatott jobboldal⁷

A Kádár-rendszer viszonya a magyar jobboldali hagyományhoz elsősorban az elhallgatás, illetve a tabusítás koncepcióján alapult. Ahogy Ungváry fogalmaz, a Kádár-rezsimet antagonisztikus ellentét fűzte az 1945 előtt fennálló rendhez, mely látványosan a nacionalizmus kérlelhetetlen tagadásában nyilvánult meg (holott természetesen nem csupán jobboldali nacionalizmus létezhet). A „nacionalizmus elleni harc” során az állambiztonság könnyen megformázhatta a rendszer számára éppen szükséges jobboldaliságot. Ennek a főbiának, illetve Kádár János 1956-os tapasztalatainak is köszönhető, hogy az állambiztonság operatív tevékenysége során a jobboldalinak titulált személyeket vagy csoportokat jóval súlyukon felül kezelte.

A Kádár-rendszernek valójában nem is volt koncepciója a jobboldalinak bélyegzett nacionalizmusokkal szemben, ráadásul az ideológia szélsőséges elutasításával egyedül maradt a szocialista blokkon belül. A táncházmozgalommal kapcsolatos jelentések kiválóan mutatnak rá, hogy a népi, jobboldali szubkultúrát meghatározó impulzusokat, a nemzetinek ügyek (mint a határon túli kisebbség kérdése) ápolására szolgáló elvárásokat a rendszer valójában nem is értette: megrökönyödve figyelték a „nagy magyarországozást”, és felháborodva, értetlenül álltak azelőtt, hogy a mozgalom tagjai a rendszert rendre nemzetietlennek bélyegezték.

A 60-as évektől kezdve számottevően csökkent az 1945 előtti uralkodó osztály tagjaival szembeni eljárások száma. A jelenség okait, az érintettek hajlott korán túl, nem a konszolidálódó rendszer engedékenységében kell keresni, sokkal inkább igaz, hogy a sztálinista diktatúra idején a társadalom egyetlen csoportját sem sújtotta olyan súlyos represszió és negatív diszkrimináció, mint a keresztény középosztályt.⁸ A Horthy-korszak elitjét annyira meghurcolták, hogy tagjai sem 1956-ban, sem utána nem kívántak többet a rendszer ellenében fellépni. Nem véletlen, hogy a forradalom utáni megtorlásokat irányító Hollós Ervinnek sem sikerült bizonyítania, hogy az események mozgatói nyilasok, volt csendőrök vagy az előző rendszerhez köthető osztályidegenek lettek volna. Valós fenyegetés hiányában a jobboldaliság bélyege rövidesen meghatározhatatlan halmazzá alakult, ahol a rendszer bármikor újrakategorizálhatta vélt vagy valós ellenségeit.⁹

Szemben a baloldali ellenzékkel, mely a társutasok esetében néha a „támogatott”, de rosszabb esetben is a „tűrt” kategóriába tartozott, a jobboldali mozgal-

7 = = Ahogy arra Ungváry Krisztián maga is felhívja a figyelmet, a tanulmány egy részletesebb verziója már korábban megjelent, éppen a szerző gondozásában kiadott tanulmánykötetben. Lásd Ungváry (szerk.), 2013.

8 = = Ahogy arra Rainer is utalt bevezetőjében, Szabó Miklós még a 80-as években is előszeretettel mosta össze a jobboldaliságot, illetve a keresztény középosztály fogalmát.

9 = = Némiképp hasonló mindez a két világháború közötti rendszer antiszemita diskurzusához. Galíciai volt mindenki, aki egyszerűen nemkívánatos lett a politikai elit szemében. A tisztázatlan fogalomhasználat megkönnyíti az áldozatok szelektálását, egyben felelősséget hárít. Lásd például Stark, 2023.

makat igyekeztek azonnal, csírájában elfojtani, még akkor is, ha azok csak kulturális vagy akár múltidéző jellegűek voltak.¹⁰ Ungváry szerint pontosan ez az egyik oka annak, amiért az 1990 után liberalizálódó politikai térben újjáalakult jobboldali diskurzusnak nem volt lehetősége máshova visszanyúlnia előképért, csak a két világháború közötti időszakba. Jó példa a túlmisztifikálásra és a jobboldallal szembeni kérlelhetetlen magatartásra ifj. Antall József esete, aki az állambiztonsági szervek egyik legnagyobb „sztárjának” számított: megfigyelését 1957-től kezdődően összesen 24 ügynök végezte, akik közel 500 jelentést adtak róla. Holott a 45 előtti gazdasági és értelmiségi elit egy jelentős része a háború után elmenekült, azoknak pedig, akik nem távoztak, semmilyen képességük nem maradt értelmezhető rendszerellenes tevékenységet kifejtteni. Ennek következtében a rendszer stabilitására nézve saját baloldali ellenzéke vagy az ideológiájának társadalmi bázisát adó munkásosztály sokkal nagyobb veszélyt jelenthetett.

1956 után még legalább tíz évig külön megfigyelési vonalat alkalmaztak az egykori csendőrök, nyilasok, valamint a hivatásos katonatisztek megfigyelésére. Az „Ellenállók” elnevezésű objektum dosszié a maga 34 kötetével az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) megtalálható egyik legnagyobb terjedelmű, nagy gyakorisággal kutatásra kikért megfigyelési anyag. Utóbbi nem véletlen: számos harmadik utas, népi és jobboldali értelmiségiről találhatók jelentések a dossziékban, akiket az 1963-as amnesztia ellenére egészen halálukig vagy a rendszer fennállásáig megfigyeltek.

A tanulmány elsősorban a jobboldali értelmiség, illetve az 1945 előtti rendszerhez köthető személyek megfigyelésének, ellehetetlenítésének mikéntjeit tárgyalja, miközben adatgazdag statisztikák, valamint táblázatok elemzésének segítségével kronologikus módon igyekszik betekintést engedni az állambiztonsági szervek szervezettörténetébe. A szerző egyértelművé teszi a sztálinista totális módszerekkel való leszámolást 1956-ot követően, a forradalom utáni jelentősebb átszervezésekre azonban részleteiben nem tér ki (például a II/5. Osztály története vagy az 1962-es nagy átszervezés). A szervezettörténeti részek ettől a minimális hiánytól eltekintve kellőképpen informatívak, az írás egésze pedig kiválóan összegzi Ungváry Krisztián a témában hosszú évek kutatómunkájával megszerzett nagy ívű ismereteit.

¹⁰ = = Az *Undergrounds Streams*be nem került be, de a *Búvópatakok* című tanulmánykötetben Ungváry megemlíti néhány asztaltársaságot, melyek múltidéző jelleggel rendszeresen összejártak Budapest kávéházaiban. Ungváry, 2013. 36–37. Magam is végeztem kutatást a témában, mely valóban tanulságos példával szolgál a rendszer jobboldaliakkal szembeni reflexeivel kapcsolatban. Az úgynevezett „Udvarhelyiek” elnevezésű asztaltársaságot, mely mindössze néhány, a 70. életévükön jócskán túl lévő idős úrból állt, rövid időn belül, kérlelhetetlen határozottsággal bomlasztották szét. Lásd Kollár, 2024.

= = „*Én csak kisnyilas voltam, Pelikán, azoknak meg lett bocsájtva*”

Hiába volt a két világháború közötti jobboldali, a nyilaskeresztesek esetében hungarista ideológia Kádár János rendszerének antitézise, 1945 után szovjet támogatással az ország vezetését hamarosan magához ragadó kommunista mozgalom meglepő pragmatizmussal viszonyult a nyilasokhoz. Jól megfontolt hatalmi érdekek mentén, 1949-ig kifejezetten támogatták integrációjukat a mozgalom különböző szervezeteibe és a kommunista pártba. Miközben a vezető nyilas pártfunkcionáriusokat demonstratív módon bíróság elé állították, majd kivégezték, a kisnyilasoknak hajlandóak voltak megbocsájtani.

Amint azt a Lénárt–Paksa-szerzőpáros megállapítja, a „kisnyilasok” integrációját nagyban elősegítette a két irányzat közötti ideológiai rokonság, miközben a „kisnyilas” szavazatok becsatornázásával párhuzamosan, az engedékeny hozzáállástól a kommunisták ellenében huszonöt éven keresztül sulykolt averziók feloldását remélték. Volt azonban még egy faktor, amely megkönnyíthette a kooptálását: a kommunista mozgalom 1944 előtti fasizmushoz fűződő politikája korántsem volt mindig egyértelműen antifasiszta jellegű, aminek következtében egészen jelentős pozíciókig megmaradt egyfajta átmenet a két szélsőséges irányzat között. Alighanem akarata ellenére, de az ekkoriban a kommunista pártoktatást szervező Andics Erzsébet is a kisnyilasoknak kedvezett. A „Fasizmus és reakció Magyarországon” című írásában ugyanis nem kevesebbet állított, mint hogy 1920-tól kezdődően Magyarországon az első fasiszta diktatúra valósult meg, és ezt az állítását a Horthy-korszak egészére kiterjesztette. Egy olyan országban, ahol mindenki fasiszta volt, hogyan lehetett volna példásan megbüntetni a nyilasokat? – tesz fel találóan a hipotetikus kérdést a szerzők. Andics érvelése szerint a nyilasok csak egy, szempontjai szerint nem is túl népes, ám annál kártékonyabb csoportot alkottak a többi fasiszta közül.

A népbírósági perek ettől függetlenül folytak, de a dolgozó osztályok tagjait, akik a potenciális szavazóbázist jelenthették, azzal igyekeztek felmenteni, hogy őket egyszerűen megtevesztette a nyilas ideológia. Azokat, akik a Szovjetunió megtámadása után lettek párttagok, igyekeztek internálni, ami paradox módon éppen a büntetőeljárásokkal szemben jelentett védelmet. A Zeneakadémián lefolytatott főperек során a 17 vezető nyilas közül 13 főt, valamint a Sztójay-kormány tagjainak felét kivégezték, de a közperек alkalmával a Volksbund-tagság sokkalta súlyosabban esett latba, mint a nyilas párttagság, utóbbiakra ugyanis a kollektív bűnösség elvét nem alkalmazták.

A kisnyilasokkal szembeni politikákban az 1956-os események hoztak egyértelmű váltást. Mindaddig az 1945 előttieket egy kalap alá vették, azonban a forradalom után a II/5 Osztályt célirányosan fasiszta vonalra „állították”. Megkezdték az elmulasztott háttérmunkák bepótlását (egykori nyilas pártszervezet meghatározása, a hálózatépítés irányainak megszabása), melynek célja mégsem elsősorban

a '44-ben elkövetett bűnökért való számonkérés volt, sokkal inkább, hogy bizonyítani tudják a nyilasok aktív részvételét a tüntetések szervezésében, illetve a fegyveres harcokban. Az 1945 utáni engedékeny hozzáállás ekkor azonban visszaütött: a leg súlyosabb háborús bűnököt elkövető nyilasok nagy részét már nem lehetett kézre keríteni. Egy 1959 decemberében kelt jelentés arra utasította az állambiztonsági szerveket, hogy a nyomozati munka rovására inkább az azonosított nyilasok elleni eljárásokra koncentráljanak.

Az 1956-os események nyilasokkal való magyarázata egészen a 70-es évek elejéig fel-fel bukkanó eleme maradt az állambiztonsági narratívának, de a munkahipotézist érdemben nem sikerült bizonyítani. Az operatív munka során a bizonyítás érdekében az állambiztonság igyekezett különböző térbeli alakzatokat is ki-munkálni: szerintük a falfirkák azokon a városrészeken jelentek meg, ahol a nyilasok hagyományosan erősebb jelenléttel bírtak; az egykori nyilas objektumok körül vélték felfedezni az erősebb ellenállási góccokat október 23. után, sőt egyes esetekben a már börtönben ülő nyilas apák és fiaik között is párhuzamot igyekeztek vonni. Holott a nyilasok feltételezhetően ugyanúgy viselkedhettek '56 őszén, mint bárki más: esetleg kimentek tüntetni, támogatták, de nem kezdeményezték az eseményeket. A szerzőpáros fontos megállapítást tesz, amikor felhívja arra a figyelmet, mi-szerint 1956-ra ezek a szélsőjobboldali mozgalmak már jelentősen diszkreditálódtak a magyar társadalom szemében. Részben ennek következtében az egykori nyilasok döntő többsége 1945 után visszavonultan élte életét, az államrendet gyakorlatilag semmilyen tevékenységgel nem fenyegették.

1960-tól „pánikszzerűen” vett új irányt az operatív munka: a legfontosabb cél-lá a leg súlyosabb bűncselekményeket elkövetők kézre kerítése vált, mielőtt cseleke-deteik büntetőjogi szempontból az évtized közepére elévültek volna. Három kate-gória alapján nyomozásokat kezdtek a (1) nyilas vezetők után, (2) miközben továbbra is prioritásként kezelték a nyugati emigráció megfigyelését, (3) és igyekeztek minél több tényleges bűnelkövető pártszolgálatost kézre keríteni. Az utolsó nagy állam-biztonsági „roham” 1965 és '72 között már csak a fegyveres pártszolgálatosokra irá-nyult. Itt ugyan sikerült részsikereket elérni, de feltehetően sokkal többeket lehetett volna felelősségre vonni. Jellemző, hogy a legnagyobb horderejű nyilasokkal szembeni eljárásorozat, a zuglói nyilasper is tulajdonképpen az állambiztonság „ölébe” esett, amikor a Dunaparton békésen sétálgató Kröszl Vilmost (akinek nyilas múltját az ál-lambiztonsági szervek egyébként ismerték) egyik szerencsétlen áldozata felismerte.

A könyv értékes részét képezik az utolsó harmadban bemutatott esettanulmá-nyok, melyek egykori nyilasok életútját tárgyalják: kihallgatása során Falussy Mihály csak abban találta magát és társait bűnösnek, hogy amikor 1944 őszén rátehették ke-züket a haláltáborba hurcolt zsidók ingatlanjaira, a kiutalásakor nyilvánvalóan ked-veztek egymásnak. A szerzők meglátása szerint a 60-as évektől kezdődően az egy-kori kisnyilasokat nem tartották a jobboldali ellenzékhez tartozóknak: „megtértek”, „feleszméltek” a nyilas ideológia megtévesztő befolyása alól, ezért a rendőrségi jelen-

tések a jobboldali ellenzék más csoportjaitól eltérő, differenciált megfigyelésüket javasolták. Több másik mellett ez bizonyosan egy jó narratívának tűnhetett annak igazolására, hogy a valósággal ellentétben miért nem sikerült több száz gonosztevőt az igazságszolgáltatás elé állítani. Lénárt András és Paksa Rudolf tanulmánya értő kezekkel megírt munka, az angol nyelvű szöveg fontos témát helyez el a nemzetközi diskurzusban. Meglátásom szerint a hosszúra nyúlt bevezetés mellé talán a kisnyilasok fogalmi definiálása is elférhetett volna, ennek kimaradása azonban nem von le a dolgozat kvalitásaiból.

Miután meglehetősen kevés idegen nyelvű magyar kiadványt ismerhet a nemzetközi tudományosság a 20. századi magyar jobboldalról, a Rainer M. János szerkesztésében megjelent kötet jelentősége még inkább felértékelődik. A *Búvópatakok* kutatási projekt angol nyelvű publikálása ab ovo hiánypótló, éppen ezért várható, hogy a jövőben a témában kutató, a magyar nyelvet nem ismerő történészek jó ideig hivatkozni fognak a tanulmánykötetre. A könyvet külföldi érdeklődő vagy szakmabeliként forgatva mindenképpen izgalmas lehet a szovjet típusú modernizációs kísérlet árnyékában az 1945 és 1989 közötti magyar jobboldal küzdelmeiről olvasni. Itthonról nézve azonban felmerülhet a kérdés: mennyiben tekinthetőek a kötetben is elemzett „szervezkedések”, asztaltársaságok, értelmiségi csoportok egy konkrét politikai jobboldal részének (múltjának, intellektuális gyökereinek), miután legális működésre esélyük sem nyílhatott az 1980-as évek végéig? Az *Underground Streams* jól mutatja be a rendszerváltás utáni jobboldal hagyománydeficitjét, de nem lehet – teszem fel a kérdést merőben hipotetikusán –, hogy az ilyen és ehhez hasonló írások maguk alkotnak múltat és emlékezetet a jobboldal számára?

=== Hivatkozott irodalom ===

Griffin, 2002

Griffin, Roger: The Primacy of Culture: The Current Growth (Or Manufacture) of Consensus within Fascist Studies. *Journal of Contemporary History*, I. SZ. 21–43.

Kollár, 2024

Kollár János Miklós: Asztaltársaság a ledöntött Apponyi-szobor árnyékában. *Betekintő*, 2. SZ. 115–141.

Manent, 2001

Manent, Pierre: *Cours familier de philosophie politique*. Fayard, Paris.

Rainer (szerk.), 2012

Rainer M. János: *Búvópatakok – A feltárás. Évkönyv XVIII, 2011–2012*.

Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest.

Rainer (szerk.), 2013a

Rainer M. János: *Búvópatakok – Széttétekintés. Évkönyv XIX, 2013.* Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest.

Rainer (szerk.), 2013b

Rainer M. János: *Búvópatakok - Mélyfúrások. Évkönyv XX, 2014.* Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány – Gondolat Kiadó, Budapest.

Rainer (szerk.), 2023

Rainer M. János: *Underground Streams. National-Conservatives after World War II in Communist Hungary and Eastern Europe.* Edited by: Rainer M. János. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 1–19.

Romsics (szerk.), 2009

Romsics Ignác: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Osiris Kiadó, Budapest.

Stark, 2023

Stark Tamás: *Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz.* HUN-REN Bölcsész-tudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

Ungváry (szerk.), 2013

Ungváry Krisztián: Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei. In *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989.* Szerkesztette: Ungváry Krisztián. Jaffa Kiadó – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest.

Kulcsszavak

=====

jobboldal, recenzió, társadalomtörténet

A Magyar Rádió stúdiója Tamási Áron író
Énekes madár című székely népi játékának
rádiófelvételén, 1963.

Fortepan / Szalay Zoltán

= About the Untold Right-wing Tradition =

/// A BOOKREVIEW ON

***Underground Streams: National-Conservatives after
World War II in Communist Hungary and Eastern Europe.***
Edited by János M. Rainer

Central European University Press, Budapest – Bécs – New York, 2023. 353 p.

Underground Streams is the English name of the so-called “Búvópatakok” research project on the right-wing legacy, is a collection of studies that presents the most important results of the research conducted between 2012 and 2015 at the independent 1956 Institute and, after the Institute lost its independence, at the National Széchényi Library. The work, edited by János Rainer M. in 2023, is the conclusion of the process of bringing the results of the project to the public. The research attempts to present the “underground streams” of the Hungarian conservative-right traditions, thinking, and values between the two world wars and from 1945 until the political changes of 1989. Since there are very few Hungarian publications in foreign languages on the Hungarian political right in the 20th century, the significance of this book is even more evident. The English-language publication of the “Búvópatakok” research project deserves attention.

Budapest V. Kossuth Lajos tér. A felvétel a 18. számú épület, az Egyesült Államok katonai missziójának székháza előtt az amerikai magyarok gyógyszerajándékának átadásakor készült. Balról a második Vas Zoltán a főváros polgármestere, a harmadik Zsedényi Béla az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke, középen takarásban Kéthly Anna a Magyar Vöröskereszt társelnöke. Kalappal a kezében Arthur Schoenfeld követ, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai missziójának vezetője, tőle jobbra takarásban Gyöngyösi János külügyminiszter, jobb szélén Molnár Erik népjóléti miniszter, 1945. Fortepan / Chuckyeager tumblr

/// Cserényi-Zsitnyányi Ildikó

=== Szovjet megszállás szovjet szemszögből =

**Baráth Magdolna: A szovjet elhárítás hálójában.
A Szövetséges Ellenőrző Bizottság ismeretlen dokumentumai**

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó,
Budapest–Pécs, 2024. 408 oldal

Baráth Magdolna könyvéről már e rövid ajánló legelején bátran kijelenthető, hogy ezt a kötetet csak ő írhatta meg. Hosszú évek óta kutatja magyar és külföldi levéltárakban az 1945 és 1990 közötti időszak politikai viszonyait, kiemelten – egyéb területek mellett – a magyar–szovjet kapcsolatokra, az állambiztonság szervezetére és működésére vonatkozó dokumentumokat. A kilencvenes évek közepe óta tanulmányozza és szisztematikusan gyűjti oroszországi levéltárakban az 1945 utáni magyar történelem feltáráshoz, sőt árnyalásához elengedhetetlen orosz nyelvű forrásokat, amelyek máshonnan meg nem ismerhető információkat tartalmaznak. Az így összegyűjtött dokumentumokat kötetbe rendezve folyamatosan publikálta/publikálja, ami a tudományos eredmények közreadásán túl egy megkerülhetetlen mankó azoknak a történészeknek, akik nem értenek és olvasnak oroszul.

A tárgyalt könyv is ezeknek a forráskiadványoknak egy újabb darabja, de – ahogy a cím is utal rá – sokkal több annál. A szerző-közreadó a bevezetőben fogalmazza meg, hogy olyan dokumentumokat akart kötetbe rendezni, amelyek „egyrészt szovjet szemszögből mutatják be a magyar lakosság és a szovjet hadsereg katonái közötti viszonyt,

másrészt az olvasó képet kap a SZEB – a hazai történettudományban alig ismert – Felügyeleti (Inspekciós) osztályának tevékenységéről, szerepéről a magyar belpolitika befolyásolásában, mindenekelőtt a politikai indíttatású letartóztatásokban.” (44.)

A tartalmuk alapján így két csoportra osztott forrásokat egy alapos, olvasmányos és érthető bevezető előzi meg. A szerző maga is utal arra – részletesen felsorolva a témához kötődő, már megjelent fontosabb forrásközléseket és szakirodalmakat –, hogy a második világháború utolsó szakaszának és az azt követő zűrzavaros hónapoknak a történéseit ugyan már számos aspektusból vizsgálta a hazai történettudomány, mégsem ismerünk még minden részletet. A rendszerváltozás előtt nyilván nem eshetett szó a megszálló szovjet hadsereg által elkövetett erőszakos cselekményekről, mint ahogy arról sem, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jelenléte és működése lényeges pontokon korlátozta Magyarország szuverenitását, sőt számos esetben hatáskörét túllépve avatkozott be az ország belügyeibe.

A Magyarországgal 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának ellenőrzésére az egyezményt aláíró Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia képviselőiből Szövetséges Ellenőrző Bizottság alakult, és mivel Magyarország – nagy része már ekkor – szovjet katonai megszállás alatt állt, a szövetségesek megállapodása alapján az Ellenőrző Bizottság szervezetében a szovjet dominancia érvényesült. Ez Magyarországra nézve annyit jelentett, hogy bár megalakult az Ideiglenes Kormány és Nemzetgyűlés, valójában a SZEB országos felügyeleti szerv lett ellenőrző szolgálattal, hírszerző és igazgatási apparátussal, kiépítette központi, kerületi, vármegyei, városi szerveit, illetve kirendeltségekkel rendelkezett jelentős vállalatoknál is.

A szovjet delegációt 1945 márciusában száz főre tervezték, tényleges létszáma azonban végül elérte a 700-800-at. A SZEB szovjet tagjai nemcsak Budapesten voltak megtalálhatóak, hanem a vármegyék élén és a nagyobb városokban, továbbá minden nagyobb gyárnál, vállalatnál és üzemnél, valamint a vasútnál és a dunai kikötőkben is.

A szovjet katonai szervek megjelenésével egy szisztematikus, túlnyomórészt embertelen számonkérés és politikai terror kezdődött el Magyarországon, ami a második világháború utáni magyar történelem egy újabb korszakának nyitányát is jelentette: a szovjet érdekszférában töltött közel fél évszázados időszakét, amely gyökeresen ellentétes volt a magyar történelem, gazdasági és kulturális hagyományaival.

A 2015-ben megjelent „Törvényes” megszállás – Szovjet csapatok Magyarországon című könyv anyagának összeállításában kétéves összehangolt kutatómunka van, melyben az összes megyei levéltár részt vett.¹ Forráskiadványban közölt dokumentumok beszámolnak a Vörös Hadsereg és a magyar lakosság találkozásáról, a tömeges erőszakról, a háború utáni évek deportálásairól, az elhurcoltakról.

1 = L. Balogh, 2015.

A Baráth Magdolna forráskötetének első részében bemutatott dokumentumok is a magyar lakosság és a szovjet hadsereg viszonyáról tudósítanak, azonban szovjet szemszögből, szovjet levéltári források közreadásával.

A háborúk természetéből adódóan voltak olyan esetek, amelyek így vagy úgy, de a hadiesemények tragikus történéseihez kapcsolódtak. Számos erőszakos cselekmény azonban nem hozható összefüggésbe a háborús körülményekkel, s bár magyarázatokat sokszor találhatunk, okot azonban nem mindig. A megszálló katonák által leggyakrabban elkövetett bűncselekmények a garázdaság és a lakossággal szemben elkövetett erőszak, nem egy esetben gyilkosság volt. Tény, hogy a legsúlyosabb a szovjet katonák által Magyarországon 1944–1945-ben elkövetett tömeges nemi erőszak volt. Ezek az esetek csak az 1990 előtti ideológiai kötöttségek megszűnésével, a diktatúra által megkövetelt kényszerű hallgatás enyhülésével kerülhettek nyilvánosan felszínre, idővel. Számtalan megrázó emberi tragédiáról olvashatunk ezzel kapcsolatban. Az egyik első ilyen személyes vallomás az 1989-ben íródott *Asszony a fronton* című regény volt, ahol Polcz Alaine nemcsak a vele megtörtént borzalmakat mondja ki nyíltan, hanem pszichológusi végzettségének és az eltelt évtizedek feldolgozási munkájának köszönhetően a miértekre is választ próbál adni, igaz, sokszor csak a kérdések megfogalmazásával.² A tömeges nemi erőszak témája a rendszerváltozást követő években még nagyrészt feldolgozatlan maradt. A sok esetben máig titkolt, elhallgatott erőszaktevések feltárásában Pető Andrea végzett módszeres kutatásokat.³

A kötetben most arról is megtudhatunk részleteket, hogy a szovjet vezetés mit tett vagy (inkább) nem tett ezek megfékezésére. Alekszandr Mihajlovics Beljanov vezérőrnagy, a SZEB Adminisztratív Osztályának vezetője 1945. szeptember 4-én – vagyis hónapokkal a háború befejezését követően! – jelentett több olyan esetet, amikor szovjet katonák erőszakot követtek el fiatal lányok, asszonyok ellen számos vármegyében, így többek között Heves-, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Csongrád vármegyékben. Kiderül a jelentésből, hogy a konkrét, megnevezett esetek száma csekély, felelősségre vonás pedig nem történt. Beljanov „semmivel nem igazolható szégyenletes tettek”-nek nevezte az eseteket, és szükségesnek tartotta, hogy fegyvelmező intézkedéseket foganatosítsanak „azokkal a parancsnokokkal szemben, akiknek az alakulataiban továbbra is előfordul a féktelen viselkedés, a fosztogatás, a helyi lakossággal szembeni erőszak és gyilkosság” (I. 13.). Sőt utalt arra, hogy azoknál az alakulatoknál, ahol a katonák fosztogatnak és erőszakoskodnak, „célszerű lenne nyilvános pereket lefolytatni, és a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetőit a felsorakoztatott katonák előtt agyonlőni” (I. 13.). A vezérőrnagy erkölcsi aggályain túl nyilván a szovjet vezetés számára is egyre kínosabbá vált, hogy hónapokkal a háború befejezése után is tömegesek voltak a magyar lakossággal szembeni erőszakos cselekmények.

2 = = Polcz, 2002.

3 = = Pető, 2018.

A SZEB elnökének, Vorosilov marsallnak jelentett ügyekben, amelyekben szovjet katonák voltak az erőszaktevők, a marsall vizsgálatot rendelt el, de a helyzet lényegében nem változott.

A tömeges nemi erőszakhoz kapcsolódóan számos olyan jelentés is olvasható a könyvben, amikor önvédelemből vagy a családtagok védelmében magyarok gyilkoltak meg erőszakoskodó szovjet katonákat. A SZEB Adminisztratív Osztálya ezek részében elismeri a Vörös Hadsereg kötelékében szolgáló katonák felelősségét, de ennek ellenére a magyar elkövetőket állították bíróság elé önbíráskodásért, terrorcselekmény vádjával, és ítélték halálra vagy küldték a Gulág munkatáborába. A forráskötetben olyan szovjet jelentések is helyet kaptak, amelyek szintén szovjet katonák elleni, pontos indíték nélküli gyilkosságokról számolnak be. A szerző utal arra, hogy a Vörös Hadsereg katonái ellen elkövetett gyilkosságok esetében hiányoznak a kontrolldokumentumok – a frontátvonulás idején ugyanis kevés lehetőség nyílt az írásos adatfelvételtre, később pedig nem lehetett ezekről beszélni –, csak a szovjet források írnak ezekről, így az események pontos rekonstruálása nem lehetséges. Csak közvetett magyar források vannak az akkor már hivatalban lévő újjáépítési miniszter, később miniszterelnök, Nagy Ferenc szülőfalujában történt kettős gyilkosságról is. A Baranya vármegyei Bissén még 1944 decemberében gyilkoltak meg két, az egységétől lemaradt szovjet katonát, de a vizsgálat – vélhetően bejelentésre – csak 1945 augusztusában indult meg. Az ügygel kapcsolatban nem csak Vorosilov marsall (I. 16/a.) és Beljanov vezérőrnagy jelentését olvashatjuk (I. 16/c.), hanem összevethetjük azokat Nagy Ferenc információival is, amelyről a SZEB elnökét tájékoztatja (I. 16/b.). A szovjet és a magyar beszámoló között lényeges eltérések vannak, de előbbinek ellentmondanak a falu lakosainak tanúvallomásai is, akiket a pécsi szovjet helyőrség katonai ügyészségén hallgattak ki, tolmács segítségével (I. 16/d–i.). A szerző szerint a gyilkosságok mozgatórugója a szovjet katonák elleni gyűlöletben keresendő, amit több esettel is alátámaszt.

A Vörös Hadsereg erőszakos viselkedését 1944/1945 fordulóján már a Magyar Kommunista Párt is aggályosnak tartotta – melyre vonatkozóan a szerző több levelet és jelentést is idéz a bevezetőben (27.) –, de a helyzet a háború befejezését követően még kritikussá, sőt vállalhatatlanná vált, hiszen jócskán aláásták a szovjetek által támogatott kommunista párt népszerűségét és hatalmi ambícióit is. A Győr-Moson-Sopron vármegyei Pusztasomorján (ma Jánossomorja) szintén szovjet katonák és a helyi lakosok kerültek összetűzésbe, melynek okozói még Beljanov vezérőrnagy jelentése szerint is a saját embereik voltak (I. 23/a.). Ennek ellenére a Katonai Törvényszék két pusztasomorjai lakost is halálra ítélt. A falu pártszerveinek vezetői felülvizsgálati kérelemmel fordultak az МКР Központi Bizottságához (I. 23/c.), amelynek okán maga Rákosi Mátyás kért kegyelmet a SZEB-től a két halálra ítélt fiatalemberre (I. 23/b.). Mivel az ilyen és az ehhez hasonló esetek a szovjet vezetés számára – akik nyilván hosszabb távban gondolkoztak Magyarországra tekintetében – is egyre kínosabbá váltak, Sztálin utasítására 1946. januári dátummal összeállítottak egy beszá-

molót, „A Vörös Hadsereg magyarországi tartózkodásának céljairól” címmel. Ennek az eddig még nem közölt broszúrának a kivonata a bevezetőben kapott helyet, bár – noha a szerző hangsúlyozza, hogy pontos okát és célját nem ismerjük a füzet születésének, viszont feltételezhető, hogy a szovjet katonák által elkövetett atrocitások ellensúlyozását szolgálta – teljes közreadása indokolt lehetett volna a források között is. Készítői számba vették, hogy a Vörös Hadsereg, illetve a szovjet kormány milyen segítséget nyújtott a magyar lakosságnak. Az írás kitért arra, hogy „fasiszta és más reakciós elemek... felfűjják a fosztogatások és a Vörös Hadsereg egyenruhájában elkövetett más bűncselekmények egyes eseteit”, amelyeket – ráadásul – nem minden esetben szovjet katonák követtek el, hanem szovjet egyenruhába öltözött magyarok, románok és szlovákok „bandái”, akiket a „reakciósook utasítására” szerveznek (34.). És ezzel új „szintre” emelkedett a megszálló szovjet csapatok és a lakosság viszonya – és természetesen a szovjet támogatással kiépülő kommunista diktatúra –, mert onnantól kezdve, hogy 1944 őszén a Vörös Hadsereg magyar területre lépett, megkezdődtek a politikai és katonai tisztogatások és a fasisztának bélyegzett szervezetek, csoportok, egyesületek tagjai elleni letartóztatások. Először lassan, talán a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, vagyis a győztes nyugati hatalmak akkor még meglévő befolyása miatt, majd 1948-tól tömegesen.

Mielőtt rátérnénk a forráskiadvány második részére, fontos megemlíteni, hogy még az 1950-es évek koncepciók pereinek is egyik gyakori vádpontja volt a szovjet katonák meggyilkolásának büntette. Ez alapulhatott természetesen valós tényeken is, hiszen a kötetben is számos olyan dokumentum van, amelyekben arról olvasunk, hogy a lakosság jogosan maga védte meg az erőszakoskodó katonáktól a hozzátartozóit, a tulajdonát, a falu közösségét, de később a történeteket önkényes logikával összefűző hatalom ezeket mégis büntethetővé tette. Az egyik talán legismertebb ilyen eset a pálosszentkúti rendház 1951. március 20-án letartóztatott főnöke, Vezér Ferenc elleni eljárás volt.⁴ Az ÁVH forгатókönyve szerint Vezér 1944-ben szovjet katonák meggyilkolásában működött közre, így a „bizonyítás” elsősorban erre irányult. Valóban történtek gyilkosságok a Pálosszentkút környéki tanyavilágban 1944 és 1945 folyamán, de ezekhez Vezér Ferencnek semmi köze nem volt. A Kiskunfélegyházi Szovjet Katonai Parancsnokság által lefolytatott nyomozás összesen három meggyilkolt szovjet katonát derített fel, akiket többnyire erőszakosságok, fosztogatás miatt öltek meg tanyasi parasztemberek. Ma már azt is tudjuk, hogy Vezér Ferenc a szovjet katonák elől bújtatta a falu női lakosságát a templomban és a rend épületeiben, és egy ilyen razzia alkalmával Soltvadkerten egy szovjet katona erőszakoskodni akart a bújtatott nőkkel, Vezér szembeszállt vele, a katona az elsült fegyverével pedig önmagát sebesítette meg végzetesen. A vizsgálatot lefolytató Komlós János először 30 szovjet katona halálát akarta Vezér Ferencsel összefüggésbe hozni, amelyet végül egy külön perben „bizonyított” az ÁVH: szovjet katonák elleni gyilkosságban

4 = = Cserényi-Zsitnyányi, 2019: 23–47.

való bűnrészesség okán Tóth Illés és társai perében összesen 22 személy ellen emeltek vádat, akik közül öt személyt kivégeztek. Komlós az utolsó pillanatig elhitette Vezér Ferencsel, hogy ő is egy nagyobb ügy részeként lesz elítélve, így csak a tárgyaláson szembesült azzal, hogy ő az egyetlen, akit emberöléssel vádolnak. A Budapesti Megyei Bíróság az 1951. június 28-án kelt ítéletében Vezér Ferencet bűnösnek találta – többek között – egy rendbeli gyilkosság büntetében, mint tettest, valamint mint felbujtót többrendbeli gyilkosság büntetében, ezért halálra ítélte. A másodfokon is jóváhagyott ítéletet 1951. augusztus 1-jén (más források szerint 3-án) hajtották végre, és az áldozatot „Vanay Frigyes” álnéven temették el a Rákoskeresztúri Köztemető 298-as parcellájában.

Baráth Magdolna könyvének második része a SZEB Felügyeleti – valójában titkosszolgálati – Osztályának iratain keresztül mutatja be, hogy a Vörös Hadsereg által megszállt területek hogyan váltak már a kezdetektől fogva szovjet befolyás és gyakorlatilag mindenre kiterjedő ellenőrzés alá. A szovjet hadsereg nyomában működő kémelhárítás, a SZMERS (Szpecialnije Metodi Razoblacsenyija Spionov), azaz Különleges Módszerű Kémelhárítás – időnként allegorikusan Szmerty Spionam! (Halál a kémekre!) – volt a szovjet megtorláspolitiká legfontosabb eszköze, amelynek működéséről egyelőre viszonylag keveset tudunk. A Sztálin utasítására létrehozott szervezet 1941. február 8-án alakult meg az NKVD egyik szerveként, majd júliustól annak egyik igazgatósága lett, feladata a Vörös Hadsereg soraiban folyó kémelhárítás becsatornázása volt. 1943. április 13-án a SZMERS-et az Államvédelmi Bizottságnak és a Hadiflotta Népbiztosságának rendelték alá, de a kinevezett vezetője, Viktor Szemjonovics Abakumov egyedül Sztálinnak volt köteles beszámolni. Eredetileg a szovjet haderőben megbúvó, elsősorban német kémek leleplezésére szolgált, majd 1944-től a SZMERS foglalkozott a rendszer ellenségeinek titulált és a Szovjetunió által háborús bűnökkel vádolt személyek hollétének felderítésével és elhurcolásával a megszállt területeken. A szervezetet 1946. május 4-én szüntették meg, szerepkörét az Állambiztonsági Minisztérium (MGB) egyik alosztálya vette át, Abakumov pedig először állambiztonsági miniszter-helyettes, majd miniszter lett. (Abakumov pár évvel később szintén „áldozata” lett a sztálini belső leszámolásnak: 1951. július 12-én államellenes tevékenység és az „MGB-cionista összeesküvésben” való részvétel vádjával letartóztatták. Sztálin halála után ügyét újratárgyalták, ám 1954. december 19-én halálra ítélték és agyonlőtték.)

Az NKVD-vel szorosan együttműködő SZMERS nyomozó tisztjei sok ezer magyart tartóztattak le és végeztek ki szovjetellenesség vagy háborús bűntett vádjával, illetve tízezreket hurcoltak el szovjet hadifogoly- és munkatáborokba. A szovjet katonai kémelhárítás már 1944 decemberében megkezdte a „vadászatot” a megszállt magyar főváros bal parti részein az „ellenséges személyekre”, és a bevezetőben Baráth szovjet forrásokra hivatkozva támasztja alá, hogy ehhez már rendelkezniük kellett korábban gyűjtött adatokkal, névsorokkal (36.). Több mint valószínűnek tartja, hogy a szovjet hírszerzés már a második világháború kitörését megelőzően

gyűjtötte a magyar politikai élet vezetőinek, továbbá a Budapesten működő követ-ségek munkatársainak az adatait. Így kezdhették meg 1945. január végétől – amikor még folytak a harcok a budai vár környékén – a Svábhegyen hátrahagyott vil-lákban berendezkedve az itthon maradt vezető politikusok, a katonai felső vezetés tagjai, valamint a titkosszolgálati múlttal rendelkező személyek és a fontosabb köz-szereplők szisztematikus felkutatását, kihallgatását, elhurcolását (37–38.). Lényegé-ben azokat, akikről úgy gondolták, hogy további tevékenységük, illetve jelenlétük akadályozhatja a szovjet rendszer magyarországi kiépülését. Így került szovjet kézre többek között 1944 decemberében gróf Bethlen István miniszterelnök, aki egy ide-ig házi őrizetben volt, majd 1945 áprilisában a Szovjetunióba hurcolták, és egy moszkvai börtön korházában halt meg 1946 őszén. 1945. január végén vették őri-zetbe Werth Henrik vezérezredest (egykori vezérkari főnököt), akit szintén elhur-coltak, majd 1952-ben halt meg a Szovjetunióban. Kádár Gyula vezérkari ezredest, a kémelhárítás és hírszerzés vezetőjét azután tartóztatták le, hogy visszatért Magyar-országra a német koncentrációs táborból, majd 15 év javító-nevelő munkára ítélte a szovjet hadbíróóság.

Két napot „töltött” a Svábhegyen akkoriban Vladár Gábor akadémikus is, a Lakatos-kormány igazságügyi minisztere, akinek 1997-ben megjelent visszaemlé-kezésére hivatkozva utal arra a szerző, hogy a letartóztatott, kihallgatott személyek közül a SZEB kémelhárító tisztjei igyekeztek minél többet beszervezni, toborozni (42.). Ez egyrészt történhetett zsarolással, hiszen már ekkor több család érintett volt az elhurcoltatásokban, így a hadifogságban lévő hozzátartozó felkutatásának és el-engedésének ígérete sokakat megtevesztett, de ilyen „kulcs” volt az is, hogy a Nyilas-keresztes Párt egykori tagjainak elfelejtik a múltját bizalmas jelentésekért cserébe. Így, a „reakciós körökben folytatott ügynöki munkának köszönhetően” kutatták fel az 1945 augusztusában alakult Magyar Front tagjait is.

A szovjet támogatással megalakult, kommunista irányítás alatt álló politikai rendőrség folyamatosan együttműködött a SZEB Felügyeleti Osztályával a hábo-rús bűnösök felkutatásában és letartóztatásában, később pedig az egyéb koncepciók perekben is. Bár minden esetben ügyeltek arra, hogy a nyomozások, a vizsgálatok lezárása látszólag a magyar politikai rendőrség kezében legyen – elhárítva a szovjet beavatkozás gyanúját –, ma már tudjuk, hogy a SZEB, hatáskörét és a fegyverszüneti egyezményben rögzített együttműködés bizonyos eseteit (ti. ha a bűntettek a Vörös Hadsereg vagy a szovjet hatóságok ellen irányulnak) jelentősen túllépve avatkozott bele a hazai rendőri és igazságügyi szervek munkájába is. Baráth Magdolna több jelentést és kihallgatási jegyzőkönyvet közöl a Magyar Front ügyében lefolytatott vizsgálat kapcsán, amelyet a SZEB Felügyeleti Osztályának munkatársai kezdtek meg. Ahogy Bjelkin 1945. október 8-i jelentésében olvashatjuk, 1945 szeptemberé-ben a „politikai rendőrség erői irányításunkkal és ügynökeink részvételével rendőri műveletet hajtottak végre”, vagyis 27 főt letartóztattak (II. 22/b.). A korszak egyik legkirívóbb törvénytörő perében zömmel egyetemista fiatalokat vettek őrizetbe

szovjet katonák elleni merénylet ürügyén. A nyilvánvalóan kényszer hatására tett tanúvallomásokat kicsikaró szovjet tiszték munkáját szovjet tolmácsok segítették, nincs tudomásunk arról, hogy a magyar hatóságok is részt vettek ezeken. A forrásokból nyilvánvalóvá válik, hogy a közlegő parlamenti választásokra készülve, ti. elősegítve a magyar kommunista párt jó szereplését, minél több kompromittáló adatot gyűjtöttek a Kisgazdapárt jobboldalinak bélyegzett tagjairól (II. 22/h.). A szerző 12 szovjet forrást közöl (II. 22/a–l.) az ügygel kapcsolatban, amelyek – természetesen – hiányoznak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött, Bilkey Papp Zoltán nevével jelzett 29 dossziéból. Az egykori orvostanhallgató személye a mai napig megosztja a történészszakmát – és a tárgyalt munka is csak a szovjet kémelhárítás szerepének bemutatásáig terjed az ügygel kapcsolatban –, de kivégzése valójában példátlan justizmord. Az időközben a magyar hatóságoknak átadott Bilkey Papp Zoltánt a dr. Kádár Mihály és társai elleni perben a Budapesti Népbíróság 1946. május 18-án halálra ítélte, amelyet a NOT 1947. május 19-én helybenhagyott. A köztársasági elnök 1947. október 23-án kegyelemből, életfogytig tartó kényszermunkára változtatta az ítéletet, azonban a kommunista hatalomátvételt követően Molnár Erik igazságügy-miniszter a Népköztársaság Elnöki Tanácsa elé terjesztette az ügyet, amely a kegyelmet figyelmen kívül hagyva, megengedte a halálos ítélet végrehajtását. Bilkeyt 1951. március 21-én végezték ki.

Baráth egy olyan jelentést is közread a kötetben, amelyben Bjelkin altábornagy számol be a „VKF 2. osztálya” munkatársainak felkutatásáról és letartóztatásáról. A bevezetőben annyit fűz a forráshoz, hogy a szovjet kémelhárítás Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. (hírszerző és kémelhárító) osztály, később az Államvédelmi Központ vezetőjének feljegyzéseiből részletes képet kapott a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás szervezeti felépítéséről és személyi állományáról, ami a testület számos tagjának letartóztatásához vezetett. Ujszászy 1945. februárban került szovjet fogságba, 1945 tavaszán a Szovjetunióba hurcolták, ahol 1948 augusztusáig a krasznagorszki gyűjtőtáborban, illetve a moszkvai Butirka börtönben tartották fogva. Ez alatt felhasználták ismereteit, de ki kell hangsúlyozni – és ezt a 2007-ben kiadott feljegyzéseit kísérő tanulmányok is kiemelik –, hogy ezek a feljegyzések milyen körülmények között és kinek, kiknek készültek.⁵ Nyilvánvaló, hogy Ujszászy nem fejből írta meg a több száz oldalas „irányított memoárját”, hanem kapott hozzá korabeli eredeti dokumentumokat vagy a szovjet állambiztonsági szervektől, vagy később, amikor 1948-ban átadták a magyar hatóságoknak, a politikai rendőrségtől, esetleg magától Péter Gábortól. A Bjelkin 1945. november 9-i feljegyzésében foglaltak nem feltétlenül Ujszászy Istvánnak róhatók fel, hiszen csak ebben az egy jelentésben már azt olvashatjuk, hogy a 38 elfogott egykori hivatásos munkatársból 12 főt beszerveztek és „szabadlábba helyeztek azonosító személyként történő felhasználás céljából”, sőt a letartóztatottak kihallgatása során további 160 hivatásos munkatársat

5 = = Haraszti, 2007.

sikerült felfedni (II. 25.). Bár a kötetbe ez az egy jelentés került, nyilván még számos hasonló fekszik az orosz levéltárakban, akár Ujszászy személyével kapcsolatban is.

A kötetből is kitűnik, hogy a szovjet titkosszolgálat a lehető legtágabb körben igyekezett információs hálózatot kiépíteni s ezek alapján letartóztatásokat végrehajtani. Egy-egy település megszállását követően azonnal munkához láttak, és megkezdtek azoknak a politikusoknak, katonáknak és közéleti személyeknek az azonosítását, akiket a Szovjetunió ellenségeinek tartottak, vagy akik részt vettek a Vörös Hadsereg elleni harcokban. Az így elfogottak talán legnagyobb csoportját a leventemozgalom azon tagjai alkották, akik különböző magyarországi kisegítő és ifjúsági alakulatokban szolgáltak. A rosszul felszerelt vagy gyakran fegyvertelen fiatalokat a szovjet kémelhárítás ugyanis potenciális ellenségnek tekintette – amit az is erősített, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. február 26-án rendeletében fasiszta politikai szervezetnek nyilvánította az Egyesületet –, és 1945 tavaszán szabályos hajtóvadást indított a letartóztatásukra (II. 6.). Az adataikat tartalmazó névsorokat az egyes állomáshelyeken találták meg, és településről településre haladva tartóztatták le őket. Hazaárulással, kémkedéssel, kitalált diverziós és terrorcselekményekkel megvádolt fiatalokat állítottak sok esetben szovjet katonai törvényszék elé, a vádiratot a SZEB Felügyeleti Osztálya hagyta jóvá (II. 23/c.).

Ahogy arra Baráth Magdolna is utal, az eddigi ismereteink mellett további részletes kutatás szükséges ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk arról, hogy a szovjet elhárítás mennyi embert tartóztatott le és a Szovjet Katonai Törvényszék hány embert ítél el a széles körben alkalmazott 58. § (ti. a szovjet büntető törvénykönyv „ellenforradalmi” bűncselekményeket büntetni rendelő 1927. évi 58. §-a) alapján (44.). Számos esetről tudunk már, és még számtalan ítélet kerülhet elő, de végleges névsor talán soha nem lesz a kezünkben.

Bank Barbara írt alapos tanulmányt a Páter Kiss Szaléz és társai ellen indított koncepciók büntető eljárásról, amely a Kisgazdapárt felszámolása az egyház elleni támadás sajátos összefonódásának tekinthető.⁶ A nyomozást és a vizsgálatot a ММ Katonapolitikai Osztálya (Katpol), valamint a politikai rendőrség folytatta le, akik átadták a letartóztatottak aktáját a népügyészségnek, amelyek végül mégis a SZEB vizsgálótisztjeihez kerültek. Az így átadott 19 személyt az 1946. szeptember 10. és 14. között megtartott tárgyaláson a Conti (ma Tolnai Lajos) utcában székelő Szovjet Központi Hadseregcsoport Katonai Bírósága ítélte halálra és 7–25 évi kényszermunkára a már említett 58. § különböző bekezdései alapján. A halálra ítélt Páter Kiss Szalézt, Kizmann Ottót, Bodnár Lászlót és ifj. Kiss Sándort októberben szovjet katonai egyenruhába öltöztetve szállították a szovjet kézben lévő sopronkőhidai börtönbe, ahol végrehajtották rajtuk a halálos ítéletet.

A SZMERS 1946-os beolvadásával vagy a SZEB 1947. évi megszűnésével azonban nem enyhült a totális szovjet befolyás Magyarországon, hiszen a szovjet Állam-

6 = = Bank, 2021: 189–204.

védelmi Minisztérium képviselői továbbra is kézi vezérléssel irányították a magyar rendvédelmi és igazságügyi szerveket. (Gondoljunk csak Szűcs Ernő ügyére, akinek félreállítását az ÁVH-n belül is szovjet döntés nyomán született.)

A Belügyminisztérium Államvédelmi Osztályának (БМ-АВО), majd időközben БМ Államvédelmi Hatósága és a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Csoportfőnöksége (Katpol) együttműködésének talán egyik legnagyobb „sikere” volt az az 1948 és 1950 között lezajlott persorozat, melyben a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége (МНБК) szervezettel kapcsolatban álló, hazai ellenállási szervezkedés tagjait vonták felelősségre. A hazai igazságügyi szervek két perben, Dósa Attila és társai, valamint Zách Sándor és társai perében 54 személyt ítétek el, 16 főt pedig átadtak a badeni Szovjet Katonai Törvényszéknek, amely 25 év kényszermunkával sújtotta a vádlottakat.

1957 júliusában a БМ II/II. (kémelhárítás) osztálya – nyilvántartás céljából – olyan személyekre vonatkozó iratokat kapott a Legfőbb Ügyészségtől, akiket a Szovjet Katonai Törvényszék ítélt el 1946 és 1948/49 között, majd 1954-ben átadott a magyar hatóságoknak. Egy erről készült kimutatás szerint összesen 227 ilyen személyről tudunk, tehát csak a fent említett időszakban, s csak azokról, akiket ekkor ténylegesen átadtak a magyar szerveknek!

Összességében bátran elmondhatjuk Baráth Magdolna könyvéről, hogy nemcsak a történészek számára, hanem a téma iránt érdeklődő laikusoknak is izgalmas olvasmány. A bevezető tanulmány jól reflektál a közölt forrásokra, amelyek válogatásánál feltételezhetően csak a dokumentumok hiánya szabhatott határt. Ez inkább a kötet második részére jellemző, hiszen a bevezető tanulmányban sok szó esik a politikai rendőrségről vagy a 2. v. k. (hírszerző és kémelhárító) osztályról, forrás viszont nem vagy kevés került a kötetbe. Bár nem derül ki, de majdhogynem biztosra vehető, hogy az 1945. januárjában, szintén szovjet támogatással megalakuló magyar politikai rendőrségre vonatkozóan is vannak még szovjet források. A könyv alcíme (*A Szövetséges Ellenőrző Bizottság ismeretlen dokumentumai 1945-ből*) utal arra, hogy ebben a kötetben csak egy rövid, de annál mozgalmasabb időszakról kapunk újabb adalékokat, de ahogy a szerző is utal rá, szükségesek a további kutatások. Baráth Magdolna munkásságát ismerve biztosak lehetünk abban, hogy nemcsak újabb források kerülnek elő a szovjet kémelhárítás Magyarországra vonatkozó dokumentumaiból, hanem további kötetekre is számíthatunk az 1946-os vagy az azt követő évekből.

=== Hivatkozott irodalom ===

Bank, 2019

Bank Barbara: Az ellenségkép új szintre emelése, avagy a Kiss Szaléz-ügy – Gondolatok. In *Gupvi, Gulág. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban, 1944/45 – 2019/20*. Szerkesztette: Bognár Zsolt – Muskovics Andrea Anna. Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Budapest. 189–204.

Cserényi-Zsitnyányi, 2019

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: Komlós János államvédelmi fellépésének színterei. *Arc és Álarc*, 1. sz. 23–47.

Haraszi, 2007

Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. Osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Szerkesztette: Haraszi György. ÁBTL – Corvina Kiadó, Budapest.

L. Balogh, 2015

„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: L. Balogh Béni. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest.

Pető, 2018

Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt.* Jaffa Kiadó, Budapest.

Polcz, 2002

Polcz Alaine: *Asszony a fronton.* Pont Kiadó, Budapest.

Kulcsszavak

=====

Magyar Kommunista Párt, recenzió, Szovjetunió

Budapest V. Kossuth Lajos tér 18. A felvétel az Egyesült Államok katonai missziójának székháza előtt az amerikai magyarok gyógyszerajándékának átadásakor készült. Arthur Sohoenfeld követ, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai missziójának vezetője. Jobbra William S. Key altábornagy, az amerikai katonai misszió vezetője, 1945.

Fortepan / Chuckyeager tumblr

= Soviet Occupation, from a Soviet Perspective =

/// A BOOKREVIEW ON

**Magdolna Baráth: *In the Web of Soviet Counterintelligence. Unknown Documents of the Allied Control Commission*
[Baráth Magdolna: *A szovjet elhárítás hálójában. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság ismeretlen dokumentumai*]**

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó,
Budapest–Pécs, 2024. 408 p.

The Soviet-dominated Allied Control Commission, established to monitor the implementation of the armistice agreement signed with Hungary in Moscow on 20 January 1945, restricted the sovereignty of Hungary in several essential aspects, and in many cases overstepped its authority by interfering in the country's internal affairs. In her latest book, Magdolna Baráth reports from a Soviet perspective, using Soviet archival sources, on the acts of violence committed by the occupying Soviet army, the beginnings of political terror, and how the occupied territories came under Soviet influence and virtually total control.

=== E számunk szerzői ===

CSEH GERGŐ BENDEGÚZ: történész, főigazgató, ÁBTL

CSERÉNYI-ZSITNYÁNYI ILDIKÓ: történész

JOÓ ADRIENN: tudományos titkár, ÁBTL

KOLLÁR JÁNOS MIKLÓS: történész, doktorjelölt, ELTE Bölcsészettudományi Kar,
Művelődéstörténeti Doktori Program; levéltáros, ÁBTL

MARSCHAL ADRIENN: történész, tudományos munkatárs, Rendszerváltás
Történetét Kutató Intézet és Archívum

PAP PÉTER ISTVÁN: történész, ÁBTL

SZABÓ GÁBOR: politológus

A tanulmányokkal kapcsolatos
észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék el:
betekinto@abtl.hu

Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket a szerzőknek.